

Religió i mitologia grecoromana

Antologia de textos

Andrea Sánchez i Bernet

Mireia Movellán Luis

Religió i mitologia grega

1. Característiques generals de la religió grega	5
a. Mite, culte i ritual	5
b. Mite i literatura	5
Heròdot, <i>Història</i> , 1.199	5
Píndar, <i>Olímpica</i> , 1.36-55	5
Tucídides, <i>Història de la guerra del Peloponès</i> , 1.4	6
2. Mite i culte en l'època arcaica	7
a. El politeisme micènic	7
Selecció de tauletes micèniques	7
b. El politeisme homèric i els cicles heroics	7
Homer, <i>Iliada</i> , 1, 247-279	9
c. Cosmogonies. Hesíode i els presocràtics	10
Hesíode, <i>Teogonia</i> , 116-138	10
Selecció de fragments presocràtics	10
Plató, <i>Timeu</i> , 40d-41a	11
Isòcrates, 11.38-43	12
Apol·loni Rodi, <i>Argonàutiques</i> , 1.496-511	13
3. Mite i culte a la polis democràtica	14
a. Mites etiològics. El sacrifici i mite de Prometeu. El mite de les edats	14
Hesíode, <i>Els treballs i els dies</i> , 42-105	14
Hesíode, <i>Teogonia</i> , 535-564	16
Hesíode, <i>Els treballs i els dies</i> , 109-201	16
Heròdot, <i>Història</i> , 6.56-58	18
Pausànies, <i>Descripció de Grècia</i> , 1.35.4	20
Pausànies, <i>Descripció de Grècia</i> , 8.3.6-4.1	20
Heròdot, <i>Història</i> , 6.61	21
b. Cultes i temples urbans i rurals. El panteó olímpic	22
Selecció d'epigrafia	23
Cal·límac, <i>Himne a Àrtemis</i> , 1-45	23
c. El culte heroic. Mites cívics	25
Heròdot, <i>Història</i> , 1.66-68	25
Píndar, <i>Olímpica</i> , 1.90-97	27
Heròdot, <i>Història</i> , 2.44	27
Tucídides, <i>Història de la guerra del Peloponès</i> , 5.11.1	28
d. Els cultes panhel·lènics. Olimpia, Delfos i Epidaure	29
Sòfocles, <i>Èdip Rei</i> , 80-107	30
Heròdot, <i>Història</i> , 2, 54-58	30
e. El culte i la vida. Mites ctònics y rituals de pas	32
Aristòfanes, <i>Lisístrata</i> , 636-651	32
Sòfocles, <i>Antígona</i> , 891-920	33
f. Cultes místics. Eleusis, orfisme i dionisisme	34
Andòcides, <i>Sobre els misteris</i> , 110-115	34
Lísies, <i>Contra Andòcides</i> , 6.50-53	35
Aristòfanes, <i>Granotes</i> , 316-382	36

g. Rituals de purificació. Farmakós.....	39
Tucídides, <i>Història de la guerra del Peloponès</i> , 3.87-104.....	39
Hipòcrates, <i>Sobre la malaltia sagrada</i> , 1.79-112	40
Sòfocles, <i>Èdip rei</i> , 216-254.....	41
Heròdot, <i>Història</i> , 1, 35	42
Demòstenes, <i>Contra Aristarc</i> , 23.72.....	43
Antifont, 5.82-83.....	43
4. La religió grega en època hel·lenística i imperial.....	44
Polibi, <i>Història</i> , 6.56.6-14	44
Llucià de Samosata, <i>Sobre la deessa síria</i> , 1 i 9-10	44
5. Pervivència i tradició mitogràfica	46
Palèfat, <i>Històries increïbles</i>	46

Religió i mitologia romana

1. Característiques generals de la religió romana	48
a. Mite, culte i ritual.....	48
b. Fonts per a l'estudi de la religió i la mitologia	48
c. Filosofia i religiositat	48
d. Societat, política i religiositat	48
Ciceró, <i>Sobre la naturalesa dels deus</i> , 3.5.18-23.....	48
Porfiri, <i>Sobre l'abstinència</i> , 2.19.13.....	48
Persi, <i>Sàtires</i> , 2.9-14; 2.71-75.....	49
Petroni, <i>Satiricó</i> , 88.8-9	50
Lactanci, <i>Institucions divines</i> , 4.3.1-5.....	50
2. Roma arcaica.....	51
a. Influència etrusca i grega	51
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> , 1.57.8-9; 1.58.1-5; 1.58.10-12.....	52
Sepulcre de Claudia, Roma, segle II a.n.e. (c. 135-120), CIL I2 1211.....	53
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> , 10.47.5-7	53
Ovidi, <i>Metamorfosis</i> , 15.628-633; 15.638-639; 15.730-744.....	54
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la seva fundació</i> , 29.10-11 – 29.14.10.....	54
b. El sacrifici, l'endevinació i els augurs	56
Plutarc, <i>Vides paral·leles, Ròmul</i> , 11.1.4 – 12.1.....	56
Plini el Vell, <i>Història natural</i> , 28.10.6 – 28.11 (= 28.3)	56
Ciceró, <i>Sobre l'endevinació</i> , 1.119	57
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> 8.9-10 (extractes).....	57
Ovidi, <i>Fastos</i> , 2.639 i ss.....	60
Ciceró, <i>Sobre l'endevinació</i> , 1.3-4	60
c. Màgia, superstició, prodigis i malediccions	61
Virgili, <i>Eneida</i> , 4.478-498.....	61
Teofrast, <i>Caracters</i> , 16.....	61
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> , 22.1.4-20	62
d. El calendari romà	64
Ovidi, <i>Fastos</i> , 1.27-30; 1.39-44.....	64

Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> , 1.19.6-7.....	65
Suetoni, <i>Vida dels dotze Cèsars</i> . Cèsar, 40.1-2	65
3. República i gènesi del culte imperial.....	66
a. Institucions i sacerdocis	66
Varró, <i>La llengua llatina</i> , 5.83.....	66
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> , 1.20	66
Aule Gel·li, <i>Nits Àtiques</i> , 10.15.....	67
Varró, <i>La llengua llatina</i> , 5.85.....	68
Plutarc, <i>Vides paraleles</i> . Numa, 9.5.....	69
Plutarc, <i>Vides paral·leles</i> . Numa, 10.1-5	69
b. Culte privat i culte públic	70
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> , 1.4	70
Ciceró, <i>Sobre la naturalesa del déus</i> , 2.67.10-68.1.....	71
Virgili, <i>Eneida</i> , 1.375 i ss.....	71
c. Rituals de pas i ciutadania. Ordre i desordre.	72
Aule Geli, <i>Nits àtiques</i> , 10.28.1.....	72
Ovidi, <i>Fastos</i> , 3.771.....	72
San Agustí, <i>Ciutat de Déu</i> , 6.9.3.....	72
Ovidi, <i>Fastos</i> , 2.533 i ss.....	73
Macrobi, <i>Saturnalia</i> , 1.24.22-23.....	74
Titus Livi, <i>Història de Roma des de la fundació</i> , 39.8.3-8; 39.13.8-11	74
d. Els cultes orientals i de salvació.....	76
Porfiri, <i>La cova de les nínfes</i> , 6.10.....	76
e. El culte imperial.....	77
Virgili, <i>Eneida</i> , extractes.....	77
Suetoni, <i>Vida d'August</i> , 29.....	78
Suetoni, <i>Vida de Cèsar</i> , 88.....	78
Suetoni, <i>Vida d'August</i> , 100.....	78
4. Resistència dels cultes grecoromans i triomf del cristianisme. Tradició i pervivència. 79	79
Juvenal, <i>Sàtires</i> , 14.96.....	79
Tàcit, <i>Històries</i> , 5.4.....	79
Tàcit, <i>Annals</i> , 15.44.....	80
Orígenes, <i>Contra Cels</i>	80
Plini el Jove, <i>Cartes</i> , 10.....	81
Codi Teodosià	83
Lactanci, <i>Institucions divines</i> , 4.1	83

1. Característiques generals de la religió grega

a. Mite, culte i ritual

b. Mite i literatura

Heròdot, *Història*, 1.199

Observacions d'Heròdot sobre el culte babiloni a Afrodita.

1. Ὁ δὲ δὴ αἰσχιστος τῶν νόμων ἐστὶ τοῖσι Βαβυλωνίοισι ὄδε. Δεῖ πᾶσαν γυναῖκα ἐπιχωρήν ἰζομένην ἐς ἱρὸν Ἀφροδίτης ἄπαξ ἐν τῇ ζῳῇ μιχθῆναι ἀνδρὶ ξείνῳ. Πολλοὶ δὲ καὶ οὐκ ἀξιεύμεναι ἀναμίγεσθαι τῆσι ἄλλησι οἷα πλούτῳ ὑπερφρονέουσαι, ἐπὶ ζευγέων ἐν καμάρησι ἐλάσασαι πρὸς τὸ ἱρὸν ἐστᾶσι, θεραπῆν δὲ σφι ὀπισθεν ἔπεται πολλή. 2. Αἱ δὲ πλεῦνες ποιεῦσι ὄδε· ἐν τεμένει Ἀφροδίτης κατέαται στέφανον περὶ τῆσι κεφαλῆσι ἔχουσαι θώμιγγος πολλοὶ <αἰεῖ> γυναῖκες· αἱ μὲν γὰρ προσέρχονται, αἱ δὲ ἀπέρχονται. Σχοινοτενέες δὲ διέξοδοι πάντα τρόπον {ὁδῶν} ἔχουσι διὰ τῶν γυναικῶν, δι' ὧν οἱ ξεῖνοι διεξιόντες ἐκλέγονται. 3. Ἐνθα ἐπεὰν ἴζηται γυνή, οὐ πρότερον ἀπαλλάσσεται ἐς τὰ οἰκία ἢ τίς οἱ ξείνων ἀργύριον ἐμβαλὼν ἐς τὰ γούνατα μιχθῆ ἔσω τοῦ ἱροῦ. ἐμβαλόντα δὲ δεῖ εἰπεῖν τοσόνδε· Ἐπικαλέω τοι τὴν θεὸν Μύλιττα. Μύλιττα δὲ καλέουσι τὴν Ἀφροδίτην Ἀσσύριοι. 4. Τὸ δὲ ἀργύριον μέγαθός ἐστι ὅσον ὦν· οὐ γὰρ μὴ ἀπόσσηται· Οὐ γὰρ οἱ θέμις ἐστὶ· γίνεται γὰρ ἱρὸν τοῦτο τὸ ἀργύριον. Τῷ δὲ πρώτῳ ἐμβαλόντι ἔπεται οὐδὲ ἀποδοκιμᾶ οὐδένα. Ἐπεὰν δὲ μιχθῆ, ἀποσιωσαμένη τῇ θεῷ ἀπαλλάσσεται ἐς τὰ οἰκία, καὶ τῷ τούτου οὐκ οὔτῳ μέγα τί οἱ δώσεις ὥς μιν λάμψαι. 5. Ὅσοι μὲν νυν εἶδεός τε ἐπαμμέναι εἰσὶ καὶ μεγάθεος, ταχὺ ἀπαλλάσσονται, ὅσοι δὲ ἄμορφοι αὐτέων εἰσὶ, χρόνον πολλὸν προσμένουσι οὐ δυνάμεναι τὸν νόμον ἐκπλήσαι· Καὶ γὰρ τριέτεα καὶ τετραέτεα μετεξέτεραι χρόνον μένουσι. Ἐνιαχῆ δὲ καὶ τῆς Κύπρου ἔστι παραπλήσιος τούτῳ νόμος¹.

1. La més horrible de les normes dels babilonis és aquesta: cal que tota dona del país es col·loque al temple d'Afrodita una vegada a la vida i s'unisca amb un foraster. Moltes, però, no consenteixen a barrejar-se amb les altres, ja que s'enorgulleixen de llur riquesa, van en un carro cobert, es planten davant del temple i les segueix una gran comitiva. 2. La majoria, en canvi, actuen així: al recinte d'Afrodita seuen amb una corona de corda al voltant del cap moltes dones. Unes arriben i unes altres se'n van, uns passadissos rectes fan camins en totes les direccions entre les dones, entre les quals els forasters es passegen i escullen. 3. Allà, una vegada una dona seu, no se li permet d'anar-se'n a casa abans que algun dels forasters, després de posar-li una moneda als genolls, s'unisca a ella fora del temple. En posar-la, cal que diga això: «T'invoque la dea Militta». Els assiris anomenen Afrodita Militta. 4. El valor de la moneda és el que siga, no la rebutjarà pas, car no és lícit, perquè aquesta moneda esdevé sagrada. Qui primer fa el donatiu, ella el segueix i no rebutja ningú. Quan s'han unit, la dona és purificada per la deessa i se'n va a casa, i després d'això no li podràs donar prou diners per a endur-te-la. 5. Totes les que són boniques i de bona talla se'n van aviat, però les que són lletges esperen molt de temps sense poder complir la norma, i fins i tot n'hi ha que esperen tres o quatre anys. En alguns llocs de Xipre hi ha una norma semblant a aquesta².

Píndar, *Olímpica*, 1.36-55

Actitud del poeta front el mite de Tàntal.

<p>υἱὲ Ταντάλου, σὲ δ' ἀντία π' ῥοτέρων φθέγξομαι, ὅπότ' ἐκάλεσε πατὴρ τὸν εὐνομώτατον ἐς ἔρανον φίλαν τε Σίπυλον,</p>	<p>ἀμοιβαῖα θεοῖσι δεῖπνα παρέχων, —τότ' Ἀγ'λαοτρίαιναν ἀρπάσαι, [40] δαμέντα φ' ῥένας ἰμέρω, χρυσεαῖσι τ' ἀν' ἵπποις</p>
--	---

¹ TLG: N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015: vol. 1: 3-436; vol. 2: 439-844.

² Totes les traduccions dels textos de la secció de «Religió i mitologia grega» són originals d'Andrea Sánchez i Bernet.

ὑπατον εὐρυτίμου ποτὶ δῶμα Διὸς μεταβᾶσαι·
 ἔνθα δευτέρῳ χρόνῳ
 ἦλθε καὶ Γανυμήδης
 Ζηνὶ τούτ' ἐπὶ χ' ῥέουσ. [45]
 ὡς δ' ἄφαντος ἔπελες, οὐδὲ ματρὶ πολλὰ
 μαϊόμενοι φῶτες ἄγαγον,
 ἔννεπε κ' ρυφᾷ τις αὐτίκα φθονερῶν γειτόνων,
 ὕδατος ὅτι τε πυρὶ ζέοισαν εἰς ἀκμάν

μαχαίρα τάμον κατὰ μέλη,
 τραπέζαισί τ' ἀμφὶ δεύτατα κρεῶν [50]
 —σέθεν διεδάσαντο καὶ φάγον.
 ἐμοὶ δ' ἄπορα γαστρίμαρ-
 γον μακάρων τιν' εἰπεῖν· ἀφίσταμαι·
 ἀκέρδεια λέλογγεν θαμινὰ κακαγόρους.
 εἰ δὲ δὴ τιν' ἄνδρα θνατὸν Ὀλύμπου σκοποὶ
 ἐτίμασαν, ἦν Τάνταλος οὗτος.³ [55]

Fill de Tàntal, a tu cantaré al contrari dels anteriors, quan ton pare convidà a un banquet ben preparat i a l'estimada Sípilos, oferint un àpat en reciprocitat als déus, (40) com aleshores el d'esplèndid trident et raptà. Domat el seu enteniment pel desig, el traslladà sobre cavalls daurats cap a l'estatge més elevat de Zeus, l'amplament honorat. Enllà segonament arribà també Ganimedes, (45) per al mateix servei a Zeus. Així vas ser desaparegut, i els homes tot i cercar-te molt no van dur-te a ta mare; de seguida d'amagat algun dels veïns envejosos digué que al punt de l'aigua que bullia al foc et van tallar a trossos amb l'espasa, que al final al voltant de la taula es repartiren (50) la teua carn i en menjaren. Però per a mi és impossible d'anomenar antropòfag un dels benaurats, me n'abstinc: els difamadors obtenen un cúmul de perdicions. Si mai els guardians de l'Olimp van honorar un home mortal, (55) aqueix era Tàntal.

Tucidides, *Història de la guerra del Peloponès*, 1.4

La talassocràcia cretenca i Minos com a fets històrics.

Μίνως γὰρ παλαιάτατος ὢν ἀκοῆι ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτίησατο καὶ τῆς νῦν Ἑλληνικῆς θαλάσσης ἐπὶ πλεῖστον ἐκράτησε καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων ἤρξε τε καὶ οἰκιστὴς πρῶτος τῶν πλείστων ἐγένετο, Κᾶρας ἐξελάσας καὶ τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας ἡγεμόνας ἐγκαταστήσας· τό τε ληιστικόν, ὡς εἰκός, καθήρει ἐκ τῆς θαλάσσης ἐφ' ὅσον ἐδύνατο, τοῦ τὰς προσόδους μᾶλλον ἰέναι αὐτῷ.⁴

Car Minos és el més antic dels que tenim notícia que es procurà un poder naval i dominà l'actual mar hel·lènica durant el màxim temps, controlà les illes Cíclades i esdevingué el primer colonitzador de la majoria en haver expulsat els caris i establir els seus propis fills com a cabdills. Com és natural, netejà de pirates la mar en la mesura que pogué perquè anessen a ell més riqueses.

Saltador de bous

Labrys

Deessa de les serps

³ TLG: H. Machler (post B. Snell), *Pindari carmina cum fragmentis*, pt. 1, 5th ed., Leipzig: Teubner, 1971.

⁴ *Bibliotheca Augustana & TLG: Thucydides historiae*, 2 vol. ed. H. S. Jones and J. E. Powell, Oxford: Clarendon Press, 1942.

2. Mite i culte en l'època arcaica

a. El politeisme micènic

b. El politeisme homèric

c. Cosmogonies. Hesíode i els presocràtics

a. El politeisme micènic

Selecció de tauletes micèniques⁵.

KN Fp 1 + 31

de-u-ki-jo-jo me-no
 di-ka-ta-jo di-we OLE S 1
 da-da-re-jo-de OLE S 2
 pa-de OLE S 1
 pa-si-te-o-i OLE 1
 qe-ra-si-ja OLE S 1
 a-mi-ni-so pa-si-te-o-i S 1
 e-ri-nu OLE V 3
 *47-da-de OLE V 1
 a-ne-mo i-je-re-ja V 4
vacat
 to-so OLE 3 S 2 V 2

KN F 51

wa HORD T 1 V 3 po-ro-de-qo-no V 2 Z 2
 di-we HORD T 1 HORD T 4 Z 1 ma-qe HORD V 6

KN Fp 5

di-wi-jo-jo me-no qe-ra-si-ja OLE S 1
 pa-si-te-o-i OLE S 1

KN Fp 6

ka-ra-e-ri-jo pa-si te-oi S 1
 qe-ra-si-ja OLE S 1

KN Fp 7

ka-ra-e-ri-jo me-no
 di-ka-ta-de OLE S 1

KN Gg 702

pa-si-te-o-i / me-ri *209VAS 1
 da-pu₂-ri-to-jo / po-ti-ni-ja me-ri *209VAS 1

KN Gg 705

] a-mi-ni-so / e-re-u-ti-ja ME-RI *209VAS 1
] pa-si-te-o-i ME-RI *209VAS 1
 po-se-da] o-ne ME-RI *209VAS 1

Al mes Deució:

Per a Zeus del Dicte OLI S 1

Per al Daidaleó OLI S 2

Per a ... OLI S 1

Per a tots els déus OLI S 1

Per a Therasia OLI S 1 (Kerasia?)

Per a tots els déus d'Amniso S 1

Per a Erinis OLI V 3

Per a ... OLI V 1

Per a la senyora dels vents V 4

...

Total OLI 3 S 2 V 2

... per a la filla? ORDI V 2 Z 2

per a Zeus ORDI T 1

per a la Mare Terra ORDI V 6

Al mes de Zeus, per a Therasia OLI S 1

per a tots els déus OLI S 1

Al mes Calaerió, per a tots els déus S 1

Per a Therasia OLI S 1

Al mes Claeri

cap a Dicte OLI S 1

per a tots els déus, de mel VAS 1

per a la senyora del laberint, de mel VAS 1

Amnisós; per a Eleutia, de mel VAS 1

per a tots els déus, de mel VAS 1

per a Posidó, de mel VAS 1

Tauleta micènica

⁵ Aurora, F; Nesøen, A; Nedić, D; Løken, H; Bersi, A: DAMOS - *Database of Mycenaean at Oslo*. University of Oslo, Oslo 2013 (<https://www2.hf.uio.no/damos>). Vegi's: J.L. Melena, *Textos micénicos comentados*, Vitoria-Gasteiz 2001.

PY Eb 866

ke-ke-me-na ko-to-na pa-ro da-mo L'arrendament d'un terreny comunal,
 ma-ra₃-wa te-o-jo do-e-ra e-ke-qe o-na-to GRA T 2 de Malaiwa, esclava del déu, GRA T2

PY Tn 316

po-ro-wi-to-jo
 i-je-to-qe, pa-ki-ja-si, do-ra-qe, pe-re, po-re-na-qe
]pu-ro a-ke, po-ti-ni-ja AUR *215VAS 1 MUL 1
 ma-na-sa, AUR *213VAS 1 po-si-da-e-ja AUR *213VAS 1 MUL 1
 ti-ri-se-ro-e AUR *216VAS 1 do-po-ta AUR *215VAS 1
 [...]
 pu-ro
revers
 i-je-to-qe, po-si-da-i-jo, a-ke-qe, wa-tu
 do-ra-qe, pe-re, po-re-na-qe, a-ke
 Pu-ro AUR *215VAS MUL 2 qo-wi-ja na-[] ko-ma-we-te-
 i-je-to-que pe-re-*82-jo, i-pe-me-de-ja-qe, di-u-ja-jo-qe
 do-ra-qe, pe-re-po-re-na-qe, a, pe-re-*82 AUR *213VAS 1 MUL 1
 i-pe-me-de-ja AUR *213VAS 1 di-u-ja AUR *213VAS 1 MUL 1
 pu-ro e-ma-a₂, a-re-ja AUR *213VAS 1 VIR 1
 i-je-to-qe, di-u-jo, do-ra-qe, pe-re, po-re-na-qe a-ke
 di-we AUR *213VAS 1 VIR 1 e-ra AUR *213VAS 1 MUL 1
 di-ri-mi-jo di-wo, i-je-we AUR *213VAS 1

Al mes Plouistos

A Pilos s'ofereixen sacrificis a Pa-ki-ja-ne, es duen presents
 es porten per a la Senyora VAS D'OR 1 DONA 1
 per a Ma-na-sa VAS D'OR 1 DONA 1 per a Possidea VAS D'OR 1 DONA 1
 per al tres cops heroi VAS D'OR 1 per al Senyor VAS D'OR 1

revers

A Pilos s'ofereix un sacrifici al santuari de Posidó
 i la ciutat porta presents i regals:
 VAS D'OR 1 DONES 2 per a Boia; per a la de cabellera llarga
 s'ofereix sacrifici al santuari de Pe-re-*82; al d'Ifimèdia i al de Dia
 es porten regals i presents: per a Pe-re-*82 VAS D'OR 1 DONA 1
 a Ifimèdia VAS D'OR 1; a Dia VAS D'OR 1 DONA 1
 a Pilos per a Hermes Arees VAS D'OR 1 HOME 1
 s'ofereix sacrifici al santuari de Zeus i es porten regals i presents
 a Zeus VAS D'OR 1 HOME 1; a Hera VAS 1 DONA 1
 a Drimi, fill de Zeus VAS D'OR 1

PY Fr 343 + 1213

[...]
 [po]-se-da-o-ne re-ke-to-ro-te-ri-jo OLE Per a Posidó, el banquet sagrat, OLI

PY Fr 1231.2

po-ti-ni-ja di-pi-si-jo-i [Per a la senyora, al mes de la sequera
 ke-se-ni-wi-jo OLE S 1 Per a l'estranger, OLI S 1s

TH Fq 126

o-te, tu-wo-te-to, ma-ka HORD T 1 Quan es van cremar ofrenes ORDI T 1
 o-po-re-i V 1 Z 2 ko-wa per a la muntanya (potser un antropònim?)
 ko-ru Z 2 ke-re-na-i per a la noia...

b. El politeisme homèric i els cicles heroics

Homer, *Iliada*, 1, 247-279

Degeneració entre els propis herois homèrics.

Ἀτρείδης δ' ἐτέρωθεν ἐμήνιε. τοῖσι δὲ Νέστωρ
 ἠδυεπὴς ἀνόρουσε, λιγύς Πυλίων ἀγορητής,
 τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδῆ.
 τῷ δ' ἤδη δύο μὲν γενεαὶ μερόπων ἀνθρώπων [250]
 ἐφθίαθ', οἳ οἱ πρόσθεν ἅμα τράφον ἠδ' ἐγένοντο
 ἐν Πύλῳ ἠγαθήη, μετὰ δὲ τριτάτοισιν ἄνασσαν.
 ὃ σφιν εὖ φρονέων ἀγορήσατο καὶ μετέειπεν·
 «ὦ πόποι, ἦ μέγα πένθος Ἀχαιῖδα γαῖαν ἰκάνει.
 ἦ κεν γηθήσαι Πριάμος Πριάμοιό τε παῖδες, [255]
 ἄλλοι τε Τρῶες μέγα κεν κεχαροῖατο θυμῷ,
 εἰ σφῶν τάδε πάντα πυθοῖατο μαρναμένοιιν,
 οἳ περὶ μὲν βουλήν Δαναῶν, περὶ δ' ἐστὲ μάχεσθαι.
 ἀλλὰ πίθεσθ'· ἄμφω δὲ νεωτέρω ἐστὸν ἐμεῖο.
 ἦδη γάρ ποτ' ἐγὼ καὶ ἀρείοισιν ἠέ περ ὑμῖν [260]
 ἀνδράσιν ὠμίλησα, καὶ οὐ ποτέ μ' οἳ γ' ἀθέριζον.

οὐ γάρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας, οὐδὲ ἴδωμαι,
 οἷον Πειρίθοόν τε Δρύαντά τε ποιμένα λαῶν
 Καινέα τ' Ἐξάδιόν τε καὶ ἀντίθεον Πολύφημον.
 [Θησέα τ' Αἰγεῖδην, ἐπιείκελον ἀθανάτοισιν]. [265]
 κάρτιστοι δὴ κείνοι ἐπιχθονίων τράφον ἀνδρῶν·
 κάρτιστοι μὲν ἔσαν καὶ καρτίστοις ἐμάχοντο,
 Φηρσὶν ὀρεσκάοισι, καὶ ἐκπάγλως ἀπόλεσαν.
 καὶ μὲν τοῖσιν ἐγὼ μεθομίλειον ἐκ Πύλου ἐλθὼν,
 τηλόθεν ἐξ ἀπίης γαίης· καλέσαντο γὰρ αὐτοί. [270]
 καὶ μαχόμεν κατ' ἔμ' αὐτὸν ἐγὼ· κείνοισι δ' ἂν οὐ
 τις
 τῶν οἳ νῦν βροτοὶ εἰσὶν ἐπιχθόνιοι μαχέοιτο.
 καὶ μὲν μεο βουλέων ζύνειεν πειθοντό τε μύθῳ.
 ἀλλὰ πίθεσθε καὶ ὑμεῖς, ἐπεὶ πείθεσθαι ἄμεινον.⁶

Així parlà el Pelida, llançà a terra el ceptre travessat de claus d'or i s'assegué. L'Atrida, d'altra banda, estava furios; enfront d'ells, Nèstor, orador de veu plaent i parla clara s'aixecà, i de la seua llengua fluïa una veu més dolça que la mel. (250) A ell ja li havien viscut i mort dues generacions d'homes mortals, que abans que ell van nàixer i créixer a l'augusta Pilos, i regnava sobre la tercera. Ell se'ls adreçà amb benvolença i parlà: *Ai, quina gran aflicció ve al camp dels aqueus! (255) Ben contents estarien Príam, els fills de Príam i la resta dels troians i s'alegrarien profundament en l'ànima si sabessen tot això de la baralla de vosaltres dos, que destaquen entre els dànaus en el consell i la lluita. Va, feu cas. Els dos sou més joves que jo, (260) que jo ja vaig estar amb homes més valents que vosaltres, però que mai no em menysprearen. Mai no he vist ni veuré homes com Pirítous i Driant, el pastor de pobles, Ceneu i Exadi i també Polifem semblant a un déu, (265) i Teseu Egida, similar als immortals. Aquells foren els més poderosos dels homes terrenals, eren els més poderosos i combatien amb els més poderosos, els agrests centaures, i els van destruir de manera prodigiosa. Jo convivia amb ells quan vaig sortir de Pilos, (270) aquella terra llunyana, car em van convidar ells mateixos i vaig lluitar per mi mateix. Cap dels mortals que hi ha ara sobre la terra lluitaria contra ells, i ells escoltaven els meus consells i feien atenció al meu discurs. Així que pareu atenció vosaltres també, perquè el millor és fer cas.*

⁶ TLG: M.L. West, *Homeri Ilias*, Stuttgart-Lepizig: Teubner, 1998-2000.

c. Cosmogonies. Hesíode i els presocràtics

Hesíode, *Teogonia*, 116-138

La creació del món a la Teogonia hesiòdica.

ἦτοι μὲν πρότιστα Χάος γένετ'· αὐτὰρ ἔπειτα
 Γαῖ' εὐρύστερνος, πάντων ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ
 ἀθανάτων οἱ ἔχουσι κάρη νιφόεντος Ὀλύμπου,
 Τάρταρά τ' ἠερόεντα μυχῶι χθονὸς εὐρυοδείης,
 ἠδ' Ἔρος, ὃς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι, [120]
 λυσιμελής, πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων
 δάμναται ἐν στήθεσσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλήν.
 ἐκ Χάεος δ' Ἐρεβός τε μέλαινα τε Νύξ ἐγένοντο·
 Νυκτὸς δ' αὐτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἡμέρη ἐξεγένοντο,
 οὓς τέκε κυσαμένη Ἐρέβει φιλότητι μιγεῖσα. [125]
 Γαῖα δέ τοι πρῶτον μὲν ἐγένετο ἴσον ἐωυτῇ
 Οὐρανὸν ἀστερόενθ', ἵνα μιν περι πάντα καλύπτει,

ὄφρ' εἴη μακάρεσσι θεοῖς ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ,
 γείνατο δ' οὔρεα μακρὰ, θεῶν χαρίεντας ἐναύλους
 Νυμφέων, αἱ ναίουσιν ἀν' οὔρεα βησσηέντα, [130]
 ἠδὲ καὶ ἀτρύγετον πέλαγος τέκεν οἴδατι θυῖον,
 Πόντον, ἄτερ φιλότητος ἐφιμέρου· αὐτὰρ ἔπειτα
 Οὐρανῶι εὐνηθεῖσα τέκ' Ὠκεανὸν βαθυδίνην
 Κοῖόν τε Κρεῖϊόν θ' Ὑπερίονά τ' Ἰαπετόν τε
 Θεῖαν τε Ῥεῖαν τε Θέμιν τε Μνημοσύνην τε. [135]
 Φοῖβην τε χρυσοστέφανον Τηθύν τ' ἐρατεινήν.
 τοὺς δὲ μέθ' ὀπλότατος γένετο Κρόνος
 ἀγκυλομήτης,
 δεινότατος παίδων, θαλερὸν δ' ἤχθηρε τοκῆα⁷.

Primer de tot, certament, sorgí l'Abisme i després, al seu torn, la Terra d'àmplia sina, seu sempre fixa de tots els immortals que s'estan al cim del nevós Olimp, i el Tàrtar obscur d'amples camins al fons de la terra, (120) i Eros que, el més bell entre els déus immortals, deslligador dels membres, domina al pit de tots els déus i tots els homes la ment i la prudent voluntat. De l'Abisme sorgiren l'Èreb i la negra Nit, i de la Nit sorgiren, a llur torn, l'Èter i el Dia, (125) que concebé i infantà després d'unir-se amorosament a l'Èreb.

La Terra primer feu nàixer, igual a ella mateixa, el Cel estrellat, perquè la cobrí tota i perquè fos la seu sempre fixa dels déus benaurats. I feu nàixer grans muntanyes, (130) agradables abrics de Ninfes divines, que habiten sobre les muntanyes de valls boscosos. Ella infantà també el pèlag estèril, unflat per l'onada, el Pont, sense amor desitjós, i després, al seu torn, infantà, després de jaure amb el Cel de profunds remolins, Ceos i Crios i Hiperió i Jàpet, (135) i Tea i Rea i Temis i Mnemòsine i Febe de daurada corona i Tetis estimada, i després d'ells infantà el més jove: Cronos de tortuós pensament, el més terrible dels fills, i va odiar son pare fecund.

Selecció de fragments presocràtics⁸.

Heràclit, frg. 12. [Arius Did. ap. Eus. P. E. XV 20]

ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ· καὶ ψυχὰι δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμῶνται

Per als qui entren als mateixos rius, unes altres i altres aigües flueixen contínuament; també les ànimes s'evaporen dels líquids.

Heràclit, frg. 30. 105 (II 396, 10) [Plut. d. anim. 5 p. 1014 A]

κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεὶζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

Aquest món, el mateix de tot, ni cap dels déus ni dels homes el creà, sinó que era sempre i és i serà foc eternament viu, que s'encén mesuradament i s'extingeix mesuradament.

⁷ TLG: Hesiodi theogonia, opera et dies, scutum, fragmenta ed. F. Solmsen/R. Merkelbach/M. L. West, Oxford 1970

⁸ TLG: H. Diels and W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, vol. 1, 6th edn., Berlin: Weidmann, 1951: 126-138.

Heràclit, frg. 36. [Clem. Strom. VI 16 (II 435, 25)]

ψυχῆσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχή.

La mort per a les ànimes és esdevenir aigua, i la mort per a l'aigua és esdevenir terra, i de la terra esdevé l'aigua, i de l'aigua l'ànima.

Heràclit, frg. 67. [Hippol. IX 10]

ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός (τάναντία ἅπαντα· οὗτος ὁ νοῦς), ἀλλοιοῦται δὲ ὅκωσπερ <πῦρ>, ὁπότεν συμμιγῆι θυώμασιν, ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἐκάστου.

El déu és dia, nit, hivern, estiu, guerra, pau, sacietat, fam, tots els contraris, eixa és la ment, i canvia justament com el foc, quan s'uneix amb encensos, s'anomena segons el plaer de cadascun.

Xenòfanes, frg. 23 B 19 DK [Clem. Strom. V 109 (II 399, 16 St.)]

εἷς θεός, ἐν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος, οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοίος οὐδὲ νόημα.

Un sol és déu, un màxim per als déus i per als homes, i no gens semblant en aspecte als mortals, ni en intel·ligència.

Xenòfanes, frg. 25 B 21 DK [Simpl. Phys. 23, 19]

ἀλλ' ἀπάνευθε πόνοιο νόου φρενὶ πάντα κραδαίνει.

Però mou tot sense esforç amb la intel·ligència de la seua ment.

Xenòfanes, frg. 27 B 23 DK [Aët. IV 5]

ἐκ γαίης γὰρ πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ.

De la terra és tot i a la terra tot acaba.

Xenòfanes, frg. 33 B 29 DK. [Sext. adv. Math. X 314]

πάντες γὰρ γαίης τε καὶ ὕδατος ἐκγεγόμεσθα.

Tots de la terra i l'aigua sorgim.

Plató, *Timeu*, 40d-41a

La teogonia en època clàssica.

[40d] Περί δὲ τῶν ἄλλων δαιμόνων εἰπεῖν καὶ γινῶναι τὴν γένεσιν μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς, πειστέον δὲ τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν, ὡς ἔφασαν, σαφῶς δὲ πού τοὺς γε αὐτῶν προγόνους εἰδόσιν: ἀδύνατον οὖν θεῶν [40ε] Παισὶν ἀπιστεῖν, καίπερ ἄνευ τε εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγουσιν, ἀλλ' ὡς οἰκεῖα φασκόντων ἀπαγγέλλειν ἐπομένουσ τῷ νόμῳ

Heràclit, frg. 53. [Hippol. IX 9]

Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

La guerra és el pare de tot, el rei de tot, i als uns els assenyala com a déus i als altres, com a homes, als uns els feu esclaus i als altres lliures.

Heràclit, frg. 126. [schol. ad exeg. II. p. 126 Herm.]

τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμὸν ψύχεται, ὑγρὸν ἀναίνεται, καρφαλέον νοτίζεται.

El que és fred s'escalfa, el que és calent es refreda, el que és líquid s'assequa, el que és àrid s'humiteja.

Xenòfanes, frg. 24 B 20 DK [Sext. adv. math. IX 144]

οὐλος ὄραϊ, οὐλος δὲ νοεῖ, οὐλος δὲ τ' ἀκούει.

Tot ell veu, tot ell pensa, tot ell sent.

Xenòfanes, frg. 26 B 22 DK [Simpl. Phys. 23, 10]

αἰεὶ δ' ἐν ταῦτῳ μίμνει κινούμενος οὐδὲν οὐδὲ μετέρχεσθαι μιν ἐπιπρέπει ἄλλοτε ἄλλῃ.

Sempre roman al mateix lloc sense moure's gens i no li convé de desplaçar-se mai a un altre lloc.

Xenòfanes, frg. 29 B 25 DK [Simplic. Phys. 188, 32]

γῆ καὶ ὕδωρ πάντ' ἐσθ' ὅσα γίνοντ(αι) ἠδὲ φύονται. Terra i aigua és tot quant naix i creix.

πιστευτέον. οὕτως οὖν κατ' ἐκείνους ἡμῖν ἡ γένεσις περὶ τούτων τῶν θεῶν ἐχέτω καὶ λεγέσθω. Γῆς τε καὶ Οὐρανοῦ παῖδες Ὠκεανός τε καὶ Τηθύς ἐγενέσθη, τούτων δὲ Φόρκυς Κρόνος τε καὶ Ῥέα καὶ ὅσοι μετὰ τούτων, [41α] ἐκ δὲ Κρόνου καὶ Ῥέας Ζεὺς Ἥρα τε καὶ πάντες ὅσους ἴσμεν ἀδελφοὺς λεγομένους αὐτῶν, ἔτι τε τούτων ἄλλους ἐκγόνους· ἐπεὶ δ' οὖν πάντες ὅσοι τε περιπολοῦσιν φανερώς καὶ ὅσοι φαίνονται καθ' ὅσον ἂν ἐθέλωσιν θεοὶ γένεσιν ἔσχον, λέγει πρὸς αὐτοὺς ὁ τότε τὸ πᾶν γεννήσας τάδε·

‘θεοὶ θεῶν, ὧν ἐγὼ δημιουργὸς πατήρ τε ἔργων, δι' ἐμοῦ γενόμενα ἅλτα ἐμοῦ γε μὴ ἐθέλοντος, τὸ μὲν οὖν δη.’⁹

[40δ] Parlar de les altres divinitats i conèixer-ne l'origen és massa gran per a nosaltres i cal confiar en els que en parlaren abans, perquè eren descendents dels déus, segons afirmaren, i sens dubte conegueren d'alguna manera llurs avantpassats. [40ε] En efecte, és impossible no confiar en els fills dels déus, per molt que parlen sense versemblança ni una necessària demostració, sinó que, seguint la tradició, se'ls ha de creure perquè diuen que contenen afers familiars. Així doncs, per a nosaltres, que es fixe i conte l'origen sobre aqueixos déus segons aquells. De Gea i d'Urà nasqueren els fills Oceà i Tetis, i d'aqueixos, Forcis i Cronos i Rea i tants n'hi ha junt amb ells, [41α] i de Cronos i Rea nasqueren Zeus i Hera i també tots els que sabem que s'anomenen germans d'ells, i encara uns altres descendents. Així, com que tots els déus que giren visiblement i tots els que apareixen sota l'aparença que volen tingueren l'origen, aquestes paraules els diu el que va engendrar tot això:

Déus de déus, dels quals jo soc pare demiürg i artífex, el que naix a través de mi no és destructible si jo no vull, l'altra part, sí.

Isòcrates, 11.38-43

Escrutini i racionalització de la teogonia mítica.

38. Ἀλλὰ γὰρ οὐδέν σοι τῆς ἀληθείας ἐμέλησεν, ἀλλὰ ταῖς τῶν ποιητῶν βλασφημίαις ἐπηκολούθησας, οἱ δεινότερα μὲν πεποιηκότας καὶ πεπονθότας ἀποφαίνουσι τοὺς ἐκ τῶν ἀθανάτων γεγονότας ἢ τοὺς ἐκ τῶν ἀνθρώπων τῶν ἀνοσιωτάτων, τοιούτους δὲ λόγους περὶ αὐτῶν τῶν θεῶν εἰρήκασιν, οἷους οὐδεὶς ἂν περὶ τῶν ἐχθρῶν εἰπεῖν τολμήσειεν: οὐ γὰρ μόνον κλοπὰς καὶ μοιχείας καὶ παρ' ἀνθρώποις θητείας αὐτοῖς ὠνεΐδισαν, ἀλλὰ καὶ παίδων βρώσεις καὶ πατέρων ἐκτομὰς καὶ μητέρων δεσμούς καὶ πολλὰς ἄλλας ἀνομίας κατ' αὐτῶν ἐλογοποίησαν. 39. Ὑπὲρ ὧν τὴν μὲν ἀξίαν δίκην οὐκ ἔδοσαν, οὐ μὴν ἀτιμώρητοί γε διέφυγον, ἀλλ' οἱ μὲν αὐτῶν ἀλῆται καὶ τῶν καθ' ἡμέραν ἐνδεεῖς κατέστησαν, οἱ δ' ἐτυφλώθησαν, ἄλλος δὲ φεύγων τὴν πατρίδα καὶ τοῖς οἰκειοτάτοις πολεμῶν ἅπαντα τὸν χρόνον διετέλεσεν, Ὀρφεὺς δ' ὁ μάλιστα τούτων τῶν λόγων ἀψάμενος, διασπασθεὶς τὸν βίον ἐτελεύτησεν: ὥστ' ἦν σωφρονῶμεν, 40. Οὐ μιμησόμεθα τοὺς λόγους τοὺς ἐκείνων, οὐδὲ περὶ μὲν τῆς πρὸς ἀλλήλους κακῆς νομοθετήσομεν, τῆς δ' εἰς τοὺς θεοὺς παρρησίας ὀλιγορήσομεν, ἀλλὰ φυλαξόμεθα καὶ νομοιοῦμεν ὁμοίως ἀσεβεῖν τοὺς τε λέγοντας τὰ τοιαῦτα καὶ τοὺς πιστεύοντας αὐτοῖς.

41. Ἐγὼ μὲν οὖν οὐχ ὅπως τοὺς θεοὺς, ἀλλ' οὐδὲ τοὺς ἐξ ἐκείνων γεγονότας οὐδεμίαν ἡγοῦμαι κακίας μετασχεῖν, ἀλλ' αὐτοὺς τε πάσας ἔχοντας τὰς ἀρετὰς φῦναι καὶ τοῖς ἄλλοις τῶν καλλίστων ἐπιτηδευμάτων ἡγεμόνας καὶ διδασκάλους γεγενῆσθαι. Καὶ γὰρ ἄλογον, εἰ τῆς μὲν ἡμετέρας εὐπαιδείας εἰς τοὺς θεοὺς τὴν αἰτίαν ἀναφέρομεν, τῆς δὲ σφετέρας αὐτῶν μηδὲν αὐτοὺς φροντίζειν νομίζομεν. 42. Ἀλλ' εἰ μὲν ἡμῶν τις τῆς τῶν ἀνθρώπων φύσεως κατασταίη κύριος, οὐδ' ἂν τοὺς οἰκέτας ἐάσειεν εἶναι πονηροῦς: ἐκείνων δὲ καταγιγνώσκομεν ὡς καὶ τοὺς ἐξ αὐτῶν γεγονότας περιεῖδον οὕτως ἀσεβεῖς καὶ παρανόμους ὄντας. Καὶ σὺ μὲν οἶει καὶ τοὺς μηδὲν προσήκοντας, ἦν σοι πλησιάσῃ, βελτίους ποιήσῃ, τοὺς δὲ θεοὺς οὐδεμίαν ἡγεῖ τῆς τῶν παίδων ἀρετῆς ἔχειν ἐπιμέλειαν. 43. Καίτοι κατὰ τὸν σὸν λόγον δυοῖν τοῖν αἰσχίστοις οὐ διαμαρτάνουσιν: εἰ μὲν γὰρ μηδὲν δέονται χρηστοὺς αὐτοὺς εἶναι, χεῖρους εἰσὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν διάνοιαν, εἰ δὲ βούλονται μὲν, ἀποροῦσι δ' ὅπως ποιήσωσιν, ἐλάττω τῶν σοφιστῶν τὴν δύναμιν ἔχουσιν.

⁹ J. Burnet, *Platonis opera*, vol. 4, Oxford: Clarendon Press, 1902 (repr. 1968): St III.17a-92c.

38. Però no t'has apropiat en absolut a la veritat, sinó que has cedit a les blasfèmies dels poetes, que demostren que han fet o experimentat les coses més formidables els fills dels immortals o dels més sacrílegs dels homes, i que han contat sobre els mateixos déus històries que ningú no gosaria dir ni sobre els enemics. No sols els retrauen robatoris, adulteris i serveis entre els homes, sinó que també s'han inventat falsament, segons ells mateixos, que menjaven nens, castraven pares i esclavitzaven mares, junt amb moltes altres maldats. 39. Pels fets pels quals no han pagat una merescuda pena, no escaparen en absolut impunes, sinó que alguns d'aquests acabaren desterrats i desposseïts dels béns quotidians, d'altres foren cegats, un altre passà tot el temps fugat de la seua pàtria i lluitant contra els parents més pròxims i Orfeu, el més embolicat en relats d'aquests, perdé la vida esquarterat, de manera que, si som assenyats, 40. no imitem les històries d'aquells ni establirem lleis sobre la difamació dels uns contra els altres i donarem poc valor a la llibertat de paraula contra els déus. Al contrari, vigilarem i considerarem que són igualment impius tant els que contenen tals fets com els que se'ls creuen.

41. En efecte, jo crec que no sols els déus, però tampoc els nascuts d'ells no participen de cap maldat, sinó que naixen en possessió de totes les virtuts i han esdevingut per als altres models i mestres de les millors pràctiques. També, si atribuïm als déus l'origen de la nostra bona sort amb els fills, considerariem absurd que ells no es preocupessin gens de la seua pròpia. 42. Però si cap de nosaltres fos senyor de la natura dels homes, no permetria pas que els seus criats fossen malvats, i jutgem aquells perquè consenteixen que llurs descendents siguin tan impius i immorals. I tu esperes fer millors uns que no estan emparentats en absolut amb tu si són deixebles teus, però penses que els déus no tenen cap responsabilitat en la virtut de llurs fills? 43. En veritat segons el teu raonament no escapen totalment als dos defectes més greus: si els manca en res que llurs fills siguin bons, són inferiors als homes en intel·ligència, però si volen i no saben com fer-ho, aleshores tenen menys poder que els sofistes.

Apol·loni Rodi, *Argonàutiques*, 1.496-511

El cant d'Orfeu, una altra teogonia.

Ἦειδεν δ' ὡς γαῖα καὶ οὐρανὸς ἠδὲ θάλασσα,
τὸ πρὶν ἐπ' ἀλλήλοισι μιῆι συναρηρότα μορφῆι,
νεΐκεος ἐξ ὀλοοῖο διέκριθεν ἀμφὶς ἕκαστα·
ἠδ' ὡς ἔμπεδον αἰὲν ἐν αἰθέρι τέκμαρ ἔχουσιν
ἄστρα σεληναίης τε καὶ ἠελίοιο κέλευθοι. [500]
οὐρεά θ' ὡς ἀνέτειλε, καὶ ὡς ποταμοὶ κελάδοντες
αὐτῆισιν Νύμφησι καὶ ἔρπετὰ πάντ' ἐγένοντο·
Ἦειδεν δ' ὡς πρῶτον Ὀφίων Εὐρυνόμη τε

Ἦκεανὶς νιφόεντος ἔχον κράτος Οὐλύμποιο·
ὡς τε βίηι καὶ χερσὶν ὁ μὲν Κρόνῳ εἴκαθε τιμῆς, [505]
ἠδὲ Ῥέηι, ἔπεσον δ' ἐνὶ κύμασιν Ἦκεανοῖο·
οἱ δὲ τέως μακάρεσσι θεοῖς Τιτῆσιν ἄνασσον,
ὄφρα Ζεὺς ἔτι κοῦρος, ἔτι φρεσὶ νήπια εἰδώς,
Δικταῖον ναίεσκεν ὑπὸ σπέος, οἱ δὲ μιν οὐ πω
γγενέες Κύκλωπες ἐκαρτύναντο κεραυνῶι [510]
βροντῆι τε στεροπῆι τε· τὰ γὰρ Διὶ κῦδος ὀπάζει.¹⁰

Cantava com la terra, el cel i la mar, abans encara combinats els uns amb els altres en una sola forma, a partir de la destructiva discòrdia es distingiren separadament cadascun; també com sempre tenen una marca fixa a l'èter (500) les estrelles i els camins de la lluna i el sol; també com es llevaren les muntanyes i com els rius sonors amb llurs nimfes, sorgiren amb totes les bèsties. I cantava com primer Ofíon i l'Oceànida Eurínome tenien el cim del nevat Olimp; (500) com per força i violència ell cedí l'honor a Cronos i ella a Rea, i caigueren a les onades de l'Oceà. Aquells [Cronos i Rea] mentrestant senyorejaven sobre els benaurats déus titans, mentre que Zeus, encara un nen, encara sabedor a la seua ment sols coses de nens, solia habitar al fons d'una cova de Dicte, (510) i encara els Ciclops sorgits de la terra no l'havien fet fort amb el llamp, el tro i el llampec, car són el que acompanya la glòria de Zeus.

¹⁰ *Bibliotheca Augustana*. Apollonios von Rhodos *Die Fahrt der Argonauten* (graece et germanice), ed. Paul Dräger, Reclam-Verlag Stuttgart 2002.

3. Mite i culte a la polis democràtica

a. Mites etiològics.

b. Cultes i temples urbans i rurals. El panteó olímpic.

c. El culte heroic. Mites cívics.

c. Els cultes panhel·lènics.

d. El culte i la vida. Mites ctònics i rituals de pas.

e. Cultes místics.

a. Mites etiològics. El sacrifici i mite de Prometeu. El mite de les edats.

Hesíode, *Els treballs i els dies*, 42-105

Mite de Prometeu

Κρύψαντες γὰρ ἔχουσι θεοὶ βίον ἀνθρώποισιν.
 ῥηιδίως γὰρ κεν καὶ ἐπ' ἤματι ἐργάσσαιο,
 ὥστε σε κείς ἐνιαυτὸν ἔχειν καὶ ἀεργὸν ἐόντα·
 45 αἴψα κε πηδάλιον μὲν ὑπὲρ καπνοῦ καταθεῖο,
 ἔργα βοῶν δ' ἀπόλοιτο καὶ ἡμίονων ταλαεργῶν.
 ἀλλὰ Ζεὺς ἔκρυψε χολωσάμενος φρεσὶ ἦισιν,
 ὅττι μιν ἐξαπάτησε Προμηθεὺς ἀγκυλομήτης·
 τοῦνεκ' ἄρ' ἀνθρώποισιν ἐμήσατο κήδεα λυγρὰ,
 κρύψε δὲ πῦρ· τὸ μὲν αὖτις ἐς πάς Ἰαπετοῖο [50]
 ἔκλεψ' ἀνθρώποισι Διὸς παρὰ μητιόεντος
 ἐν κοίλῳ νάρθηκι, λαθὼν Δία τερπικέραυνον.
 τὸν δὲ χολωσάμενος προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς·
 «Ἰαπετιονίδη, πάντων πέρι μῆδεα εἰδώς,
 χαίρεις πῦρ κλέψας καὶ ἐμὰς φρένας ἠπεροπεύσας, [55]
 σοὶ τ' αὐτῷ μέγα πῆμα καὶ ἀνδράσιν ἐσσομένοισιν.
 τοῖς δ' ἐγὼ ἀντί πυρὸς δώσω κακόν, ὅτι κεν ἅπαντες
 τέρπωνται κατὰ θυμὸν ἐὼν κακὸν ἀμφαγαπῶντες.»
 Ὡς ἔφατ', ἐκ δ' ἐγέλασσε πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε·
 Ἥφαιστον δ' ἐκέλευσε περικλυτὸν ὅτι τάχιστα [60]
 γαῖαν ὕδει φύρειν, ἐν δ' ἀνθρώπου θέμεν αὐδὴν
 καὶ σθένος, ἀθανάτης δὲ θεῆς εἰς ὧπα εἰσκειν
 παρθενικῆς καλὸν εἶδος ἐπήρατον· αὐτὰρ Ἀθήνην
 ἔργα διδασκῆσαι, πολυδαίδαλον ἰστὸν ὑφαίνειν·
 καὶ χάριν ἀμφιχέαι κεφαλῇ χρυσέην Ἀφροδίτην [65]
 καὶ πόθον ἀργαλέον καὶ γυιοβόρους μελεδώνας·
 ἐν δὲ θέμεν κύνεόν τε νόον καὶ ἐπίκλοπον ἦθος
 Ἑρμείην ἦνωγε, διάκτορον Ἀργεῖφόντην.
 Ὡς ἔφαθ', οἱ δ' ἐπίθοντο Διὶ Κρονίῳ ἀνακτι ...
 [αὐτίκα δ' ἐκ γαίης πλάσσει κλυτὸς Ἀμφιγυήεις [70]
 παρθένῳ αἰδοίῃ ἴκελον Κρονίδεω διὰ βουλάς·
 ζῶσε δὲ καὶ κόσμησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη·
 ἀμφὶ δὲ οἱ Χάριτες τε θεαὶ καὶ πότνια Πειθῶ

ὄρμους χρυσεῖους ἔθεσαν χροῖ· ἀμφὶ δὲ τήν γε
 ὦραι καλλίκομοι στέφον ἄνθεσι εἰαρινοῖσιν· [75]
 πάντα δὲ οἱ χροῖ κόσμον ἐφήρμοσε Παλλὰς Ἀθήνη·]
 ἐν δ' ἄρα οἱ στήθεσσι διάκτορος Ἀργεῖφόντης
 ψευδέα θ' αἰμυλίους τε λόγους καὶ ἐπίκλοπον ἦθος
 τεῦξε Διὸς βουλήισι βαρυκτύπου· ἐν δ' ἄρα φωνὴν
 θῆκε θεῶν κῆρυξ, ὀνόμηνε δὲ τήνδε γυναῖκα [80]
 Πανδώρην, ὅτι πάντες Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες
 δῶρον ἐδώρησαν, πῆμ' ἀνδράσιν ἀλφηστήισιν.
 αὐτὰρ ἐπεὶ δόλον αἰπὺν ἀμήχανον ἐξετέλεσσαν,
 εἰς Ἐπιμηθέα πέμπε πατὴρ κλυτὸν Ἀργεῖφόντην
 δῶρον ἄγοντα, θεῶν ταχὺν ἄγγελον· οὐδ' Ἐπιμηθεὺς [85]
 ἐφράσαθ' ὥς οἱ ἔειπε Προμηθεὺς μὴ ποτε δῶρον
 δέξασθαι παρ Ζηνὸς Ὀλυμπίου, ἀλλ' ἀποπέμπειν
 ἐξοπίσω, μὴ πού τι κακὸν θνητοῖσι γένηται·
 αὐτὰρ ὁ δεξάμενος, ὅτε δὴ κακὸν εἶχ', ἐνόησε.
 Πρὶν μὲν γὰρ ζώεσκον ἐπὶ χθονὶ φύλ' ἀνθρώπων [90]
 νόσφιν ἄτερ τε κακῶν καὶ ἄτερ χαλεποῖο πόνου
 νούσων τ' ἀργαλέων, αἱ τ' ἀνδράσι κῆρας ἔδωκαν.
 [αἴψα γὰρ ἐν κακότητι βροτοὶ καταγρηάσκουσιν.]
 ἀλλὰ γυνὴ χεῖρεςσι πίθου μέγα πῶμ' ἀφελοῦσα
 ἐσκέδασ', ἀνθρώποισι δ' ἐμήσατο κήδεα λυγρὰ. [95]
 μούνη δ' αὐτόθι Ἑλπίς ἐν ἀρρήκτοισι δόμοισιν
 ἔνδον ἔμεινε πίθου ὑπὸ χεῖλεσιν οὐδὲ θύραζε
 ἐξέπτῃ· πρόσθεν γὰρ ἐπέμβαλε πῶμα πίθου
 αἰγιόχου βουλήισι Διὸς νεφεληγερέταο.
 ἄλλα δὲ μυρία λυγρὰ κατ' ἀνθρώπους ἀλάληται· [100]
 πλεῖη μὲν γὰρ γαῖα κακῶν, πλεῖη δὲ θάλασσα·
 νοῦσοι δ' ἀνθρώποισιν ἐφ' ἡμέρηι, αἱ δ' ἐπὶ νυκτὶ
 αὐτόματοι φοιτῶσι κακὰ θνητοῖσι φέρουσαι
 σιγῇ, ἐπεὶ φωνὴν ἐξείλετο μητίετα Ζεὺς.
 οὕτως οὐ τί πη ἔστι Διὸς νόον ἐξαλέασθαι. ¹¹ [105]

¹¹ *Bibliotheca Augustana & TLG: Hesiodi theogonia, opera et dies, scutum, fragmenta* ed. F. Solmsen/R. Merkelbach/M. L. West, Oxford 1970.

Els déus tenen el mitjà de vida després d'haver-lo ocultat als homes. Car fàcilment durant un dia treballaries de manera que el tinguesses per a un any i t'estiguesses sense treballar, de seguida deposaries el timó (45) sobre la xemeneia, i s'aturaria el treball dels bous i les mules d'esforçat treball. Però Zeus els l'ocultà, encolerit en la seua ment, perquè el va enganyar Prometeu de retorçada ment, per això, doncs, medità funestes preocupacions per als homes (50) i amagà el foc. Aleshores, al seu torn, el valent fill de Jàpet furtà per als homes del costat de Zeus pensarós ocultant-lo de Zeus que gaudeix del llamp en una canya buida, i a ell, encolerit va dir Zeus que ajunta núvols: *Japetònida, coneixedor de cures per a tot, (55) t'alegres d'haver furtat el foc i d'haver enganyat la meua ment, una gran calamitat per a tu mateix i per als homes futurs, a ells jo, en comptes del foc, els donaré un mal, amb el qual tots gaudiran al fons de l'ànim tot estimant-se llur propi mal.* Així parlà, i rigué el pare dels homes i dels déus; (60) ordenà el perínclit Hefest que al més ràpidament possible barregés terra amb aigua i que hi posés veu i força humana, però que fes assemblar-se en el rostre a una dea immortal el bell aspecte amorós d'una donzella, a Atena que li ensenyés feines, a filar un teixit de molt ordit, (65) i que vessés sobre el seu cap gràcia la daurada Afrodita, i també un desig fatigós i preocupacions que carreguen els membres, i manà que dins hi posés una ment de gos i un caràcter astut a Hermes, el missatger Argicida. Així parlà, i ells obeïren el sobirà Zeus Croniò: (70) immediatament de la terra formà el cèlebre coix dels dos peus l'aparença d'una casta donzella segons la decisió del Cronida, la cenyí i l'adornà la deessa d'ulls glaucs, Atena, i al seu voltant les deesses Gràcies i la sobirana Persuasió col·locaren collars d'or al seu cos, (75) i al seu voltant les Hores de belles cabelleres la coronaren de flors primaverals, i ajustà al seu cos tota mena d'ornament Pal·las Atena. Dins del seu pit l'emissari Argicida feu sorgir mentides i paraules retorçades i un caràcter astut segons la voluntat de Zeus de profund tro, (80) i tot seguit hi posà la veu l'herald dels déus i anomenà aquesta dona Pandora, perquè tots els que tenen estatges olímpics li donaren un regal, una calamitat per als homes menjadors de blat.

Tot seguit, quan va acabar l'engany definitiu sense solució, a Epimeteu envià el pare el cèlebre missatger Argicida, (85) a portar-li el regal, ràpid missatger dels déus, i Epimeteu no pensà que Prometeu li havia dit que mai no acceptés un regal de part de Zeus Olímpic, sinó que el rebutgés i retornés, perquè mai no succeís cap mal als mortals. Ell, al seu torn, en rebre'l, quan ja tenia el mal, se n'adonà. (90) Abans vivien sobre la terra races d'homes lluny de mals i a part de l'ardu esforç i de les doloroses malalties que donen la mort als homes. Tot d'una els mortals envelleixen del tot entre mals. Però la dona en llevar-li amb les mans la gran tapa del càntir els soltà (95) i medità funestes preocupacions per als homes. Sola allà dins del refugi irrompible quedava l'Esperança sota les vores del càntir i no s'envolà cap a la porta, car abans tornà a col·locar la tapa del càntir, per voluntat del portador de l'ègida, Zeus que ajunta els núvols. (100) Milers d'altres misèries rondan entre els homes, car la terra és plena de mals i també la mar, les malalties van als homes durant el dia i d'altres durant la nit espontàniament, portant mals als mortals en silenci, perquè el pensarós Zeus els tragué la veu. (105) Així, no existeix cap manera d'esquivar la intel·ligència de Zeus.

Libacions sobre un *lekythos*

Libacions o sacrifici incruent

Sacrifici d'un garrí

Hesíode, *Teogonia*, 535-564

Mite del sacrifici

- 535 καὶ γὰρ ὄτ' ἐκρίνοντο θεοὶ θνητοὶ τ' ἄνθρωποι
Μηκόνῃ, τότε ἔπειτα μέγαν βοῦν πρόφρονι θυμῶι
δασσάμενος προύθηκε, Διὸς νόον ἐξαπαφίσκων.
τῶι μὲν γὰρ σάρκας τε καὶ ἔγκατα πίονα δημῶι
ἐν ῥινῶι κατέθηκε, καλύψας γαστρὶ βοείῃ,
540 τοῖς δ' αὖτ' ὄστέα λευκὰ βοὸς δολίῃ ἐπὶ τέχνῃ
εὐθετίσας κατέθηκε, καλύψας ἀργέτι δημῶι.
δὴ τότε μιν προσέειπε πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε·
«Ἰαπετιονίδη, πάντων ἀριδείκετ' ἀνάκτων,
ὃ πέπον, ὡς ἑτεροζήλως διεδάσσαι μοίρας.»
545 ὡς φάτο κερτομέων Ζεὺς ἄφθιτα μήδεα εἰδῶς·
τὸν δ' αὖτε προσέειπε Προμηθεὺς ἀγκυλομήτης,
ἦκ' ἐπιμειδήσας, δολίης δ' οὐ λήθετο τέχνης·
«Ζεῦ κύδιστε μέγιστε θεῶν αἰγιγενετῶν,
τῶν δ' ἔλευ ὀπποτέρῃν σε ἐνὶ φρεσὶ θυμὸς
ἀνώγει.»
- 550 φῆ ῥα δολοφρονέων· Ζεὺς δ' ἄφθιτα μήδεα εἰδῶς
γνώ ρ' οὐδ' ἠγνοίησε δόλον· κακὰ δ' ὄσσετο θυμῶι
θνητοῖς ἀνθρώποισι, τὰ καὶ τελέεσθαι ἔμελλε.
χερσὶ δ' ὅ γ' ἀμφοτέρησιν ἀνείλετο λευκὸν
ἄλειφαρ,
χώσατο δὲ φρένας ἀμφί, χόλος δὲ μιν ἴκετο θυμόν,
555 ὡς ἴδεν ὄστέα λευκὰ βοὸς δολίῃ ἐπὶ τέχνῃ.
ἐκ τοῦ δ' ἀθανάτοισιν ἐπὶ χθονὶ φῦλ' ἀνθρώπων
καίουσ' ὄστέα λευκὰ θυηέντων ἐπὶ βωμῶν.
τὸν δὲ μέγ' ὀχθήσας προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς·
«Ἰαπετιονίδη, πάντων πέρι μήδεα εἰδῶς,
560 ὃ πέπον, οὐκ ἄρα πω δολίης ἐπελήθεο τέχνης.»
ὡς φάτο χωόμενος Ζεὺς ἄφθιτα μήδεα εἰδῶς.
ἐκ τούτου δῆπαιτα χόλου μεμνημένος αἰεὶ
οὐκ ἐδίδου μελίησι πυρὸς μένος ἀκαμάτιο
θνητοῖς ἀνθρώποις οἱ ἐπὶ χθονὶ ναιετάουσιν.¹²

(435) També quan es disputaven els déus i els homes mortals a Mecona, aleshores [Prometeu] un gran bou repartí i oferí, amb decidit ànim, volent enganyar la ment de Zeus. Car per a ell [a Zeus] posà la carn i els greixosos budells dins de la grassa pell, tot amagant-los dins del ventre del bou, i per a ells [els mortals], al seu torn, arrançant-los amb una astúcia enganyosa, (440) posà els blancs ossos del bou, amagant-los amb el greix brillant. Aleshores, justament, el pare dels homes i els déus se li adreçà: *Japetònida, el més notable de tots els senyors, immadur, com de parcialment has repartit les parts!* (445) Així parlà, menyspreant-lo, Zeus, sabedor de designis immarcescibles, i a ell, al seu torn, se li adreçà Prometeu de retorçats pensaments, lleument somrient, i no li va escapar la seua astúcia enganyosa: *Zeus gloriósíssim, el major dels déus eviterns, d'aquestes parts pren la que l'ànim et recomane dins del teu cor.* Digué, certament pensant enganys, (450) però Zeus sabedor de pensaments immarcescibles, bé que ho sabé i no ignorà l'engany; i en el seu ànim preveia mals per als homes mortals i es disposava a acomplir-los. Ell, doncs, amb les dues mans tragué el blanc sagí i s'aïrà en la seua ment i la còlera arribà al seu ànim, (555) quan veié els blancs ossos del bou per aquella enganyosa astúcia. Des de llavors per als immortals les races d'homes sobre la terra cremen els blancs ossos damunt dels altars fumejants d'encens. A aquell [Prometeu] enormement encolerit s'adreçà Zeus que ajunta núvols: *Japetònida, sabedor de pensaments per a tot, (560) immadur, certament no t'has oblidat pas de la teua enganyosa astúcia!* Així parlà aïrat Zeus sabedor de pensaments immarcescibles, per això, després, recordant sempre la seua còlera, no donava el poder del foc inexhaurible a la branca de freixe per als homes mortals que habiten sobre la terra.

Hesíode, *Els treballs i els dies*, 109-201Mite de les Edats¹³

- Χρῦσεον μὲν πρώτιστα γένος μερόπων ἀνθρώπων [110] γῆρας ἐπῆν, αἰεὶ δὲ πόδας καὶ χεῖρας ὁμοῖοι
ἀθάνατοι ποίησαν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες. τέρποντ' ἐν θαλίησι, κακῶν ἔκτοσθεν ἀπάντων· [115]
οἱ μὲν ἐπὶ Κρόνου ἦσαν, ὄτ' οὐρανῶι ἐμβασίλευεν· θνησκον δ' ὡσθ' ὕπνῳ δεδμημένοι· ἐσθλά δὲ πάντα
ᾧστε θεοὶ δ' ἔζων ἀκηδέα θυμὸν ἔχοντες αὐτομάτη πολλόν τε καὶ ἄφθονον· οἱ δ' ἐθελήμοι
νόσφιν ἄτερ τε πόνων καὶ οἰζύος, οὐδέ τι δειλὸν

¹² *Bibliotheca Augustana & TLG: Hesiodi theogonia, opera et dies, scutum, fragmenta ed. F. Solmsen/R. Merkelbach/M. L. West, Oxford 1970.*

¹³ *Bibliotheca Augustana & TLG: Hesiodi theogonia, opera et dies, scutum, fragmenta ed. F. Solmsen/R. Merkelbach/M. L. West, Oxford 1970.*

ἦσυχαι ἔργ' ἐνέμοντο σὺν ἐσθλοῖσιν πολέεσσιν.
[ἀφνειοὶ μῆλοισι, φίλοι μακάρεσσι θεοῖσιν.] [120]
αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ τοῦτο γένος κατὰ γαῖα κάλυψε,
τοὶ μὲν δαίμονες ἀγνοὶ ἐπιχθόνιοι τελέθουσιν
ἐσθλοὶ, ἀλεξίκακοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων,
[οἷ ῥα φυλάσσουσιν τε δίκας καὶ σχέτλια ἔργα
ἡέρα ἐσάμενοι πάντη φοιτῶντες ἐπ' αἶαν.] [125]
πλουτοδοταὶ· καὶ τοῦτο γέρας βασιλῆιον ἔσχον.
Δεύτερον αὐτὲ γένος πολὺ χειρότερον μετόπισθεν
ἀργύρεον ποίησαν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες,
χρυσέωι οὔτε φυὴν ἐναλίγκιον οὔτε νόημα·
ἀλλ' ἑκατὸν μὲν παῖς ἔτεα παρὰ μητέρι κεδνῆι [130]
ἐτρέφετ' ἀτάλλων, μέγα νήπιος, ὧν ἐνὶ οἴκωι·
ἀλλ' ὅτ' ἄρ' ἠβῆσαι τε καὶ ἠβης μέτρον ἴκοιτο,
παυρίδιον ζώεσκον ἐπὶ χρόνον, ἄλγε' ἔχοντες
ἀφραδίης· ὕβριν γὰρ ἀτάσθαλον οὐκ ἐδύναντο
ἀλλήλων ἀπέχειν, οὐδ' ἀθανάτους θεραπεύειν [135]
ἠθέλον οὐδ' ἔρδειν μακάρων ἱεροῖς ἐπὶ βωμοῖς,
ἦι θέμις ἀνθρώποις κατὰ ἦθεα. τοὺς μὲν ἔπειτα
Ζεὺς Κρονίδης ἔκρυσεν χολούμενος, οὐνεκα τιμᾶς
οὐκ ἔδιδον μακάρεσσι θεοῖς οἱ Ὀλυμπον ἔχουσιν.
αὐτὰρ ἐπεὶ καὶ τοῦτο γένος κατὰ γαῖα κάλυψε, [140]
τοὶ μὲν ὑποχθόνιοι μάκαρες θνητοῖς καλέονται,
δεύτεροι, ἀλλ' ἔμπησ τιμῆ καὶ τοῖσιν ὀπηδεῖ.
Ζεὺς δὲ πατὴρ τρίτον ἄλλο γένος μερόπων ἀνθρώπων
χάλκειον ποίησ', οὐκ ἀργυρέωι οὐδὲν ὁμοῖον,
ἐκ μελιᾶν, δεινόν τε καὶ ὄβριμον· οἷσιν Ἄρης [145]
ἔργ' ἔμελε στονόοντα καὶ ὕβριες, οὐδέ τι σῖτον
ἦσθιον, ἀλλ' ἀδάμαντος ἔχον κρατερόφρονα θυμόν.
[ἄπλαστοι· μεγάλη δὲ βίη καὶ χεῖρες ἄπτοι
ἐξ ὤμων ἐπέφυκον ἐπὶ στιβαροῖσι μέλεσσι.]
τῶν δ' ἦν χάλκεα μὲν τεύχεα, χάλκειοι δὲ τε οἴκοι, [150]
χαλκῶι δ' εἰργάζοντο· μέλας δ' οὐκ ἔσκε σίδηρος.
καὶ τοὶ μὲν χεῖρεσσιν ὑπὸ σφετέρησι δαμέντες
βῆσαν ἐς εὐρώοντα δόμον κρυεροῦ Ἄϊδαο,
νόνημονοι· θάνατος δὲ καὶ ἐκπάγλους περ ἐόντας
εἶλε μέλας, λαμπρὸν δ' ἔλιπον φάος ἡελίοιο. [155]
Αὐτὰρ ἐπεὶ καὶ τοῦτο γένος κατὰ γαῖα κάλυψεν,
αὐτίς ἔτ' ἄλλο τέταρτον ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρηι
Ζεὺς Κρονίδης ποίησε, δικαιοτέρον καὶ ἄρειον,
ἀνδρῶν ἡρώων θεῖον γένος, οἱ καλέονται
ἡμίθεοι, προτέρη γενεὴ κατ' ἀπειρόνα γαῖαν. [160]

καὶ τοὺς μὲν πόλεμὸς τε κακὸς καὶ φύλοπις αἰνῆ
τοὺς μὲν ὑφ' ἑπταπύλωι Θήβηι, Καδμηίδι γαίηι,
ᾧλεσε μαρναμένους μῆλων ἔνεκ' Οἰδιπόδαο,
τοὺς δὲ καὶ ἐν νήεσσιν ὑπὲρ μέγα λαῖτμα θαλάσσης
ἐς Τροίην ἀγαγὼν Ἑλένης ἔνεκ' ἠυκόμοιο. [165]
[ἐνθ' ἦ τοὶ τοὺς μὲν θανάτου τέλος ἀμφεκάλυψε]
τοῖς δὲ δίχ' ἀνθρώπων βίον καὶ ἦθε' ὀπάσσας
Ζεὺς Κρονίδης κατένασσε πατὴρ ἐς πείρατα γαίης.
τηλοῦ ἀπ' ἀθανάτων· τοῖσιν Κρόνος ἐμβασιλεύει.
καὶ τοὶ μὲν ναίουσιν ἀκηδέα θυμὸν ἔχοντες [170]
ἐν μακάρων νήσοισι παρ' Ὠκεανὸν βαθυδίνην,
ὄλβιοι ἦρωες, τοῖσιν μελιηδέα καρπὸν
τρὶς ἔτεος θάλλοντα φέρει ζειδωρος ἄρουρα.
Μηκέτ' ἔπειτ' ὄφελλον ἐγὼ πέμπτοισι μετεῖναι
ἀνδράσιν, ἀλλ' ἦ πρόσθε θανεῖν ἦ ἔπειτα γενέσθαι. [175]
νῦν γὰρ δὴ γένος ἐστὶ σιδήρεον· οὐδὲ ποτ' ἦμαρ
παύσσονται καμάτου καὶ οἰζύος οὐδέ τι νύκτωρ
φθειρόμενοι· χαλεπὰς δὲ θεοὶ δώσουσι μερίμνας.
ἀλλ' ἔμπησ καὶ τοῖσι μεμείζεται ἐσθλὰ κακοῖσιν.
Ζεὺς δ' ὀλέσει καὶ τοῦτο γένος μερόπων ἀνθρώπων, [180]
εὗτ' ἂν γεινόμενοι πολιοκρόταφοι τελέθωσιν.
οὐδὲ πατὴρ παῖδεσσιν ὁμοῖος οὐδέ τι παῖδες
οὐδὲ ξείνος ξεινοδόκωι καὶ ἐταῖρος ἐταίρωι,
οὐδὲ κασίγνητος φίλος ἔσσεται, ὡς τὸ πάρος περ.
αἶψα δὲ γηράσκοντας ἀτιμήσουσι τοκῆας· [185]
μέμψονται δ' ἄρα τοὺς χαλεποὺς βάζοντες ἔπεσσι,
σχέτλιοι, οὐδὲ θεῶν ὅπιν εἰδότες· οὐδέ κεν οἱ γε
γηράντεσσι τοκεῦσιν ἀπὸ θρεπτήρια δοῖεν·
[χειροδίκαι· ἕτερος δ' ἑτέρου πόλιν ἐξαλαπάξει·]
οὐδέ τις εὐόρκου χάρις ἔσσεται οὐδέ δικαίου [190]
οὐδ' ἀγαθοῦ, μᾶλλον δὲ κακῶν ῥεκτῆρα καὶ ὕβριν
ἀνέρα τιμήσουσι· δίκη δ' ἐν χερσὶ· καὶ αἰδῶς
οὐκ ἔσται, βλάβη δ' ὁ κακὸς τὸν ἀρείονα φῶτα
μῦθοισι σκολιοῖς ἐνέπων, ἐπὶ δ' ὄρκον ὀμείται.
ζῆλος δ' ἀνθρώποισιν οἰζυροῖσιν ἅπασι [195]
δυσκέλαδος κακόχαρτος ὀμαρτήσσει στυγερώπης.
καὶ τότε δὴ πρὸς Ὀλυμπον ἀπὸ χθονὸς εὐρυοδείης
λευκοῖσιν φάρεσσι καλυψαμένω χροῖα καλὸν
ἀθανάτων μετὰ φῦλον ἴτον προλιπόντ' ἀνθρώπους
Αἰδῶς καὶ Νέμεσις· τὰ δὲ λείπεται ἄλγεα λυγρὰ [200]
θνητοῖς ἀνθρώποισι· κακοῦ δ' οὐκ ἔσσεται ἀλκή.

Primer de tot un llinatge daurat d'homes articulats (110) crearen els immortals que tenen estatges olímpics. Ells eren en el temps de Cronos, quan regnava al cel; com a déus vivien amb un ànim sense preocupacions, separats i a banda de penes i misèria, i no els afectava gens la terrible vellesa, sempre amb cames i braços iguals (115) gaudien en banquets, lluny de tots els mals. Morien com sotmesos per la son i per a ells tot era bo, fruits els portava el camp dador de vida espontàniament, molts i abundants, i ells de bon grat i calmats es repartien les feines entre molta gent noble. (120) Opulents en ramats, amics dels déus benaurats. Tanmateix, després que la terra cobrí aqueix llinatge, ells esdevingueren purs demòns *epictomis*, nobles, que aparten els mals, guardians dels homes mortals, (125) que certament guarden les sentències i obres cruels, envoltats d'aire i vagarejant arreu sobre la terra, dadors de riqueses, també aqueix reial privilegi tingueren.

Novament un segon llinatge molt pitjor que l'anterior, de plata, crearen els que tenen estatges a l'Olimp, ni en estatura ni en intel·ligència semblant al d'or, (130) sinó que cent anys un fill es nodria, criant-se al costat de sa atenta mare, un gran infant, dins de sa casa. Però quan esdevenia un jove i arribava a la mesura de la joventut, vivien ben poquet de temps, amb dolors de bogeria, car no podien apartar d'uns i altres la temerària supèrbia, i (135) no volien ni adorar els immortals ni oferir sacrificis sobre els altars sagrats dels benaurats, com és llei per als homes segons els costums. A ells, després, Zeus Crònida cobrí, encolerit, perquè no retien honors als déus benaurats que dominen l'Olimp. (140) Al seu torn, després que també cobrí aqueix llinatge sota la terra, ells són anomenats benaurats *hipoctonis* pels mortals, els segons, però igual honor els acompanya també.

El pare Zeus, un tercer llinatge, d'homes articulats el creà de bronze, gens semblant al de plata, (145) de llances de freixe, terrible i poderós, el qual ocupaven els treballs d'Ares plens de lamentacions i supèrbies, i no menjaven gens de cereal, sinó que tenien un ànim de cor fort i adamantí, inalterables, una gran força i braços invencibles sorgien de llurs muscles amb massissos membres. (150) Llurs eines eren de bronze, llurs cases eren de bronze i treballaven el bronze: no existia el negre ferro. Així doncs, sotmesos per llurs pròpies mans cap al llòbrec estatge del gèlid Hades, anònims, la negra mort també els prengué, tot i ser portentosament formidables, (155) i deixaren la brillant llum del sol.

Al seu torn, després que també aqueix llinatge cobrí sota la terra, de nou un altre, el quart, creà Zeus Crònida sobre la terra nodridora de molts, més just i més guerrer, el diví llinatge dels homes herois, que s'anomenen (160) semidéus, la primera estirp sobre tota la inabastable terra. També a ells la roïna batalla i l'horrible crit de guerra destruï, uns al peu de Tebes de set portes, en terra Cadmea, en batallar pels ramats d'Èdip, i d'altres a les naus sobre la gran profunditat de la mar, en portar-los (165) a Troia per Hèlena de bella cabellera; [allà certament a uns la fi mortal cobrí del tot], i a d'altres el pare Zeus Crònida atorgà una vida i uns usos separadament dels homes i els assentà als extrems de la terra. (170) Certament, habiten amb un ànim sense pesars, a les illes dels benaurats a la vora de l'Oceà de profund remolí, herois feliços, als quals el camp dador de vida porta fruits dolços com la mel, florint tres vegades a l'any.

Tant de bo mai més després hagués jo de conuiu amb els cinquens homes! (175) Sinó que voldria abans morir o nàixer després, car ara el llinatge és de ferro: mai ni un dia s'aturaran la fatiga i el lament ni una nit de marcir-se, i els déus els donaran àrdues preocupacions, però igualment, també a ells se'ls barrejarà el bo i el dolent. (180) Zeus també destruirà aqueix llinatge d'homes articulats una vegada s'acomplisca i comencen a emblanquir-se'ls les temples i ni el pare s'assemblarà als fills ni els fills a ell, ni l'hoste a l'hostatjador ni el company al company, ni el germà serà estimat com era abans. (185) Ràpidament deshonraran llurs pares que envelleixen, fins i tot els blasmaran, tot adreçant-los paraules baixes, rarament coneixedors de la vista dels déus. No repararan als pares que envelleixen el cost de la criança, regits per la brutalitat: cadascú saquejarà la ciutat d'altri. (190) Tampoc no hi haurà cap agraïment envers qui compleix els juraments, ni envers qui és just i és bo, i més aviat honoraran l'home facinerós i la justícia serà a la força de les mans i no hi haurà pudor, el malvat farà mal a l'home noble tot dient contalles retorçades, i perjurat sobre juraments. (195) L'enveja de maliciosa veu i que s'alegra del mal acompanyarà, amb odiosa mirada, tots els desgraciats homes. I justament aleshores cap a l'Olimp des de la terra d'amples camins amb la pell coberta de blanques robes se'n van cap a la bella raça dels immortals, tot abandonant els homes, (200) Pudor i Retribució, i sols quedaran doloroses misèries per als homes mortals, i no hi haurà defensa contra el mal.

Heròdot, *Història*, 6.56-58

Prerrogatives religioses dels reis espartans.

56. Γέρεά τε δὴ τάδε τοῖσι βασιλεῦσι Σπαρτιῆται δεδώκασι· ἱερωσύνας δύο, Διός τε Λακεδαιμόνοιο καὶ Διὸς Οὐρανίου, καὶ πόλεμόν γ' ἐκφέρειν ἐπ' ἣν ἂν βούλωνται χάριν, τούτου δὲ μηδένα εἶναι Σπαρτιητέων διακωλυτήν, εἰ δὲ μή, αὐτὸν <...> ἐν τῷ ἄγει ἐνέχεσθαι στρατευομένων

δὲ πρώτους ἰέναι τοὺς βασιλέας, ὑστάτους δὲ ἀπιέναι· ἑκατὸν δὲ ἄνδρας λογάδας ἐπὶ στρατιῆς φυλάσσειν αὐτούς· προβάτοισι δὲ χρᾶσθαι ἐν τῆσι ἐξοδίῃσι ὀκόσοισι ἂν ὧν ἐθέλωσι, τῶν δὲ θυομένων πάντων τὰ δέρματά τε καὶ τὰ νῶτα λαμβάνειν σφεας.

57.1. Ταῦτα μὲν τὰ ἐμπολέμια, τὰ δὲ ἄλλα τὰ εἰρηναῖα κατὰ τὰδε σφι δέδοται· ἦν θυσίη τις δημοτελής ποιῆται, πρώτους ἐπὶ τὸ δεῖπνον ἴζειν τοὺς βασιλέας καὶ ἀπὸ τούτων πρώτων ἄρχεσθαι, διπλήσια νέμοντας ἑκατέρω τὰ πάντα ἢ τοῖσι ἄλλοισι δαιτυμόνεσι· καὶ σπονδαρχίας εἶναι τούτων καὶ τῶν τυθέντων προβάτων τὰ δέρματα. **2.** Νεομηνίας δὲ ἀνὰ πάσας καὶ ἐβδόμας ἵσταμένου τοῦ μηνὸς δίδοσθαι ἐκ τοῦ δημοσίου ἰρήιον τέλειον ἑκατέρω ἐς Ἀπόλλωνος καὶ μέδιμνον ἀλφίτων καὶ οἴνου τετάρτην Λακωνικὴν, καὶ ἐν τοῖσι ἀγῶσι πᾶσι προεδρίας ἐξαιρέτους. Καὶ προξείνους ἀποδεικνύειν τούτοις προσκεῖσθαι τοὺς ἂν ἐθέλωσι τῶν ἀστῶν καὶ Πυθίους αἰρέεσθαι δύο ἑκάτερον· οἱ δὲ Πύθιοι εἰσι θεοπρόποι ἐς αἰρέεσθαι δύο ἑκάτερον· οἱ δὲ Πύθιοι εἰσι θεοπρόποι ἐς Δελφούς, σιτεόμενοι μετὰ τῶν βασιλέων τὰ δημόσια. **3.** Μὴ ἐλθοῦσι δὲ τοῖσι βασιλεῦσι ἐπὶ τὸ δεῖπνον ἀποπέμπεσθαι σφι ἐς τὰ οἰκία ἀλφίτων τε δύο χοίνικας ἑκατέρω καὶ οἴνου κοτύλην, παρεοῦσι δὲ διπλήσια πάντα δίδοσθαι· τῶντὸ δὲ τοῦτο καὶ πρὸς ἰδιωτέων κληθέντας ἐπὶ δεῖπνον τιμᾶσθαι. **4.** Τὰς δὲ μαντηίας τὰς γινομένας τούτους φυλάσσειν, συνειδέναι δὲ καὶ τοὺς Πυθίους. Δικάζειν δὲ μόνους τοὺς βασιλέας τοσάδε μούνα· πατριούχου τε παρθένου πέρι, ἐς τόνικνεεται ἔχειν, ἦν μὴ περὶ ὁ πατὴρ αὐτὴν ἐγγυήσῃ, καὶ ὁδῶν δημοσιέων πέρι. **5.** Καὶ ἦν τις θετὸν παῖδα ποιέεσθαι ἐθέλη, βασιλέων ἐναντίον ποιέεσθαι. Καὶ παρίζειν βουλευούσι τοῖσι γέρουσι, ἐοῦσι δὴ δύο δέουσι τριήκοντα· ἦν δὲ μὴ ἐλθῶσι, τοὺς μάλιστα σφι τῶν γερόντων προσήκοντας ἔχειν τὰ τῶν βασιλέων γέρεα, δύο ψήφους τιθεμένους {τρίτην δὲ τὴν ἐωυτῶν}.

58. 1. Ταῦτα μὲν ζῶσι τοῖσι βασιλεῦσι δέδοται ἐκ τοῦ κοινοῦ τῶν Σπαρτητέων, ἀποθανοῦσι δὲ τὰδε· ἰππέες περιαγγέλλουσι τὸ γεγονός κατὰ πᾶσαν τὴν Λακωνικὴν, κατὰ δὲ τὴν πόλιν γυναῖκες περιουῶσαι λέβητας κροτέουσι. Ἐπεὰν ὧν τοῦτο γίνηται τοιοῦτο, ἀνάγκη ἐξ οἰκίης ἐκάστης ἐλευθέρους δύο καταμαίειν, ἄνδρα τε καὶ γυναῖκα· μὴ ποιήσασι δὲ τοῦτο ζημίαι μεγάλαι ἐπικέαται. **2.** Νόμος δὲ τοῖσι Λακεδαιμονίοισι κατὰ τῶν βασιλέων τοὺς θανάτους ἐστὶ ὡτὸς καὶ τοῖσι βαρβάροισι τοῖσι ἐν τῇ Ἀσίῃ· τῶν γὰρ ὧν βαρβάρων οἱ πλεῖνες τῶντῶ νόμῳ χρέωνται κατὰ τοὺς θανάτους τῶν βασιλέων. Ἐπεὰν γὰρ ἀποθάνῃ βασιλεὺς Λακεδαιμονίων, ἐκ πάσης δεῖ Λακεδαίμονος, χωρὶς Σπαρτητέων, ἀριθμῶ τῶν περιοίκων ἀναγκαστοὺς ἐς τὸ κῆδος ἰέναι. **3.** Τούτων ὧν καὶ τῶν εἰλωτέων καὶ αὐτῶν Σπαρτητέων ἐπεὰν συλληθῶσι ἐς τῶντὸ πολλὰι χιλιάδες, σύμμιγα τῆσι γυναιξὶ κόπτονται τε τὰ μέτωπα προθύμως καὶ οἰμωγῇ διαχρέωνται ἀπλέτω, φάμενοι τὸν ὕστατον αἰεὶ ἀπογενόμενον τῶν βασιλέων, τοῦτον δὴ γενέσθαι ἄριστον. Ὅς δ' ἂν ἐν πολέμῳ τῶν βασιλέων ἀποθάνῃ, τούτου δὲ εἶδωλον σκευάσαντες ἐν κλίνῃ εὖ ἐστρωμένη ἐκφέρουσι. Ἐπεὰν δὲ θάψωσι, ἀγορῇ δέκα ἡμερέων οὐ κατίσταται σφι οὐδ' ἀρχαιρεσίῃ <οὐδὲ γερουσίῃ> συνίξει, ἀλλὰ πενθέουσι ταύτας τὰς ἡμέρας¹⁴.

56. Els espartans han concedit als reis aquests privilegis: dos sacerdocis, el de Zeus Lacedemoni i el de Zeus Celestial, i el dret de declarar la guerra al país que vulguen. Cap dels espartans hi ha que pugui impedir-ho: si no, incorre en sacrilegi. En les campanyes militars els reis marxen els primers i són els darrers a retornar, i cent homes escollits els escorten en la batalla. També poden utilitzar en les expedicions tots els animals que vulguen, i es queden amb les pells i els lloms de tot el bestiar sacrificat.

57.1. Aquestes són les relatives a la guerra; d'altra banda, els afers d'època de pau els han estat assignats de la següent manera. Si es fa un sacrifici a càrrec de la polis, els primers a seure al banquet són els reis, i comencen, primer, a repartir-los a cadascun d'ells de tot el doble que a la resta de comensals, i el dret a iniciar les libacions i a les pells de les víctimes sacrificades és d'ells. **2.** Tots els primers dies del mes i el setè dia del mes se'ls dona una víctima perfecta a cadascun a càrrec de la polis per a Apol·lo, un medimne de farina d'ordi, un quart de lacònic de vi i a totes les competicions poden triar els primers seients. També els correspon designar com a ambaixadors els ciutadans que vulguen, i trien cadascú dos pitis. Els pitis són emissaris consagrats per a Delfos, alimentats junt amb els reis a càrrec de la polis. **3.** Si els reis no van al dinar comunitari, se'ls envia a casa dos quarts de farina d'ordi i una gerra petita de vi a cadascun, mentre que, si hi assisteixen, se'ls en dona el

¹⁴ TLG: N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015.

doble. Exactament igual són honorats quan se'ls convida a un banquet de particulars. **4.** Aquests guarden també els resultats de les endevinacions, que saben també els pitis. Sols els reis jutgen sobre això exclusivament: sobre una jove hereva dels béns paterns, a qui toca que la tinga, si el pare no l'hagués promesa ja en matrimonis, i sobre els camins públics. **5.** Si algú vol adoptar un fill, ho fa en presència dels reis. Seuen a l'assemblea junt amb els ancians, que són vint-i-vuit. Si no volen anar-hi, els ancians més pròxims a ells en parentiu ocupen els honors dels reis, disposant de dos vots i d'un tercer d'ells mateixos.

58.1. Aquestes són, d'una banda, les prerrogatives que atorga la comunitat dels espartans als reis mentre viuen, i quan moren són aquestes altres. Els cavallers difonen la notícia per tota Lacònia i per la ciutat les dones van rondant colpejant olles. Una vegada que es fa això, és necessari que de cada casa dos lliures es vestisquen de dol, un home i una dona, i als que no ho fan els amenacen greus càstigs. **2.** La norma entre els lacedemonis per a la mort dels reis és la mateixa que entre els bàrbars d'Àsia car, efectivament, la majoria dels bàrbars segueixen aquest mateix ús sobre la mort dels reis. Quan mor un rei dels lacedemonis, cal que de tota Lacedemònia, a banda dels espartans, un cert nombre de periecs acudisquen obligats al funeral. **3.** Una vegada s'hi apleguen molts milers d'aquests, a més dels ilotes i dels espartans mateixos, barrejant-se amb les dones, es colpegen el front enèrgicament i profereixen horribles gemecs, dient que l'últim dels reis que ha deixat de viure de debò era el millor. Al rei que muira en la guerra li erigeixen una imatge i la porten en un fèretre ben recobert. Una vegada l'han soterrada, no es fa mercat durant deu dies ni es fa assemblea electiva, sinó que aqueixos dies estan de dol.

Pausànies, *Descripció de Grècia*, 1.35.4

L'origen d'una flor de Salamina.

Λέγουσι δὲ οἱ περὶ τὴν Σαλαμίνα οἰκοῦντες ἀποθανόντος Αἴαντος τὸ ἄνθος σφίσις ἐν τῇ γῆ τότε φανῆναι πρῶτον· λευκὸν ἐστίν, ὑπέρυθρον, κρίνου καὶ αὐτὸ ἔλασσον καὶ τὰ φύλλα· γράμματα δὲ ἔπεστιν οἷα τοῖς ὑακίνθοις καὶ τούτω.¹⁵

Diuen els que habiten pels volts de Salamina que, en morir Àiax, aleshores, per primera vegada aparegué en llur terra la flor: és blanca, rogenca, un poc més menuda que el lliri ella i les fulles, i hi ha sobre ella lletres com en els jacints.

Pausànies, *Descripció de Grècia*, 8.3.6-4.1

Katasterismós de Cal·listo i cultes locals arcadis.

6. Ἐπὶ δὲ τῷ γένει παντὶ τῷ ἄρσενι θυγάτηρ Λυκάονι ἐγένετο Καλλιστώ. Ταύτη τῇ Καλλιστοῖ—λέγω δὲ τὰ λεγόμενα ὑπὸ Ἑλλήνων—συνεγένετο ἐρασθεὶς Ζεὺς· Ἥρα δὲ ὡς ἐφώρασεν, ἐποίησεν ἄρκτον τὴν Καλλιστώ, Ἄρτεμις δὲ ἐς χάριν τῆς Ἥρας κατετόξευσεν αὐτήν. Καὶ ὁ Ζεὺς Ἑρμῆν πέμπει σῶσαι τὸν παῖδά οἱ προστάξας, ὃν ἐν τῇ γαστρὶ εἶχεν ἡ Καλλιστώ· **7.** Καλλιστώ δὲ αὐτὴν ἐποίησεν ἀστέρας καλουμένην ἄρκτον μεγάλην, ἧς καὶ Ὅμηρος ἐν Ὀδυσσέως ἀνάπλω παρὰ Καλυψοῦς μνήμην ἔσχε·

Πληιάδας τ' ἐσορῶντα καὶ ὀψὲ δύνοντα Βοώτην
ἄρκτον θ', ἣν καὶ ἄμαξαν ἐπὶ κλησὶν καλέουσιν.

Ἔχουεν δ' ἂν καὶ ἄλλως τὸ ὄνομα οἱ ἀστέρες ἐπὶ τιμῇ τῇ Καλλιστοῦς, ἐπεὶ τάφον γε αὐτῆς ἀποφαίνουσιν οἱ Ἀρκάδες.

8.4.1. Μετὰ δὲ Νύκτιμον ἀποθανόντα Ἀρκὰς ἐξεδέξατο ὁ Καλλιστοῦς τὴν ἀρχὴν· καὶ τὸν τε ἡμερον καρπὸν ἐσηγάγετο οὗτος παρὰ Τριπτολέμου καὶ τὴν ποίησιν ἐδίδαξε τοῦ ἄρτου καὶ ἐσθῆτα ὑφαίνεσθαι καὶ ἄλλα, τὰ ἐς ταλασίαν μαθὼν παρὰ Δρίστα. ἀπὸ τούτου δὲ βασιλεύσαντος Ἀρκαδία

¹⁵ TLG: F. Spiro, *Pausaniae Graeciae descriptio*, 3 vols., Leipzig: Teubner, 1903: 1:1-420; 2:1-389; 3:1-217.

τε ἀντὶ Πελασγίας ἢ χώρα καὶ ἀντὶ Πελασγῶν Ἀρκάδες ἐκλήθησαν οἱ ἄνθρωποι.¹⁶

6. A més de tota aquesta descendència masculina, Licaó tingué una filla: Cal·listo. A aquesta Cal·listo —dic el que diuen els grecs— s'uní, enamorat, Zeus. Quan Hera ho descobrí transformà Cal·listo en una ossa i Àrtemis, com a favor a Hera va disparar-li. Zeus va enviar Hermes ordenant-li salvar el fill que Cal·listo duia al ventre. 7. La mateixa Cal·listo la transformà en la constel·lació anomenada l'Ossa Major, de la qual es recordà Homer en el periple de tornada d'Odísseu des de l'illa de Cal·lipso: *Contemplant les Plèiades, Bootes que tard es pon i l'Ossa, que també anomenen pel nom de Carro* [Hom. *Od.*, 272]. De tota manera, les estrelles podrien tenir també el nom en honor de Cal·listo, ja que els arcadis assenyalen la seua tomba.

8.4.1. Després de morir Níctim, Arcas, fill de Cal·listo, va heretar el poder. Introduí el cultiu del fruit diari pres de Triptòlem, com també ell ensenyà l'elaboració del pa i a teixir el vestit i d'altres habilitats, després d'haver après a filar la llana de Dristas. A partir del seu regnat els homes s'anomenaren arcadis i no pelagis i el país, Arcàdia i no Pelàsgia.

Heròdot, *Història*, 6.61

Culte popular d'Helena a Esparta.

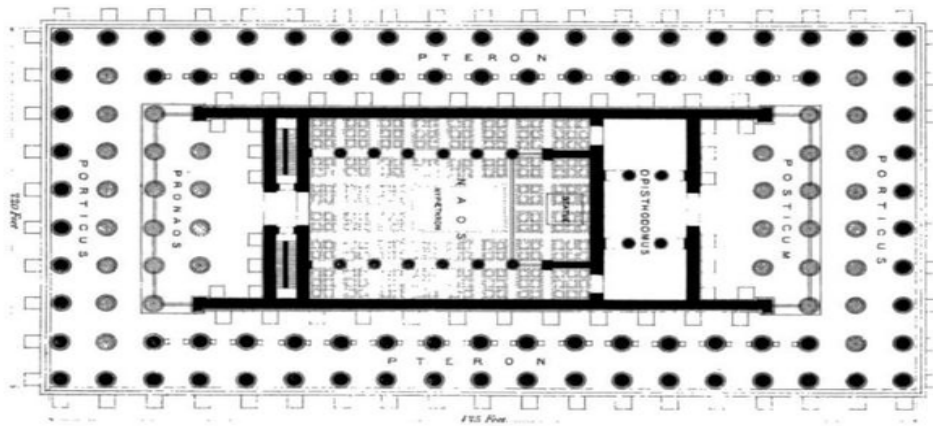
2. Τούτῳ τῷ ἀνδρὶ ἐτύγγανε ἐοῦσα γυνὴ καλλίστη μακρῶ τῶν ἐν Σπάρτῃ γυναικῶν, καὶ ταῦτα μέντοι καλλίστη ἐξ αἰσχίστης γενομένη. 3. Ἐοῦσαν γάρ μιν τὸ εἶδος φλαύρην ἢ τροφὸς αὐτῆς, οἷα ἀνθρώπων τε ὀλβίων θυγατέρα {καὶ δυσειδέα} ἐοῦσαν, πρὸς δὲ καὶ ὀρέουσα τοὺς γονέας συμφορὴν τὸ εἶδος αὐτῆς ποιευμένους, ταῦτα ἕκαστα μαθοῦσα ἐπιφράζεται τοιάδε· ἐφόρει αὐτὴν ἀνά πᾶσαν ἡμέρην ἐς τὸ τῆς Ἑλένης ἱρόν· τὸ δ' ἐστὶ ἐν τῇ Θεράπνῃ καλεομένη, ὑπερθε τοῦ Φοιβηίου ἱροῦ· ὅκως δὲ ἐνείκειε ἢ τροφός, πρὸς τε τῷγαλμα ἴστα καὶ ἐλίσσεται τὴν θεὸν ἀπαλλάξαι τῆς δυσμορφίης τὸ παιδίον. 4. Καὶ δὴ κοτε ἀπιούσῃ ἐκ τοῦ ἱροῦ τῇ τροφῷ γυναῖκα λέγεται ἐπιφανῆναι, ἀπιούσῃ ἐκ τοῦ ἱροῦ τῇ τροφῷ γυναῖκα λέγεται ἐπιφανῆναι, ἐπιφανεῖσαν δὲ ἐπειρέσθαι μιν ὅ τι φέρει ἐν τῇ ἀγκάλῃ, καὶ τὴν φράσαι ὡς παιδίον φορεῖ· τὴν δὲ κελεύσαι οἱ δέξαι, τὴν δὲ οὐ φάσαι· ἀπειρησθαι γάρ οἱ ἐκ τῶν γειναμένων μηδενὶ ἐπιδεικνύσαι· τὴν δὲ πάντως ἐωυτῇ κελεύειν ἐπιδέξαι. 5. Ὅρῶσαν δὲ τὴν γυναῖκα περὶ πολλοῦ ποιευμένην ιδέσθαι, οὕτω δὴ τὴν τροφὸν δέξαι τὸ παιδίον· τὴν δὲ καταψῶσαν τοῦ παιδίου τὴν κεφαλὴν εἶπαι ὡς καλλιστεύσει πασέων τῶν ἐν Σπάρτῃ γυναικῶν. Ἀπὸ μὲν δὴ ταύτης τῆς ἡμέρης μεταπεσεῖν τὸ εἶδος· γαμέει δὲ μιν ἐς γάμου ὥρην ἀπικομένην Ἄγητος ὁ Ἀλκίδεω, οὗτος δὲ ὁ τοῦ Ἀρίστωνος φίλος¹⁷.

2. Resulta que aquest home tenia l'esposa més bella, de molt, de les dones d'Esparta i, curiosament, s'havia convertit de la més lletja en la més bella. 3. La seua dida, veient que era d'aspecte desagradable, com també que era una filla lletja de gent pròspera i que els pares consideraven una fatalitat la seua lletjor, s'ho pensà detalladament i maquinà així. La portava cada dia al santuari d'Helena, que està a l'anomenada Terapne, damunt del temple de Febus. Cada vegada que la dida la hi portava, la plantava davant de l'estàtua i implorava a la deessa que alliberés la criatura de la deformitat. 4. En una ocasió, quan eixia del temple, es conta, a la dida se li aparegué una dona i l'apareguda li preguntà què duia als braços i ella respongué que portava una criatura, l'altra li manà que li l'ensenyés i ella s'hi negà, car els pares li havien prohibit d'ensenyar-la a ningú. Aquella li tornà a demanar que l'ensenyés de totes formes i, 5. en veure que la dona insistia molt a veure-la, així al final la dida ensenyà la criatura. La dona li passà la mà pel cap a la xiqueta i digué que es convertiria en la més bella de totes les dones d'Esparta. A partir d'aqueix dia li canvià l'aspecte i, arribada a l'edat del matrimoni, Aget, fill d'Alcides, aqueix amic d'Aristó, es casà amb ella.

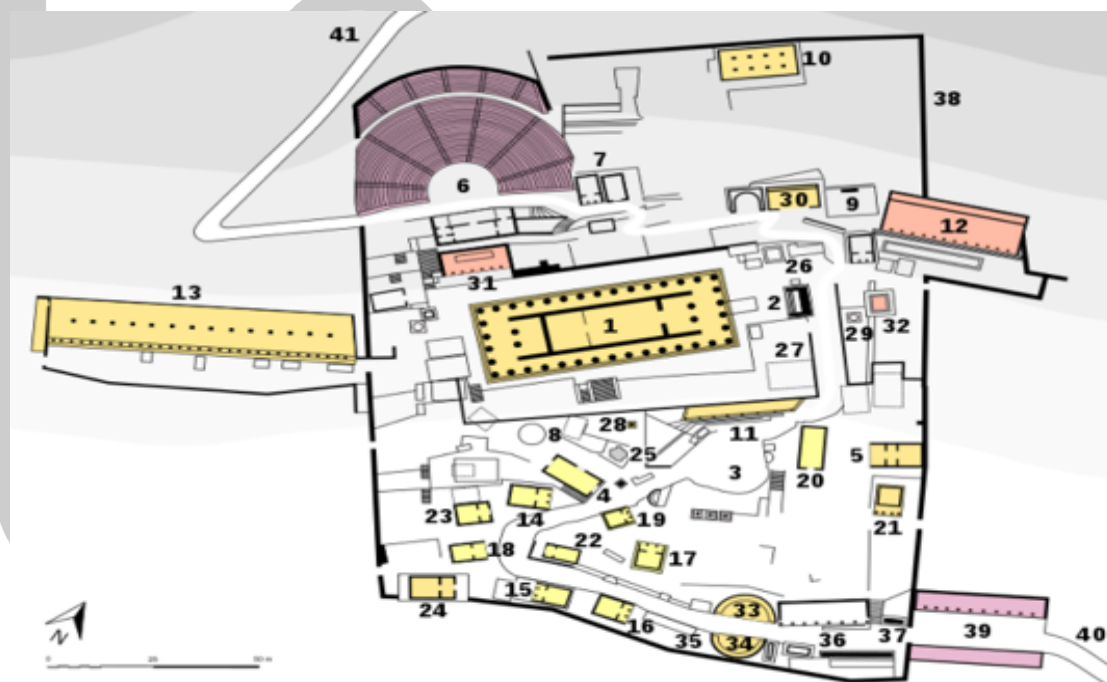
¹⁶ TLG: F. Spiro, *Pausaniae Graeciae descriptio*, 3 vols., Leipzig: Teubner, 1903: 1:1-420; 2:1-389; 3:1-217.

¹⁷ TLG: N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015.

b. Cultes i temples urbans i rurals. El panteó olímpic.

Estructura de l'Artemision d'Èfesos

Estructura del santuari de Delfos:

1. Temple d'Apol·lo 2. Altar d'Apol·lo (Altar de Quios) 3. Halos 4. Bouleuterion 5. Pritaneu 6. Teatre 7. Santuari de Dionís 8. Santuari de Gea 9. Santuari de Neoptòlem 10. Lesche dels Cnidis 11. Stoa dels atenencs 12. Stoa d'Atal 13. Stoa oest 14. Tresor dels atenencs 15. Tresor de Sifnos 16. Tresor de Sició 17. Tresor dels eolis 18. Tresor dels beocis 19. Tresor dels cnidis 20. Tresor dels corintis 21. Tresor de Cirene 22. Tresor dels megaris 23. Tresor de Potidea 24. Tresor dels tebans 25. Roca de la Pítia 26. Columna de Prusias II 27. Columna d'Emili Paule 28. Columna de Naxos 29. Columna serpentina de Platea 30. Monument dels Tessalis 31. Monument de Krateros 32. Carro dels rodís 33. Exedra dels Reis d'Argos 34. Exedra dels Epígons 35. Altar votiu de Taras 36. Altars votius d'Atenes, Arcàdia, Argos i Esparta 37. Bou dels corciris 38. Muralla del temenos (santuari) 39. Àgora romana 40. Via sacra 41. Camí a l'Estadi

■ Època arcaica ■ Època clàssica ■ Època hel·lenística ■ Època romana

Selecció d'epigrafia

IG XII-3 1345 (de Tera):

Διὶ Ὀλυμπίωι.
ἀετὸν, ὑψιπετῆ Διὸς ἄγγελον Ἀρτεμίδωρος.
ἀέναοι πόλει εἶσε καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσι.
ἄφθιτοι, ἀθάνατοι καὶ ἀγήραοι ἀεναοὶ τε
βωμοὶ, ὅσοις ἱερεὺς τέμενος κτίσεν
Ἀρτεμίδωρος.

A Zeus Olímpic, una àguila, missatger de Zeus que vola per les altures, va dedicar Artemidor, etern per a la ciutat i per als déus immortals. Immarcescibles, immortals també imperibles i eterns altars, amb tots els quals el sacerdot Artemidor va construir el santuari.

IG XII-3 1346 (de Tera):

Ἀπόλλωνι
στεφανηφόροι
[τ]εῦξ[ε] λέοντα θεοῖς κεχαρισμένον
Ἀρτεμίδωρος
ἐν σεμνῶι τεμένει μνημόσυνον πόλεως.

A Apol·lo, portador de corona, un lleó Artemidor elaborà en agraïment als déus, al solemne santuari com a record de la ciutat.

IG XII-3 1347 (de Tera):

Ποσειδῶνι Πελαγίωι.
πέτραι ἐν ἀκαμάτῃ δελφίνα θεοῖσιν ἔτευξεν
εὖνον ἀνθρώποις νενομισμένον
Ἀρτεμίδωρος.

A Posidó Marítim, un dofí en pedra aspra elaborà per als déus, signe de consideració benevolent cap als homes, Artemidor.

Cal·límac, *Himne a Àrtemis*, 1-45

Principals atribucions d'Àrtemis: espais naturals i marges.

Ἄρτεμιν (οὐ γὰρ ἐλαφρὸν ἀειδόντεσσι λαθέσθαι)
ὕμνεομεν, τῇ τόξῃ λαγωβολία τε μέλονται
καὶ χορὸς ἀμφιλαφῆς καὶ ἐν οὖρεσιν ἐψιάσθαι,
ἄρχμενοι ὡς ὅτε πατρὸς ἐφεζομένη γονάτεσσι
παῖς ἔτι κουρίζουσα τάδε προσέειπε γονῆα· [5]
‘δός μοι παρθενίην αἰώνιον, ἄππα, φυλάσσειν,
καὶ πολυωνυμίην, ἵνα μή μοι Φοῖβος ἐρίζη,
δὸς δ’ ἰοὺς καὶ τόξα—ἔα πάτερ, οὐ σε φαρέτρην
οὐδ’ αἰτέω μέγα τόξον· ἐμοὶ Κύκλωπες οἰστουὺς
αὐτίκα τεχνήσονται, ἐμοὶ δ’ εὐκαμπὲς ἄεμμα· [10]
ἀλλὰ φασφορίην τε καὶ ἐς γόνυ μέχρι χιτῶνα
ζώννυσθαι λεγνωτόν, ἴν’ ἄγρια θηρία καίνω.
δὸς δέ μοι ἐξήκοντα χορίτιδας Ὠκεανίνας,
πάσας εἰνέτεας, πάσας ἔτι παῖδας ἀμίτρους.
δὸς δέ μοι ἀμφιπόλους Ἀμνισίδας εἴκοσι νύμφας, [15]
αἷ τε μοι ἐνδρομίδας τε καὶ ὀππότε μηκέτι λύγκας
μήτ’ ἐλάφους βάλλοιμι, θοοὺς κύνας εὖ κομέοιεν.
δὸς δέ μοι οὖρεα πάντα· πόλιν δέ μοι ἦντινα νεῖμον
ἦντινα λῆς· σπαρνὸν γὰρ ὅτ’ Ἄρτεμις ἄστῃ κάτεισιν·
οὖρεσιν οἰκίσω, πόλεσιν δ’ ἐπιμείζομαι ἀνδρῶν [20]
μοῦνον ὅτ’ ὀξεῖσιν ὑπ’ ὠδίνεσσι γυναῖκες
τειρόμεναι καλέωσι βοηθόον, ἦσί με Μοῖραι
γεινομένην τὸ πρῶτον ἐπεκλήρωσαν ἀρήγειν,

ὅττι με καὶ τίκτουσα καὶ οὐκ ἤλγησε φέρουσα
μήτηρ, ἀλλ’ ἀμογητὶ φίλων ἀπεθήκατο γυῖων· [25]
ὥς ἡ παῖς εἰποῦσα γενειάδος ἤθελε πατρός
ἄψασθαι, πολλὰς δὲ μάτην ἐτανύσσατο χεῖρας
μέχρις ἵνα ψαύσειε. πατὴρ δ’ ἐπένευσε γελάσσας,
φῆ δὲ καταρρέζων· ‘ὅτε μοι τοιαῦτα θέαιναι
τίκτοιεν, τυτθὸν κεν ἐγὼ ζηλήμονος Ἥρης [30]
χωομένης ἀλέγοιμι. φέρου, τέκος, ὅσσ’ ἐθελήμους
αἰτίσεις, καὶ δ’ ἄλλα πατὴρ ἔτι μείζονα δώσει.
τρὶς δέκα τοι πτολίεθρα καὶ οὐχ ἓνα πύργον ὀπάσσω,
τρὶς δέκα τοι πτολίεθρα, τὰ μὴ θεὸν ἄλλον ἀέξειν
εἶσεται, ἀλλὰ μόνην σὲ καὶ Ἀρτέμιδος καλέεσθαι· [35]
πολλὰς δὲ ξυνηὴ πόλιας διαμετρήσασθαι
μεσσόγεωσ νήσους τε· καὶ ἐν πάσησιν ἔσονται
Ἀρτέμιδος βωμοὶ τε καὶ ἄλσεα. καὶ μὲν ἀγυαῖς
ἔσση καὶ λιμένεσσι ἐπίσκοπος· ὥς ὁ μὲν εἰπὼν [40]
μῦθον ἐπεκρήνην καρῆατι. βαῖνε δὲ κούρη
Λευκὸν ἐπι Κρηταῖον ὄρος κεκομημένον ὕλην,
ἐνθεν ἐπ’ Ὠκεανόν· πολέας δ’ ἐπελέξατο νύμφας,
πάσας εἰνέτεας, πάσας ἔτι παῖδας ἀμίτρους·
χαῖρε δὲ Καίρατος ποταμὸς μέγα, χαῖρε δὲ Τηθύς,
οὐνεκα θυγατέρας Λητωίδι πέμπον ἀμορβούς.¹⁸ [45]

¹⁸ TLG: R. Pfeiffer, *Callimachus*, vol. 2, Oxford: Clarendon Press, 1953: 9-18.

Cantem un himne a Àrtemis —car oblidar-se'n no és senzill per als aedes—, a qui complauen l'arc, la caça de llebres i els amplis cors i els divertiments a les muntanyes; començarem per quan, encara una nena petita, asseguda als genolls de son pare, (5) s'adreçà així al seu progenitor: *'Concedeix-me de conservar, papa, una virginitat eterna, i una abundor de noms, perquè Febos no rivalitzi amb mi. Concedeix-me sagetes i un arc, vinga, pare, que no et demane un buirac ni un gran arc: els Ciclops (10) de seguida em fabricaran fletxes i un arc ben corbat, sinó de portar torxes i de cenyir-me una túnica franjada fins als genolls, per a matar feres salvatges. Concedeix-me seixanta dansaires Oceànides, totes de nou anys, totes encara nenes sense diadema. (15) Concedeix-me com a serventes vint nimfes de l'Amnís, que s'ocupen bé del meu calçat i també, cada vegada que ja no dispare més a línxs i cérvols, dels meus ràpids gossos. Concedeix-me totes les muntanyes i atorga'm qualsevol ciutat, la que vulgues, car rarament baixarà Àrtemis a una capital: (20) habitaré a les muntanyes, i em barrejaré amb les ciutats dels homes només quan, afeblides per dolors aguts, les dones demanen, les quals les Moires assignaren d'assistir a mi només nàixer, (25) perquè ma mare en parir-me i portar-me no va patir dolors, sinó que sense esforç descarregà el seu ventre'. Així se li adreçava la nena i volia tocar la barba de son pare, moltes vegades allargava en va les mans per a acariciar-lo. Son pare hi assentí tot rient, i afirmà, acaronent-la: (30) 'Si cada vegada les deesses m'infantessen tals criatures, jo a penes faria cas de la fúria de la gelosa Hera. Pren, filla, tot el que voluntàriament demanes, i d'altres dons majors encara et concedirà el pare: tres vegades deu ciutadelles i no una sola torre t'atorgaré, a més, tres vegades deu ciutadelles que no seran per a glorificar cap altre déu, sinó només a tu, (35) seran anomenades d'Àrtemis; moltes ciutats de l'interior i illes han estat compartides conjuntament, i en totes hi haurà altars i boscos d'Àrtemis. També seràs guardiana d'avingudes i ports'. Així deia ell, (40) i acomplí el seu relat amb un colp de cap. La xiqueta marxà a la muntanya blanca de Creta, coberta de bosc, i d'allà cap a l'Oceà. Escollí moltes nimfes i amb un moviment de cap confirmà les seues paraules. La nena se n'anà a la muntanya Blanca, a Creta, coberta de boscos; d'allí, cap a l'Oceà. I escollí moltes nimfes, totes de nou anys, totes encara nenes sense diadema. S'alegrà enormement el riu Cairat, i Tetis, (45) ja que enviaven llurs filles com a acompanyants de la Letoïda.*

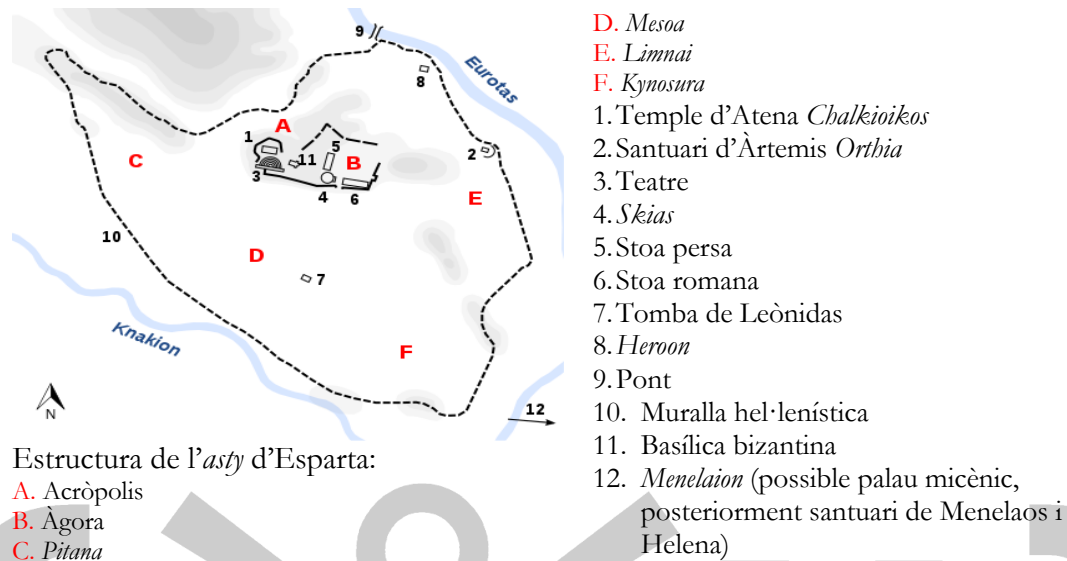

Carro d'Àrtemis

Tabella defixionum

c. El culte heroic. Mites cívics.

Estructura de l'asty d'Esparta:

- A. Acròpolis
- B. Àgora
- C. Pitana

- D. Mesoa
- E. Limnai
- F. Kynosura
- 1. Temple d'Atena *Chalkioikos*
- 2. Santuari d'Àrtemis *Orthia*
- 3. Teatre
- 4. *Skias*
- 5. Stoa persa
- 6. Stoa romana
- 7. Tomba de Leònidas
- 8. *Heroon*
- 9. Pont
- 10. Muralla hel·lenística
- 11. Basílica bizantina
- 12. *Menelaion* (possible palau micènic, posteriorment santuari de Menelaos i Helena)

Heròdot, *Història*, 1.66-68

Naixement del culte en honor d'Orestes a Esparta.

66.1. Οὕτω μὲν μεταβαλόντες εὐνομήθησαν, τῷ δὲ Λυκούργῳ τελευτήσαντι ἱρὸν εἰσάμενοι σέβονται μεγάλως. Οἷα δὲ ἔν τε χώρη ἀγαθῇ καὶ πλήθει οὐκ ὀλίγῳ ἀνδρῶν, ἀνά τε ἔδραμον αὐτίκα καὶ εὐθενήθησαν. Καὶ δὴ σφι οὐκέτι ἀπέχρα ἡσυχίην ἄγειν ἀλλὰ καταφρονήσαντες Ἀρκάδων κρέσσονες εἶναι ἐχρηστηρίαζοντο ἐν Δελφοῖσι ἐπὶ πάσῃ τῇ Ἀρκάδων χώρῃ· 2. Ἡδὲ Πυθίη σφι χρᾶ τάδε·

Ἀρκαδίην μ' αἰτεῖς; μέγα μ' αἰτεῖς· οὐ τοι δώσω.
 Πολλοὶ ἐν Ἀρκαδίῃ βαλανηφάγοι ἄνδρες ἔασιν,
 Οἷ σ' ἀποκωλύσουσιν· ἐγὼ δέ τοι οὔτι μεγαίρω.
 Δώσω τοι Τεγεήν ποσσίκροτον ὀρχήσασθαι
 Καὶ καλὸν πεδίον σχοίνῳ διαμετρήσασθαι.

3. Ταῦτα ὡς ἀπενειχθέντα ἤκουσαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, Ἀρκάδων μὲν τῶν ἄλλων ἀπείχοντο, οἱ δὲ πέδας φερόμενοι ἐπὶ Τεγεήτας ἐστρατεύοντο, χρησμῶ κιβδήλῳ πίσυνοι, ὡς δὴ ἐξανδραποδιεῦμενοι τοὺς Τεγεήτας. 4. Ἐσσωθέντες δὲ τῇ συμβολῇ, ὅσοι αὐτῶν ἐζωγρήθησαν, πέδας τε ἔχοντες τὰς ἐφέροντο αὐτοὶ καὶ σχοίνῳ διαμετρησάμενοι τὸ πεδίον τὸ Τεγεητέων ἐργάζοντο. Αἱ δὲ πέδαί αὐταὶ ἐν τῇσι ἐδεδέετο ἔτι καὶ ἐς ἐμὲ ἦσαν σοαὶ ἐν Τεγέῃ, περὶ τὸν νηὸν τῆς Ἀλέης καὶ ἐς ἐμὲ ἦσαν σοαὶ ἐν Τεγέῃ, περὶ τὸν νηὸν τῆς Ἀλέης Ἀθηναίης κρεμάμεναι.

67.1. Κατὰ μὲν δὴ τὸν πρότερον πόλεμον συνεχῶς αἰεὶ κακῶς ἀέθλεον πρὸς τοὺς Τεγεήτας, κατὰ δὲ τὸν κατὰ Κροῖσον χρόνον καὶ τὴν Ἀναξανδρίδεω τε καὶ Ἀρίστωνος βασιλείῃ ἐν Λακεδαίμονι ἤδη οἱ Σπαρτιῆται κατυπέρτεροι τῷ πολέμῳ ἐγεγόνεσαν, τρόπῳ τοιῶδε γενόμενοι· 2. Ἐπειδὴ αἰεὶ τῷ πολέμῳ ἐσσοῦντο ὑπὸ Τεγεητέων, πέμπαντες θεοπρότους ἐς Δελφοὺς ἐπειρώτων τίνα ἂν θεῶν ἰλασάμενοι κατύπερθε τῷ πολέμῳ Τεγεητέων γενοίατο. ἡ δὲ Πυθίη σφι ἔχρησε τὰ Ὀρέστεω τοῦ Ἀγαμέμνονος ὅστέα ἐπαγαγομένους. 3. Ὡς δὲ ἀνευρεῖν οὐκ οἶοί τε ἐγίνοντο τὴν θήκην τοῦ Ὀρέστεω, ἐπεμπον αὐτίς ἐς τὸν θεὸν ἐπειρησομένους τὸν χώρον ἐν τῷ κείοιτο Ὀρέστης. Εἰρωτῶσι δὲ ταῦτα τοῖσι θεοπρότοις λέγει ἡ Πυθίη τάδε·

4. Ἔστι τις Ἀρκαδίας Τεγέῃ λευρῷ ἐνὶ χώρῳ,
 ἔνθ' ἄνεμοι πνεῖουσι δῶ κρατερῆς ὑπ' ἀνάγκης,
 Καὶ τύπος ἀντιτύπῳ, καὶ πῆμ' ἐπὶ πῆματι κεῖται.
 ἔνθ' Ἀγαμεμνονίδην κατέχει φυσίζοος αἶα·
 Τὸν σὺ κομισσάμενος Τεγέης ἐπιτάρροθος ἔσση.

5. Ὡς δὲ καὶ ταῦτα ἤκουσαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἀπειχον τῆς ἐξευρέσιος οὐδὲν ἔλασσον, πάντα διζήμενοι, ἐς οὗ δὴ Λίχης τῶν ἀγαθοεργῶν καλεομένων Σπαρτητέων ἀνεῦρε. Οἱ δὲ ἀγαθοεργοὶ εἰσι τῶν ἐξιόντων ἐκ τῶν ἰπέων οἱ αἰεὶ πρεσβύτατοι, πέντε ἔτεος ἐκάστου· τοὺς δεῖ τοῦτον τὸν ἐνιαυτὸν, τὸν ἂν ἐξίωσι ἐκ τῶν ἰπέων, Σπαρτητέων τῷ κοινῷ διαπεμπομένους μὴ ἐλινύειν ἄλλου ἄλλῃ.

68.1. Τούτων ὧν τῶν ἀνδρῶν Λίχης ἀνεῦρε ἐν Τεγῆ καὶ συντυχίῃ χρησάμενος καὶ σοφίῃ. εὐούσης γὰρ τοῦτον τὸν χρόνον ἐπιμιξίης πρὸς τοὺς Τεγεήτας ἐλθὼν ἐς χαλκήιον ἐθηεῖτο σίδηρον ἐξελαυνόμενον καὶ ἐν θώματι ἦν ὀρέων τὸ ποιούμενον. 2. Μαθὼν δὲ μιν ὁ χαλκεὺς ἀποθωμάζοντα εἶπε παυσάμενος τοῦ ἔργου· Ἥκου ἂν, ὃ ξεῖνε Λάκων, εἴ περ εἶδες τὸ περ ἐγὼ, κάρτα ἂν ἐθώμαζες, ὅκου νῦν οὕτω τυγχάνεις θῶμα ποιούμενος τὴν ἐργασίην τοῦ σιδήρου. 3. Ἐγὼ γὰρ ἐν τῆδε θέλων {ἐν} τῇ αὐλῇ φρέαρ ποιήσασθαι, ὀρύσσων ἐπέτυχον σορῶ ἐπταπήχει· ὑπὸ δὲ ἀπιστίης μὴ μὲν γενέσθαι μηδαμὰ μέζονας ἀνθρώπους τῶν νῦν ἄνοιξα αὐτὴν καὶ εἶδον τὸν νεκρὸν μήκει ἴσον ἐόντα τῇ σορῶ. Μετρήσας δὲ συνέχουσα ὀπίσω. Ὁ μὲν δὴ οἱ ἔλεγε τά περ ὀπώπεε, ὁ δὲ ἐννώσας τὰ λεγόμενα συνεβάλλετο τὸν Ὀρέστεα κατὰ τὸ θεοπρόπιον τοῦτον εἶναι, τῆδε συμβαλλόμενος. 4. Τοῦ χαλκεὺς δύο ὀρέων φύσας τοὺς ἀνέμους εὔρισκε ἐόντας, τὸν δὲ ἄκμονα καὶ τὴν σφῦραν τὸν τε τύπον καὶ τὸν ἀντίτυπον, τὸν δὲ ἐξελαυνόμενον σίδηρον τὸ πῆμα ἐπὶ πῆματι κείμενον, κατὰ τοιόνδε τι εἰκάζων, ὡς ἐπὶ κακῷ ἀνθρώπου σιδήρος ἀνεύρηται. 5. Συμβαλλόμενος δὲ ταῦτα καὶ ἀπελθὼν ἐς Σπάρτην ἔφραζε Λακεδαιμονίοισι πᾶν τὸ πρῆγμα. Οἱ δὲ ἐκ λόγου πλαστοῦ ἐπενεΐκαντες οἱ αἰτὴν ἐδίωξαν. Ὁ δὲ ἀπικόμενος ἐς Τεγῆν καὶ φράζων τὴν ἑαυτοῦ συμφορὴν πρὸς τὸν χαλκεῖα ἐμισθοῦτο παρ' οὐκ ἐκδιδόντος τὴν αὐλήν. 6. Χρόνῳ δὲ ὡς ἀνέγνωσε, ἐνοικίσθη, ἀνορύξας δὲ τὸν τάφον καὶ τὰ ὀστέα συλλέξας οἴχητο φέρων ἐς Σπάρτην. Καὶ ἀπὸ τούτου τοῦ χρόνου, ὅπως περὶ αὐτῶν ἀλλήλων, πολλῶν κατυπέρτεροι τῷ πολέμῳ ἐγίνοντο οἱ Λακεδαιμόνιοι· ἤδη δὲ σφι καὶ ἡ πολλὴ τῆς Πελοποννήσου ἦν κατεστραμμένη¹⁹.

66.1. Així [els espartans] van ser ben governats després dels canvis i, en morir Licurg, li erigiren un santuari i el veneren amb molta reverència. Talment amb un bon país i amb un grup de no pocs homes, es tornà a aixecar i prosperà immediatament, i ja no els era suficient viure en pau, sinó que, com que menyspreaven els arcadis creient-se'n superiors, van consultar l'oracle de Delfos sobre tot el país dels arcadis. 2. I la Pítia els respon això:

Em demanes Arcàdia, molt em demanes, no t'ho donaré pas. / Molts homes menjadors de glans hi ha a Arcàdia / que et blocaran. Però jo en absolut t'ho refuse per enveja / et donaré Tegea ben xafada amb els balls perquè hi danses / i una bona plana perquè la mesures amb un cordill.

3. Quan els lacedemonis van escoltar això com a resposta, s'oblidaren de la resta dels arcadis, es van emportar grillons i feren la guerra contra els de Tegea confiats en un oracle equívoc, amb la idea que esclavitzarien els tegeetes. 4. En resultar vençuts en la contesa, tants d'ells com foren capturats vius, carregats amb els grillons que portaven ells mateixos, mesuraren la terra amb un cordell i treballaren a la plana dels tegeetes. Aquests grillons amb els quals havien estat encadenats encara, fins a la meua època, eren conservats a Tegea, penjats com a ofrena al voltant del temple d'Atena Alea.

67.1. Després d'aquesta primera guerra, contínuament sempre perdien contra els tegeetes, però en temps de Cresos i del regnat d'Anaxàndrides i Aristó a Lacedemònia ja van resultar vencedors en la guerra, i ho van ser d'aquesta manera. 2. Ja que sempre eren vençuts en la guerra pels tegeetes, enviaren emissaris consagrats a Delfos a consultar a quin dels déus havien de propiciar per a guanyar en la guerra amb els tegeetes. La Pítia els va vaticinar que ho farien en procurar-se els ossos d'Orestes, el fill d'Agamèmnon. 3. Quan no van ser capaços de descobrir la tomba d'Orestes, enviaren de nou ambaixadors per a preguntar al déu el lloc on jeia Orestes. A aquests emissaris consagrats que ho demanen, la Pítia els diu:

4. Hi ha Tegea al vast país d'Arcàdia / allà dos vents bufen amb gran potència, / colp i contracolp i jau calamitat sobre calamitat. / Allà la terra dadora de vida reté l'Agamemnonida, / en rescatar-lo seràs senyor de Tegea.

¹⁹ TLG: N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015.

5. Quan els lacedemonis ho sentiren, no estaven pas més a prop de la troballa, tractant d'entendre-ho del tot, fins que Liques, un dels espartans anomenats «benefactors» ho va descobrir. Els benefactors són els més ancians dels ciutadans que es retiren de la cavalleria, cinc cada any. Cal que, el mateix any en què surten de la cavalleria, siguen enviats a l'estranger en diferents missions per l'interès comú dels espartans i no descansen enlloc.

68.1. Liques, un d'aquests homes, va descobrir que la tomba era a Tegea aprofitant la sort i la intel·ligència. Com que en aquell temps hi havia comerç amb els tegetes, entrà en una forja i veié com es treballava el ferro i se sorprengué en veure què es feia. **2.** En adonar-se que estava bocabadat, el ferrer va parar de treballar i li va dir: *Estranger laconi, si mai haguesses vist el mateix que jo, et meravellaries de debò, així com ara t'admires del treball del ferro.* **4.** *Perquè jo, quan vaig voler fer un pou en aquesta casa, en excavar em vaig trobar un fetre de set colzes de llarg. Per incredulitat que hi hagués mai hagut homes més grans que els d'ara, el vaig obrir i vaig veure que el cadàver era igual de llarg que el fetre. El vaig mesurar i el torní a soterrar.* Ell li va dir el que havia vist, i l'altre, considerant el que s'havia dit, va raonar que aquest era, segons aqueixa profecia Orestes, raonant així. **4.** En veure les dues manxes del ferrer descobrí que eren els dos vents, l'enclusa i el martell eren el colp i el contracolp i el metall forjat era la calamitat que jeia sobre calamitat, per tal cosa s'ho afigurà: perquè el ferro va ser descobert per al mal de l'home. **5.** Amb aquest raonament va marxar a Esparta i va descriure tot l'afer als lacedemonis. Ells l'acusaren d'inventar-se la història i el van desterrar i ell, en arribar a Tegea, contà la seua desgràcia al ferrer i tractà de llogar el terreny, però no li'l cedí. **6.** Quan, amb el temps, l'en va persuadir, s'hi instal·là, excavà la tomba i arreplegà els ossos i se'ls emportà i anà a Esparta. I a partir d'aquest moment, cada vegada que s'enfrontaren els uns i els altres, els lacedemonis resultaren molt superiors en la guerra. Aleshores ja tenien sotmesa la major part del Peloponès.

Píndar, *Olímpica*, 1.90-97

El culte de Pèlops a Olímpia.

90 νῦν δ' ἐν αἰμακουρίαῖς
ἀγ'λααῖσι μέμικται,
Ἀλφειοῦ πόρῳ κλιθεῖς,
τύμβον ἀμφίπολον ἔχων πολυξενω-
τάτῳ παρὰ βωμῶ· τὸ δὲ κ'λέος
τηλόθεν δέδορκε τᾶν Ὀλυμπιάδων ἐν δρόμοις
95 Πέλοπος, ἴνα ταχυτὰς ποδῶν ἐρίζεται
ἀκμαί τ' ἰσχύος θρασύπνοιοι·
ὁ νικῶν δὲ λοιπὸν ἀμφὶ βίον
—ἔχει μελιτόεσσαν εὐδίαν
ἀέθ'λων γ' ἔνεκεν.²⁰

(90) Ara participa en esplèndids oferiments de sang, descansant al pas del riu Alfeu, amb una freqüentada tomba vora l'altar de molts visitants. (95) La glòria de Pèlops en les curses d'Olímpia brilla des de lluny, allà on es rivalitza en la rapidesa de les cames i els extrems de la força de dur esforç. El vencedor durant la resta de la seua vida manté una bonança de mel a causa de les proves atlètiques.

Heròdot, *Història*, 2.44

Interpretatio Graeca: el culte d'Hèracles en diferents contrades.

1. Καὶ θέλων δὲ τούτων πέρι σαφές τι εἰδέναι ἐξ ὧν οἶόν τε ἦν, ἔπλευσα καὶ ἐς Τύρον τῆς Φοινίκης, πυνθανόμενος αὐτόθι εἶναι ἱρὸν Ἡρακλέος ἅγιον. **2.** Καὶ εἶδον πλουσίως κατεσκευασμένον ἄλλοισι τε πολλοῖσι ἀναθήμασι, καὶ ἐν αὐτῷ ἦσαν στήλαι δύο, ἡ μὲν χρυσοῦ ἀπέφθου, ἡ δὲ σμαράγδου λίθου λάμποντος τὰς νύκτας μέγα φῶς· ἐς λόγους δὲ ἐλθὼν τοῖσι ἱεῦσι τοῦ θεοῦ εἰρόμην ὁκόσος χρόνος εἶη ἐξ οὗ σφι τὸ ἱρὸν ἴδρυται. **3.** Εὖρον δὲ οὐδὲ τούτους τοῖσι

²⁰ H. Maehler (post B. Snell), *Pindari carmina cum fragmentis*, pt. 1, 5th edn., Leipzig: Teubner, 1971: 2-6, 8-15, 17-34, 36-40, 42-56, 58.

Ἕλλησι συμφερομένους· ἔφασαν γὰρ ἅμα Τύρω οἰκίζομένη καὶ τὸ ἶρόν τοῦ θεοῦ ἰδρυθῆναι, εἶναι δὲ ἔτεα ἀπ' οὗ Τύρον οἰκέουσι τριηκόσια καὶ δισχίλια. Εἶδον δὲ ἐν τῇ Τύρῳ καὶ ἄλλο ἶρόν Ἡρακλέος ἐπωνυμίην ἔχοντος Θάσιου εἶναι. 4. Απικόμην δὲ καὶ ἐς Θάσον, ἐν τῇ εὗρον ἶρόν Ἡρακλέος ὑπὸ Φοινίκων ἰδρυμένον, οἱ κατ' Εὐρώπης ζήτησιν ἐκπλώσαντες Θάσον ἔκτισαν· καὶ ταῦτα καὶ πέντε γενεῆσι ἀνδρῶν πρότερά ἐστι ἢ τὸν Ἀμφιτρύωνος Ἡρακλέα ἐν τῇ Ἑλλάδι γενέσθαι. 5. Τὰ μὲν νυν ἱστορημένα δηλοῖ σαφέως παλαιὸν θεὸν Ἡρακλέα ἐόντα. Καὶ δοκέουσι δέ μοι οὗτοι ὀρθότατα Ἑλλήνων ποιεῖν, οἱ διζῶ Ἡράκλεια ἰδρυσάμενοι ἔκτινται, καὶ τῷ μὲν ὡς ἀθανάτῳ Ὀλυμπίῳ δὲ ἐπωνυμίην θύουσι, τῷ δὲ ἐτέρῳ ὡς ἥρωι ἐναγίζουσι²¹.

1. I, pel que fa a Hèrcules, com que volia saber quelcom amb exactitud a partir dels testimonis que fos possible, vaig navegar cap a Tir de Fenícia, en esbrinar que hi havia enllà un temple consagrat a Hèrcules. 2. Vaig veure un d'opulentament abillat amb tota mena d'ornaments, i hi havia dues columnes: una d'or pur, i una altra de pedra d'esmaragda que brillava amb força a la nit. Vaig entrar a parlar amb els sacerdots del déu i els vaig preguntar des de quina època era construït el temple. 3. Vaig descobrir que aquests no tenien correlació amb els grecs, car afirmaven que el temple fou construït quan la fundació de la ciutat, i que feia dos mil tres-cents anys que Tir era habitada. Vaig veure que a Tir hi havia un segon temple d'Hèrcules sota el nom de «tasi». 4. Vaig anar també a Tasos, on vaig veure un temple construït pels fenicis, que hi van passar durant un viatge cap a Europa i establiren una colònia a Tasos. Açò és cinc generacions d'homes abans del naixement d'Hèrcules, el fill d'Amfitrió, a l'Hèl·lade. 5. Aquesta investigació demostra clarament que Hèrcules és un déu antic, i em sembla que, dels grecs, els que han actuat més sensatament són els que han construït temples per als dos Hèrcules: a un li ofereixen sacrificis a títol d'Olimpic immortal, i l'altre el veneren com a heroi.

Tucidides, *Història de la guerra del Peloponès*, 5.11.1

El general espartà Bràsidas, mort en la defensa d'Amfípolis contra els atenesos, esdevé un heroi.

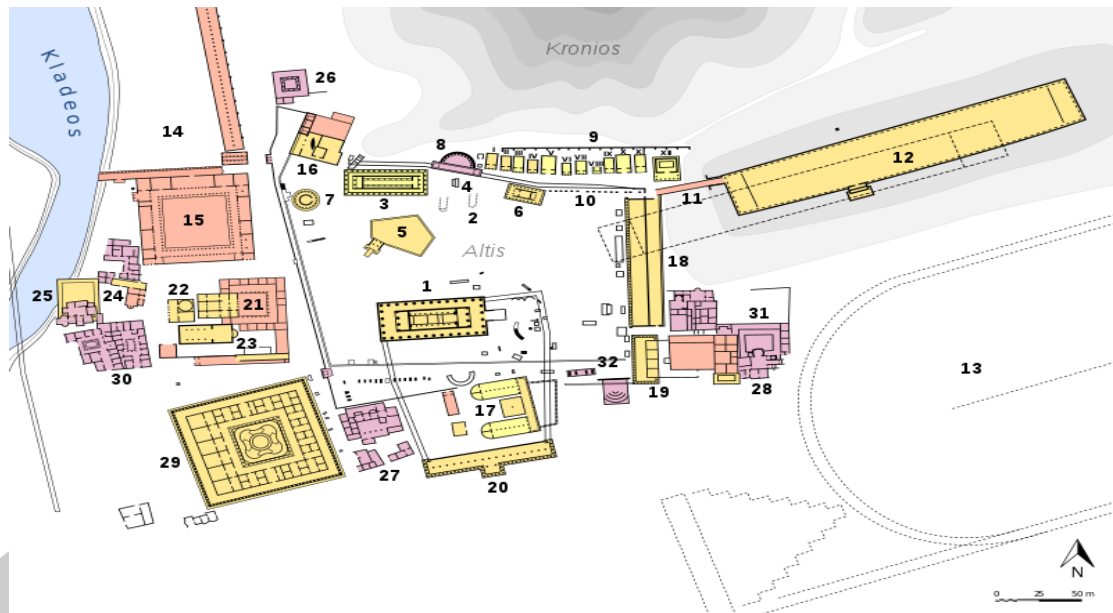
Μετὰ δὲ ταῦτα τὸν Βρασίδαν οἱ ζύμμαχοι πάντες ξὺν ὅπλοις ἐπισπόμενοι δημοσίαι ἔθασαν ἐν τῇ πόλει πρὸ τῆς νῦν ἀγορᾶς οὔσης· καὶ τὸ λοιπὸν οἱ Ἀμφιπολίται, περιεΐρξαντες αὐτοῦ τὸ μνημεῖον, ὡς ἥρωί τε ἐντέμνουσι καὶ τιμὰς δεδώκασιν ἀγῶνας καὶ ἐτησίους θυσίας, καὶ τὴν ἀποικίαν ὡς οἰκιστῆι προσέθεσαν, καταβαλόντες τὰ Ἀγνώνεια οἰκοδομήματα καὶ ἀφανίσαντες εἴ τι μνημόσυνόν που ἔμελλεν αὐτοῦ τῆς οἰκίσεως περιέσεσθαι, νομίσαντες τὸν μὲν Βρασίδαν σωτήρᾳ τε σφῶν γεγενῆσθαι καὶ ἐν τῷ παρόντι ἅμα τὴν τῶν Λακεδαιμονίων ζυμμαχίαν φόβῳ τῶν Ἀθηναίων θεραπεύοντες, τὸν δὲ Ἄγωνα κατὰ τὸ πολέμιον τῶν Ἀθηναίων οὐκ ἂν ὁμοίως σφίσι ζυμφόρως οὐδ' ἂν ἠδέως τὰς τιμὰς ἔχειν.²²

Després d'això, tots els aliats amb les armes feren un seguici a Bràsidas i el soterraren a càrrec de l'Estat a la ciutat, davant d'on ara està l'àgora. I des d'aleshores els d'Amfípolis envoltren totalment el seu monument, li fan sacrificis com a un heroi i li instituïren com a honors certàmens i sacrificis anuals, també li dedicaren la colònia com a fundador, després d'enderrocar els edificis d'Hagnó i fer-los desaparèixer per si encara hi quedava cap record de la fundació de la colònia, perquè consideraven que Bràsidas havia esdevingut el seu salvador i de moment cuidaven l'aliança amb els lacedemonis per por dels atenesos. En canvi, a causa de l'hostilitat amb els atenesos, Hagnó no rebria els honors ni de manera igualment convenient per a ells ni de bon grat.

²¹ TLG: N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015.

²² *Bibliotheca Augustana & TLG: Thucydides historiae*, 2 vol. ed. H. S. Jones and J. E. Powell, Oxford: Clarendon Press, 1942.

d. Els cultes panhel·lènics. Olímpia, Delfos i Epidaure.

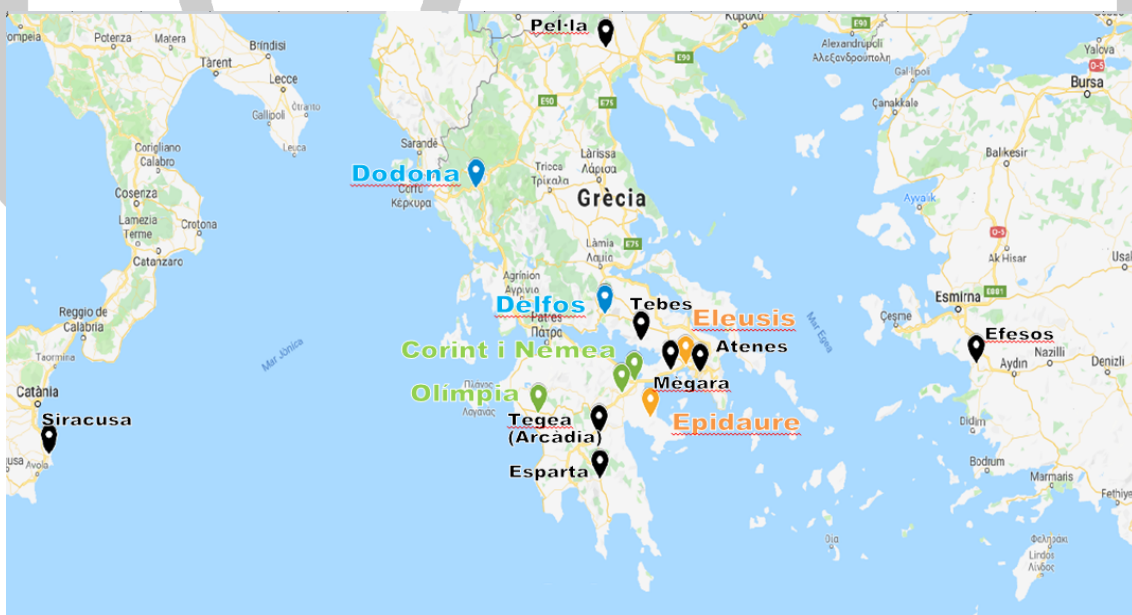

Estructura del santuari d'Olímpia:

1. Propileu NE 2. Pritaneu 3. Monument de Filip II 4. *Heraion* 5. Santuari de Pèlops 6. Nimfeu d'Herodes Àtic 7. *Metreon* (temple a Dèmetre) 8. Tresors 9. Cripta, camí porticat fins l'estadi 10. Estadi 11. Stoa d'Eco 12. Monument de Ptolomeu II i Arsínoe 13. Stoa d'Hestia 14. ? Edifici hel·lenístic 15. Temple de Zeus Olímpic 16. Altar de Zeus Olímpic 17. Exvot dels aqueus 18. Exvot de Michitos de Règion 19. *Nike* de Peoni 20. Gimnàs 21. Palestra 22. *Theokoleon* 23. *Heroon* 24. Taller de Fídias i basílica paleocristiana 25. Termes del Kladeos 26. Banyes grecs 27. 28. Albergs 29. Santuari de Leònidas 30. Banyes meridionals 31. *Bouleuterion* 32. Stoa sud 33. Vil·la de Neró

Tresors de les *poleis*: I Sició, II Siracusa, III Epidamne?, IV Bizanci?, V Síbaris?, VI Ciene?, VII ?, VIII altar?, IX Selinunt, X Metapont, XI Mègara, XII Gela

■ Època arcaica ■ Època clàssica ■ Època hel·lenística ■ Època romana

Mapa dels llocs més rellevants per a la religió grega:

■ Oracles ■ Centres de competicions atlètiques ■ Altres santuaris ■ Principals *poleis*

Sòfocles, *Èdip Rei*, 80-107

Consulta a l'oracle per solucionar la pesta de Tebes.

ὄναξ Ἄπολλον, εἰ γὰρ ἐν τύχη γέ τω [80]
σωτήρι βαίη λαμπρὸς ὥσπερ ὄμμα τι.

Τερέυς. ἀλλ' εἰκάσαι μὲν, ἡδύς· οὐ γὰρ ἂν κάρα
πολυστεφῆς ὄδ' εἶρπε παγκάρπου δάφνης.

Οιδίπους. τάχ' εἰσόμεσθα· ζύμμετρος γὰρ ὡς κλύειν.
ἄναξ, ἐμὸν κήδευμα, παῖ Μενουκέως, [85]

τίν' ἡμῖν ἤκεις τοῦ θεοῦ φήμην φέρων;

Κρέων. ἐσθλήν· λέγω γὰρ καὶ τὰ δύσφορ', εἰ τύχοι
κατ' ὀρθὸν ἐξίόντα, πάντ' ἂν εὐτυχεῖν.

Οἰ. ἔστιν δὲ ποῖον τοῦπος; οὔτε γὰρ θρασὺς
οὔτ' οὖν προδείσας εἰμὶ τῷ γε νῦν λόγῳ. [90]

Κρ. εἰ τῶνδε χηρῆς πηρσιάζοντων κλύειν,
έτοιμος εἰπεῖν, εἴτε καὶ στείχειν ἔσω.

Οἰ. ἐς πάντας αὔδα. τῶνδε γὰρ πλέον φέρω

τὸ πένθος ἢ καὶ τῆς ἐμῆς ψυχῆς πέρι.

Κρ. λέγοιμ' ἂν οἷ' ἤκουσα τοῦ θεοῦ πάρα. [95]

ἄνωγεν ἡμᾶς Φοῖβος ἐμφανῶς, ἄναξ,
μίασμα χώρας, ὡς τεθραμμένον χθονὶ
ἐν τῆδ', ἐλαύνειν μηδ' ἀνήκεστον τρέφειν.

Οἰ. ποῖω καθαμῶ; τίς ὁ τρόπος τῆς ζυμοφοῶς;

Κρ. ἀνδρηλατοῦντας, ἢ φόνῳ φόνον πάλιν [100]
λύοντας, ὡς τόδ' αἶμα χειμάζον πόλιν.

Οἰ. ποίου γὰρ ἀνδρὸς τήνδε μνηύει τύχην;

Κρ. ἦν ἡμῖν, ὄναξ, Λαίος ποθ' ἠγεμῶν
γῆς τῆσδε, πρὶν σὲ τήνδ' ἀπευθύνειν πόλιν.

Οἰ. ἔξοιδ' ἀκούων· οὐ γὰρ εἰσεῖδόν γε πῶ. [105]

Κρ. τούτου θανόντος νῦν ἐπιστέλλει σαφῶς
τοὺς αὐτοέντας χειρὶ τιμωρεῖν τινας.

Èdip. (80) Oh senyor Apol·lo, tant de bo vinga amb
la fortuna salvadora resplendent com el seu aspecte!

Sacerdot. Ja ho sembla, de plaent. Car si no, no
s'acostaria així ben coronat de llorer tot ple de baies.

Èd. Aviat ho sabrem. Ja és prou a prop per a sentir-
ho. Senyor, parent meu, (85) fill de Meneceu, quina
asserció del déu vens a portar-nos?

Creont. Una de bona. Car et dic que també les
desgràcies, si es resolen rectament, totes acaben
feliçment.

Èd. I quina és la resposta? Car ni soc encoratjat (90)
ni em fa temerós el que dius ara.

Cr. Si desitges escoltar-ho amb aquests a prop, estic
disposat a dir-ho, o si no, anem a dintre.

Èd. Parla per a tots. Car porte la pena més per ells
que per la meua vida.

Cr. (95) Puc dir talment el que vaig sentir de part del
déu. Febos clarament ens urgí, senyor, a expulsar la
taca del país, perquè es nodreix en aquesta terra i no
seguir nodrint-la fins que siga incurable.

Èd. Amb quina purificació? De quina manera és
l'infortuni?

Cr. (100) Expulsant l'home, o resolent de nou
l'assassinat amb assassinat, perquè aquesta és la
sang que deixa sense aixopluc la ciutat.

Èd. I qui és l'home de qui revela aquesta sort?

Cr. Teníem, senyor, una vegada, Laios com a cabdill
d'aquesta terra, abans que tu redreçasses la ciutat.

Èd. (105) Bé que ho sé, d'haver-ho sentit a dir, car
mai no el vaig veure.

Cr. En morir ell, ara clarament [l'oracle] encomana
castigar uns assassins amb força.

Heròdot, *Història*, 2, 54-58

Fundació de l'oracle de Dodona.

54.1. Χρηστηρίων δὲ πέρι <Διὸς> τοῦ τε ἐν Ἑλλήσιν καὶ τοῦ ἐν Λιβύῃ τόνδε Αἰγύπτιοι λόγον λέγουσι.
Ἔφασαν οἱ ἱερεῖς τοῦ Θηβαίου Διὸς δύο γυναῖκας ἱερείας ἐκ Θηβέων ἐξαχθῆναι ὑπὸ Φοινίκων, καὶ τὴν
μὲν αὐτέων πυθέσθαι ἐς Λιβύην πρηθεῖσαν, τὴν δὲ ἐς τοὺς Ἑλληνας· ταύτας δὲ τὰς γυναῖκας εἶναι τὰς
ἰδρυσάμενας τὰ μαντήια πρώτας ἐν τοῖσι εἰρημένοισι ἔθνεσι. **2.** Εἰρομένου δὲ μευ ὀκόθεν οὕτω
ἀτρεκέως ἐπιστάμενοι λέγουσι, ἔφασαν πρὸς ταῦτα ζήτησιν μεγάλην ἀπὸ σφέων γενέσθαι τῶν
γυναικῶν τουτέων, καὶ ἀνευρεῖν μὲν σφεας οὐ δυνατοὶ γενέσθαι, πυθέσθαι δὲ ὕστερον ταῦτα περὶ
αὐτέων τὰ περ
δὴ ἔλεγον.

55.1. Ταῦτα μὲν νῦν τῶν ἐν Θήβησι ἱερέων ἤκουον, τάδε δὲ Δωδωναίων φασι αἱ προμάντιες· δύο
πελειάδας μελαίνας ἐκ Θηβέων τῶν Αἰγυπτίεων ἀναπταμένας τὴν μὲν αὐτέων ἐς Λιβύην, τὴν δὲ παρὰ
σφέας ἀπικέσθαι. **2.** Ἰζομένην δὲ μιν ἐπὶ φηγὸν αὐδάξασθαι φωνῇ ἀνθρωπῆι ὡς χρεὸν εἶη μαντήιον
αὐτόθι Διὸς γενέσθαι, καὶ αὐτοὺς ὑπολαβεῖν θεῖον εἶναι τὸ ἐπαγγελλόμενον αὐτοῖσι καὶ σφεας ἐκ τούτου
ποιῆσαι. **3.** Τὴν δὲ ἐς τοὺς Λίβυας οἰχομένην πελειάδα λέγουσι Ἄμμωνος χρηστήριον κελεῦσαι τοὺς
Λίβυας ποιέειν· ἔστι δὲ καὶ τοῦτο Διὸς. Δωδωναίων δὲ αἱ ἱερεῖαι, τῶν τῆ πρεσβυτάτη οὐνομα ἦν

Προμέχεια, τῇ δὲ μετὰ ταύτην Τιμαρέτη, τῇ δὲ νεωτάτῃ Νικάνδρῃ, ἔλεγον ταῦτα· συνωμολόγεον δὲ σφι καὶ οἱ ἄλλοι Δωδωναῖοι οἱ περὶ τὸ ἱρόν.

56.1. Ἐγὼ δ' ἔχω περὶ αὐτῶν γνώμην τήνδε. Εἰ ἀληθέως οἱ Φοίνικες ἐξήγαγον τὰς ἱρὰς γυναῖκας καὶ τὴν μὲν αὐτέων ἐς Λιβύην, τὴν δὲ ἐς τὴν Ἑλλάδα ἀπέδοντο, δοκέει ἐμοὶ ἡ γυνὴ αὕτη τῆς νῦν Ἑλλάδος, πρότερον δὲ Πελασγίης καλυμένης τῆς αὐτῆς ταύτης, πρηθῆναι ἐς Θεσπρωτοῦς· **2.** Ἐπειτα δουλεύουσα αὐτόθι ἰδρῦσασθαι ὑπὸ φηγῶ πεφυκυῖη Διὸς ἱρόν, ὥσπερ ἦν οἶκος ἀμφιπολεύσασαν ἐν Θήβῃσι ἱρόν Διός, ἔνθα ἀπίκετο, ἐνθαῦτα μνήμην αὐτοῦ ἔχειν. **3.** Ἐκ δὲ τούτου χρηστήριον κατηγήσατο, ἐπεὶτε συνέλαβε τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν. Φάναι δὲ οἱ ἀδελφεὴν ἐν Λιβύῃ πεπρήσθαι ὑπὸ τῶν αὐτῶν Φοινίκων ὑπ' ὧν καὶ αὕτη ἐπρήθη.

57.1. Πελειάδες δέ μοι δοκέουσι κληθῆναι πρὸς Δωδωναίων ἐπὶ τοῦδε αἱ γυναῖκες, διότι βάρβαροι ἦσαν, ἐδόκεον δὲ σφι ὁμοίως ὄρνισι φθέγγεσθαι. **2.** Μετὰ δὲ χρόνον τὴν πελειάδα ἀνθρωπηῆ φωνῇ αὐδάξασθαι λέγουσι, ἐπεὶτε συνετά σφι ἠῦδα ἡ γυνὴ· ἕως δὲ ἐβαρβάριζε, ὄρνιθος τρόπον ἐδόκεε σφι φθέγγεσθαι, ἐπεὶ τέφω τρόπῳ ἂν πελειάς γε ἀνθρωπηῆ φωνῇ φθέγγεται; μέλαιναν δὲ λέγοντες εἶναι τὴν πελειάδα σημαίνουσι ὅτι Αἰγυπτίη ἡ γυνὴ ἦν. **3.** Ἡ δὲ μαντιή ηἴ τε ἐν Θήβῃσι τῆσι Αἰγυπτίησι καὶ <ἡ> ἐν Δωδώνῃ παραπλήσια ἀλλήλησι τυγχάνουσι εὐδοῖαι. Ἔστι δὲ καὶ τῶν ἱρῶν ἡ μαντικὴ ἀπ' αἰγύπτου ἀπιγμένη.

58.1. Πανηγύριος δὲ ἄρα καὶ πομπὰς καὶ προσαγωγὰς πρῶτοι ἀνθρώπων Αἰγύπτιοί εἰσι οἱ ποιησάμενοι, καὶ παρὰ τούτων Ἕλληνες μεμαθήκασιν. Τεκμήριον δὲ μοι τούτου τόδε· αἱ μὲν γὰρ φαίνονται ἐκ πολλοῦ τευ χρόνου ποιούμεναι, αἱ δὲ Ἑλληνικαὶ νεωστὶ ἐποιήθησαν²³.

54.1. Els egipcis relaten aquest relat sobre l'oracle que hi ha a Grècia i a Líbia. Els sacerdots de Zeus tebà deien que dues dones consagrades foren raptades de Tebes pels fenicis i esbrinaren que una d'elles va ser venuda a Líbia i l'altra, als grecs. Aquestes dones foren les primeres que establiren els oracles en els països esmentats. **2.** En preguntar jo d'on havien après exactament això que deien, van afirmar que hi hagué una gran cerca d'aquestes dones per part seua i ells no van ser capaços de trobar-les, i que això que relataven sobre elles ho van esbrinar després.

55.1. Això és el que vaig sentir dels sacerdots de Tebes, i això altre afirmen les profetesses de Dodona: que dues colomes negres van volar des de Tebes d'Egipte, una arribà a Líbia i l'altra vingué a elles, **2.** es posà sobre una alzina i anuncià amb veu humana que calia que allà mateix hi hagués un oracle de Zeus, i ells van entendre que el que els anunciaven era cosa divina i actuaren en conseqüència. **3.** Conten també que la coloma que anà a parar entre els libis ordenà que els libis construïssen un oracle d'Ammon, aquest és també de Zeus. Les sacerdotesses de Dodona, la més anciana de les quals té el nom de Promeneia, la següent, de Timarete i la més jove, de Nicandra, deien això i que els altres dodonesos estaven d'acord amb elles quant al temple.

56.1. Jo, per la meua banda, quant a això tinc aquesta opinió: si veritablement els fenicis van segrestar les sacerdotesses i una d'elles la van vendre a Líbia i l'altra a Grècia, em sembla que aqueixa dona fou venuda a la terra dels tespriotes, que ara és Grècia però abans s'anomenava Pelàsgia, **2.** i després de ser esclava allà mateix va fundar baix d'una alzina que hi creixia un temple de Zeus; de la mateixa manera que era natural que, havent-se encarregat a Tebes del temple de Zeus, allà on arribés se'n recordés. Per això decidí, quan aprengué la llengua grega, d'establir un oracle i d'afirmar que tenia una germana venuda a Líbia pels mateixos fenicis que l'havien venuda a ella.

57.1. Em sembla que aquestes dones foren anomenades pels de Dodona «colomes» per això, perquè eren bàrbares i els va semblar que feien el mateix so que els ocells. **2.** Després d'un temps diuen que la «coloma» va parlar amb veu humana, car la dona deia ja coses intel·ligibles: mentre parlava una llengua bàrbara els semblava que parlava de la manera dels ocells, perquè, de quina manera podria parlar un colom amb veu humana? Quan diuen que la «coloma» era negra volen dir que la dona era egípcia. **3.** L'oracle, el de Tebes d'Egipte i el de Dodona, resulta que són semblants l'un a l'altre i l'endevinació sagrada també ha arribat d'Egipte.

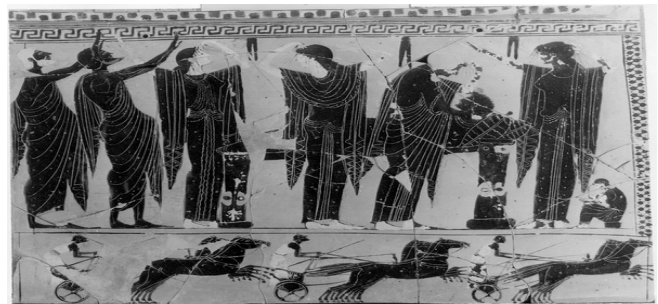
58.1. Els grans festivals religiosos, les processons i desfilades són els egipcis els primers dels homes a haver-los celebrat i d'ells els han après els grecs. Per a mi la prova és aquesta: uns és evident que van ser creats fa molt de temps, mentre que els grecs s'han creat recentment.

²³ TLG: N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015.

e. El culte i la vida. Mites ctònics y rituals de pas.

Ilítia assisteix el naixement d'Atena

Ritus funeraris

Aristòfanes, *Lisístrata*, 636-651

Ritus de pas i funció d'una dona atenesa.

Χο. Γυ. οὐκ ἄρ' εἰσιόντα σ' οἴκαδ' ἢ τεκοῦσα γνῶσεται
 ἀλλὰ θώμεσθ', ὧ φίλαι γῤαες, ταδὶ πρῶτον χαμαί.
 ἡμεῖς γάρ, ὧ πάντες ἄστοί, λόγων
 640 κατάρχομεν τῇ πόλει χρησίμων·
 εἰκότως, ἐπεὶ χλιδῶσαν ἀγλαῶς ἔθρεψέ με.
 ἐπτὰ μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθὺς ἠρρηφόρου·
 εἴτ' ἀλετρις ἢ δεκέτις οὔσα τὰρχηγέτι·
 645 καὶ χέουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἢ Βραυρωνίους·
 κάκανηφόρου ποτ' οὔσα παῖς καλὴ ἄχουσ'
 ἰσχάδων ὄρμαθόν.
 ἄρα προῦφείλω τι χρηστὸν τῇ πόλει παραινέσαι;
 εἰ δ' ἐγὼ γυνὴ πέφυκα, τοῦτο μὴ φθονεῖτέ μοι,
 650 ἦν ἀμείνω γ' εἰσενέγκω τῶν παρόντων πραγμάτων.
 τοῦράνου γάρ μοι μέτεστι· καὶ γὰρ ἄνδρας εἰσφέρω.²⁴

Cor de dones. Car nosaltres, oh ciutadans tots, comencem per paraules beneficioses per a la ciutat. (640) Naturalment, perquè em nodrí esplèndidament delicada. Quan vaig fer set anys de seguida vaig fer d'arrèfora, i després amb deu anys bé que vaig preparar coques cerimonials per a la patrona [Atena], (645) i després amb una roba groga vaig fer d'ossa a les Braurònies, i vaig fer de canèfora una vegada, era una jove bonica i portava un collar de figues seques.

Així que ja toca que aconselle, primer, quelcom de beneficiós a la ciutat: si he nascut dona, no m'ho retragueu, (650) quan tributeu en coses millors que les presents. Se'm deu una part del banquet, perquè jo tributeu en homes.

²⁴ TLG: N.G. Wilson, *Aristophanis Fabulae*, Tomus II, Oxford: Oxford University Press, 2007: 7-65.

Sòfocles, *Antígona*, 891-920

Evocació dels ritus nupcials i fúnebres quan Antígona es disposa a morir.

Ἀντιγόνη. ὦ τύμβος, ὦ νυμφεῖον, ὦ
κατασκαφῆς
οἴκησις ἀείφρουρος, οἷ πορεύομαι
πρὸς τοὺς ἑμαυτῆς, ὧν ἀριθμὸν ἐν νεκροῖς
πλεῖστον δέδεκται Φερσέφασσ' ὀλωλότων·
ὧν λιοισθία ἴγῳ καὶ κάκιστα δὴ μακρῶ [895]
κάτειμι, πρὶν μοι μοῖραν ἐξήκειν βίου.
ἐλθοῦσα μέντοι κάρτ' ἐν ἐλπίσιν τρέφω
φίλη μὲν ἤξειν πατρί, προσφιλῆς δὲ σοί,
μητέρα, φίλη δὲ σοί, κασίγνητον κέρα.
ἐπεὶ θανόντας αὐτόχειρ ὑμᾶς ἐγὼ [900]
ἔλουσα κἀκόσμησα κάπιτυμβίους
χοᾶς ἔδωκα· νῦν δέ, Πολύνεικες, τὸ σὸν
δέμας περιστέλλουσα τοιάδ' ἄρνυμαι.
καίτοι σ' ἐγὼ ἴμιμα τοῖς φρονούσιν εἶ.
οὐ γάρ ποτ' οὔτ' ἂν εἰ τέκν' ὧν μήτηρ ἔφυν [905]

οὔτ' εἰ πόσις μοι καθανὸν ἐτήκετο,
βία πολιτῶν τόνδ' ἂν ἠρόμην πόνον.
τίνος νόμου δὴ ταῦτα πρὸς χάριν λέγω;
πόσις μὲν ἂν μοι καθανόντος ἄλλος ἦν,
καὶ παῖς ἀπ' ἄλλου φωτός, εἰ τοῦδ'
ἤμπλακον, [910]
μητρός δ' ἐν Ἄιδου καὶ πατρός κεκευθότιν
οὐκ ἔστ' ἀδελφὸς ὅστις ἂν βλάστοι ποτέ.
τοιῶδε μέντοι σ' ἐκπροτιμήσασ' ἐγὼ
νόμῳ, Κρέοντι ταῦτ' ἔδοξ' ἀμαρτάνειν
καὶ δεινὰ τολμᾶν, ὦ κασίγνητον κέρα. [915]
καὶ νῦν ἄγει με διὰ χερῶν οὔτω λαβὼν
ἄλεκτρον, ἀνυμέναιον, οὔτε του γάμου
μέρος λαχοῦσαν οὔτε παιδείου τροφῆς,
ἀλλ' ὧδ' ἐρήμιος πρὸς φίλων ἢ δύσμορος
ζῶσ' ἐς θανόντων ἔρχομαι κατασκαφάς.²⁵ [920]

Antígona. Oh tomba, oh cambra nupcial, oh eterna habitació excavada, a on em dirigisc cap als meus, el nombre elevadíssim dels quals, anihilats, Persèfone ha rebut entre els morts! (895) Jo, l'última i pitjor dels quals baixi al cap de molt de temps, abans que no expire la meua part assignada de vida. Em nodrisc certament de grans esperances que en arribar seré cara a mon pare, i estimada també per tu, mare, i molt cara a tu, germà. (900) Quan vosaltres moríreu, amb les meues pròpies mans us rentí, us adorní i us oferí libacions sobre la tomba. I ara, Polinices, per haver cobert el teu cos tal és el que guanye. En efecte, jo t'he honorat correctament, segons els assenyats. (905) Car mai de la vida, ni si hagués estat mare d'uns fills, ni si un marit meu, mort, es consumís, hauria assumit aquesta càrrega a desgrat dels ciutadans. A causa de quina norma dic això? En morir un marit, podria tenir-ne un altre, (910) i un nen d'un altre home, si el perdés; però, amb ma mare i mon pare sepultats els dos a l'Hades, no hi ha cap germà que mai pugui sorgir. Per tal norma com aquesta, doncs, jo he preferit honorar-te i a Creont li ha semblat que m'equivocava (915) i que gosava una aberració, oh estimat germà. I ara m'ha agafat amb les seues mans i se m'enduu així, sense llit nupcial, sense himeneu, sense haver obtingut ni una porció del matrimoni ni de la cria d'un fill, sinó així d'abandonada pels amics, (920) desgraciada en vida vaig cap a les tombes excavades dels morts.

²⁵ H. Lloyd-Jones and N.G. Wilson, *Sophocles fabulae*, Oxford: Clarendon Press, 1990: 182-238.

f. Cultes mistèrics. Eleusis, orfisme i dionisisme.

Culte a les dues deesses

Eschara o fossa per a cremar els sacrificis als déus ctònics a Eleusis

Andòcides, *Sobre els misteris*, 110-115

Andòcides es defensa de l'acusació de profanar els misteris.

110. Κατηγόρησαν δέ μου καὶ περὶ τῆς ἱκετηρίας, ὡς καταθείην ἐγὼ ἐν τῷ Ἐλευσινίῳ, νόμος δ' εἶη πατριος, ὃς ἂν θῆ ἱκετηρίαν μυστηρίοις, τεθνάναι. Καὶ οὕτως εἰσὶ τολμηροὶ ὥσθ' ἃ αὐτοὶ κατεσκεύασαν, οὐκ ἄρκει αὐτοῖς ὅτι οὐ κατέσχον ἃ ἐπεβούλευσαν, ἀλλὰ καὶ κατηγορίαν ἐμοῦ ποιοῦνται ὡς ἀδικοῦντος.

111. Ἐπειδὴ γὰρ ἤλθομεν Ἐλευσινόθεν καὶ ἡ ἔνδειξις ἐγεγένητο, προσῆει τοῖς πρυτάνεσιν ὁ βασιλεὺς περὶ τῶν γεγενημένων Ἐλευσῖνι κατὰ τὴν τελετὴν, ὥσπερ ἔθος ἐστίν: οἱ δὲ πρυτάνεις προσάξουν ἔφασαν αὐτὸν πρὸς τὴν βουλήν, ἐπαγγεῖλαι τ' ἐκέλευον ἐμοὶ τε καὶ Κηφισίῳ παρεῖναι εἰς τὸ Ἐλευσίνιον: ἡ γὰρ βουλή ἐκεῖ καθεδεῖσθαι ἔμελλε κατὰ τὸν Σόλωνος νόμον, ὃς κελεύει τῇ ὑστεραίᾳ τῶν μυστηρίων ἔδραν ποιεῖν ἐν τῷ Ἐλευσινίῳ. Καὶ παρήμεν κατὰ τὰ προειρημένα. **112.** Καὶ ἡ βουλή ἐπειδὴ ἦν πλήρης, ἀναστὰς Καλλίας ὁ Ἴππονίκου τὴν σκευὴν ἔχων λέγει ὅτι ἱκετηρία κεῖται ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, καὶ ἔδειξεν αὐτοῖς. Καθ' ὃ κῆρυξ ἐκήρυττε τίς τὴν ἱκετηρίαν καταθείη, καὶ οὐδεὶς ὑπήκουεν. Ἡμεῖς δὲ παρέσταμεν, καὶ οὕτως ἡμᾶς ἐώρα. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς ὑπήκουεν καὶ ὄχρετο εἰσιῶν ὁ ἐπεξεληθὼν Εὐκλῆς οὐτοσί, — καὶ μοι κάλει αὐτόν. Πρῶτα μὲν οὖν ταῦτα εἰ ἀληθῆ λέγω, μαρτύρησον, Εὐκλείης. «Μαρτυρία»

113. Ὡς μὲν ἀληθῆ λέγω, μεμαρτύρηται: πολὺ δέ μοι δοκεῖ τὸ ἐναντίον εἶναι ἢ οἱ κατήγοροι εἶπον. Ἔλεξαν γάρ, εἰ μέμνησθε, ὅτι αὐτὸ με τὸ θεῶ παραγάγοιεν ὥστε θεῖναι τὴν ἱκετηρίαν μὴ εἰδότα τὸν νόμον, ἵνα δῶ δίκην. Ἐγὼ δέ, ὦ ἄνδρες, εἰ ὡς μάλιστα ἀληθῆ λέγουσιν οἱ κατήγοροι, ὑπ' αὐτοῖν με φημὶ τοῖν θεοῖν σεσῶσθαι. **114.** Εἰ γὰρ ἔθηκα μὲν τὴν ἱκετηρίαν, ὑπήκουσα δὲ μή, ἄλλο τι ἢ αὐτὸς μὲν αὐτὸν ἀπόλλυον τιθεὶς τὴν ἱκετηρίαν, ἐσφζόμην δὲ τῇ τύχῃ διὰ τὸ μὴ ὑπακοῦσαι, δῆλον ὅτι διὰ τὸ θεῶ; εἰ γὰρ ἐβουλέσθην με ἀπολλύναι τὸ θεῶ, ἐχρῆν δήπου καὶ μὴ θέντα με τὴν ἱκετηρίαν ὁμολογήσαι. Ἄλλ' οὐτε ὑπήκουσα οὐτ' ἔθηκα.²⁶

110. M'acusaren per la branca dels suplicants, com si jo l'hagués dipositat a l'Eleusini, quan la norma ancestral és que qui porta una branca de suplicant als misteris muira. I tan atrevits són que el que ells mateixos organitzaren no els és suficient, ja que no aconseguiren el que ambicionaren i, en canvi, m'acusen a mi en la idea que cometí algun delictes.

²⁶ Perseus: Andocides. Minor Attic Orators in two volumes 1, Antiphon Andocides, with an English translation by K. J. Maidment, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1968.

111. Després que vinguérem d'Eleusis i es feu la denúncia formal, l'arcont rei informà sobre el que s'havia esdevingut a Eleusis durant la celebració [dels misteris], segons és costum. Els prítans afirmaren que el conduirien davant del Consell i manaren que es proclamés a Cefisi i a mi que ens presentàrem a l'Eleusini, car el Consell anava a instal·lar-se allà segons la llei de Soló, que ordena que el darrer dia dels misteris se celebri una sessió a l'Eleusini. I allà ens presentàrem segons el que s'havia ordenat. **112.** Després que el Consell estigués complet, s'aixecà Cà·lias, el fill d'Hipònic, amb el seu vestit, i digué que la branca d'olivera era sobre l'altar i els l'assenyalà. Seguidament l'herald proclamà la qüestió de qui havia dipositat la branca, i ningú no responia. Nosaltres ens hi acostàrem i aqueix ens veié. Com que ningú no responia i Eucles, aqueix d'ací, anava entrant i sortint, també me'l cridà. Abans que res, doncs, si dic la veritat, sigues-ne testimoni, Eucles. [testimoni d'Eucles en el judici]

113. Ha testimoniats que dic la veritat, i em sembla que és ben al contrari del que digueren els acusadors. Van dir, si ho recordeu, que les dues deesses m'havien induït a dipositar-hi la branca d'olivera sense saber jo el costum, perquè fos condemnat. Però jo, ciutadans, si els acusadors diuen la màxima veritat, afirme que jo he estat salvat per les dues deesses. **114.** Perquè, si jo diposití la branca i no contestava, quina altra cosa feia sinó destruir-me a mi mateix, en posar la branca, i salvar-me, per sort, per no haver contestat, evidentment, a causa de les dues deesses? Car, si jo volgués que les dues deesses em destruïssen, calia, per descomptat, que jo confessés haver posat la branca tot i no haver-ho fet. Tanmateix, ni vaig contestar ni la vaig dipositar.

Lísies, *Contra Andòcides*, 6.50-53

La impietat d'Andòcides afecta la polis i cal revertir els efectes de la profanació.

50. <Υμεῖς τοίνυν, ὧ ἄνδρες> Ἀθηναῖοι, μνήσθητε τὰ πεποιημένα Ἀνδοκίδῃ, ἐνθυμήθητε δὲ καὶ τῆς ἐορτῆς, δι' ἣν ὑπὸ τῶν πολλῶν προὔτιμήθητε. Ἄλλ' ἐστὲ γὰρ ὑπὸ τῶν τούτου ἀμαρτημάτων ἤδη καταπληγες διὰ τὸ πολλάκις ἰδεῖν καὶ ἀκοῦσαι, ὥστε οὐδὲ τὰ δεινὰ ἔτι δεινὰ δοκεῖ ὑμῖν εἶναι. Ἀλλὰ προσέχετε τὸν νοῦν, δοκεῖτω δ' ὑμῖν ἡ γνώμη ὅρᾶν ἃ οὗτος ἐποίει, καὶ διαγνώσεσθε ἄμεινον. **51.** Οὗτος γὰρ ἐνδὺς στολὴν μιμούμενος τὰ ἱερά ἐπεδείκνυ τοῖς ἀμύητοις καὶ εἶπε τῇ φωνῇ τὰ ἀπόρρητα, τῶν δὲ θεῶν, οὓς ἡμεῖς {θεοὺς} νομίζομεν καὶ θεραπεύοντες καὶ ἀγνεύοντες θύομεν καὶ προσευχόμεθα, τούτους περιέκοψε. Καὶ ἐπὶ τούτοις ἱερίαικαὶ ἱερεῖς στάντες κατηράσαντο πρὸς ἐσπέραν καὶ φοινικίδας ἀνέσεισαν, κατὰ τὸ νόμιμον τὸ παλαιὸν καὶ ἀρχαῖον. **52.** Ὁμολόγησε δὲ οὗτος ποιῆσαι. Ἔτι δὲ παρελθὼν τὸν νόμον ὃν ὑμεῖς ἔθεσθε, εἵργεσθαι τῶν ἱερῶν αὐτὸν ὡς ἀλιτήριον ὄντα, ταῦτα πάντα βιασάμενος εἰσελήλυθεν ἡμῶν εἰς τὴν πόλιν, καὶ ἔθυσεν ἐπὶ τῶν βωμῶν ὧν οὐκ ἐξῆν αὐτῷ καὶ ἀπήντα τοῖς ἱεροῖς περὶ ἃ ἠσέβησεν, εἰσῆλθεν εἰς τὸ Ἐλευσίνιον, ἐχερνίσατο ἐκ τῆς ἱεραῆς χέρνιβος. **53.** Τίνα χρὴ ταῦτα ἀνασχέσθαι; ποῖον φίλον, ποῖον συγγενῆ, ποῖον δημότην χρὴ τούτῳ χαρισάμενον κρύβδην φανερῶς τοῖς θεοῖς ἀπεχθέσθαι; νῦν οὖν χρὴ νομίζειν τιμωρομένους καὶ ἀπαλλαττομένους Ἀνδοκίδου τὴν πόλιν καθαίρειν {ἄραν ἀπάγεσθαι} καὶ ἀποδιοπομπεῖσθαι καὶ φαρμακὸν ἀποπέμπειν καὶ ἀλιτηρίου ἀπαλλάττεσθαι, ὡς ἐν τούτῳ οὕτως ἐστὶ.²⁷

50. Atenesos, recordeu-vos de les accions d'Andòcides, i reflexioneu també sobre el festival que us ha portat un honor especial de part de la majoria de la humanitat. Però, de fet, esteu tan estupefactes pels seus delictes, perquè els veieu i sentiu freqüentment, que ni el terrible ja no us sembla terrible. Però apliqueu la vostra ment i feu que el vostre criteri contemple el que va fer, i arribareu a una millor decisió. **51.** Car aquest individu, vestit d'una túnica cerimonial, imitant-los, va revelar els afers sagrats als no iniciats als misteris, i va dir en veu alta les paraules prohibides i, aquelles deïtats que adorem i santifiquem i a les quals sacrificuem i preguem, les va mutilar. I, per això, les sacerdotesses i els sacerdots es van aixecar i el van maleir, de cara a l'oest, i van sacsejar els seus vestits porpra segons la vella i antiga llei. Aquest ha admès haver-ho fet. **52.** A més,

²⁷ TLG: C. Carey, *Lysiae orationes cum fragmentis*, Oxford: Oxford University Press, 2007: 53-66.

transgredint la llei que vau establir —expulsar-lo dels afers sagrats per ser un impiu—, ha violat totes aquestes restriccions i ha entrat a la nostra ciutat, ha sacrificat sobre els altars on no li era permès, i ha arribat a presentar-se davant de les coses sagrades sobre les quals va cometre impietat, ha entrat a l'Eleusini i s'ha rentat les mans amb aigua lustral, sagrada. **53.** Qui ha de tolerar això? Quin amic, quin parent, quin conciudadà ha de guanyar-se l'odi evident dels déus si li mostra el seu favor en secret? Ara cal, doncs, considerar que en castigar Andòcides i en desfer-nos d'ell, purifiquem la ciutat i apartem la contaminació, apartem un boc expiatori i ens desfem d'un impiu, perquè aquest individu és un d'aquests.

Mênade

Mênade i sàtir

Aristòfanes, *Granotes*, 316-382

Al·lusions al culte a Dionís per un cor d'iniciats.

Χόρος. Ἰακχ' ὦ Ἰακχε.

Ἰακχ' ὦ Ἰακχε.

Ξάνθιας. τοῦτ' ἔστ' ἐκεῖν', ὃ δέσποθ'· οἱ μεμνημένοι
ἐνταῦθά που παίζουσιν, οὓς ἔφραζε νῶν.

320 ἄδουσι γοῦν τὸν Ἰακχὸν ὄνπερ δι' ἀγορᾶς.

Διώνυσος. κάμοι δοκοῦσιν. ἡσυχίαν τοίνυν ἄγειν
βέλτιστόν ἐστιν, ὡς ἂν εἰδῶμεν σαφῶς.

Χο. Ἰακχ' ὦ πολυτίμητ' ἐν ἔδραις ἐνθάδε ναίων,

325 Ἰακχ' ὦ Ἰακχε,
ἔλθε τόνδ' ἀνά λειμῶνα χορεύσων

ὀσίους εἰς θιασώτας,
πολύκαρπον μὲν τινάσσων
περὶ κρατὶ σῶ βρῦοντα

330 στέφανον μύρτων, θρασεῖ δ' ἐγκατακρούων
ποδὶ τὴν ἀκόλαστον

φιλοπαίγμονα τιμὴν,
χαρίτων πλεῖστον ἔχουσαν μέρος, ἀγνήν,
335 ἱερὰν ὀσίοις μύσταις χορείαν.

Ξα. ὃ πότνια πολυτίμητε Δήμητρος κόρη,
ὡς ἡδύ μοι προσέπνευσε χοιρείων κρεῶν.

Δι. οὐκουν ἀτρέμ' ἔξεις, ἦν τι καὶ χορδῆς λάβης;

340 **Χο.** ἐγείρων φλογέας λαμπάδας ἐν χερσὶ προσήκεις,

Ἰακχ' ὦ Ἰακχε,
νυκτέρου τελετῆς φωσφόρος ἀστήρ.

- φλογὶ φέγγεται δὲ λειμών·
 345 γόνυ πάλλεται γερόντων·
 ἀποσεύονται δὲ λύπας
 χρονίους τ' ἐτῶν παλαιῶν ἐνιαυτοὺς
 ἱεράς ὑπὸ τιμῆς.
 350 σὺ δὲ λαμπάδι φέγγων
 προβάδην ἔξαγ' ἐπ' ἀνθηρὸν ἔλειον
 δάπεδον χοροποιόν, μάκαρ, ἦβην.
- εὐφημεῖν χρὴ κάξιστασθαι τοῖς ἡμετέροισι χοροῖσιν,
 355 ὅστις ἄπειρος τοιῶνδε λόγων ἢ γνώμην μὴ καθαρεύει,
 ἢ γενναίων ὄργια Μουσῶν μῆτ' εἶδεν μῆτ' ἐχόρευσεν,
 μηδὲ Κρατίνου τοῦ ταυροφάγου γλώττης Βακχεῖ' ἐτελέσθη,
 ἢ βωμολόχοις ἔπεσιν χαίρει μὴ 'ν καιρῷ τοῦτο ποιούντων,
 ἢ στάσιν ἐχθρὰν μὴ καταλύει μηδ' εὐκόλος ἐστί πολιταίς,
 360 ἀλλ' ἀνεγείρει καὶ ῥίπιζει κερδῶν ἰδίων ἐπιθυμῶν,
 ἢ τῆς πόλεως χειμαζομένης ἄρχων καταδωροδοκεῖται,
 ἢ προδίδωσιν φρουρίον ἢ ναῦς, ἢ τὰ πόρρητ' ποπέμπει
 ἐξ Αἰγίνης Θωρυκίων ὧν εἰκοστολόγος κακοδαίμων,
 ἀσκόματα καὶ λῖνα καὶ πίτταν διαπέμπων εἰς Ἐπίδαυρον,
 365 ἢ χρήματα ταῖς τῶν ἀντιπάλων ναυσὶν παρέχειν τινὰ πείθει,
 ἢ κατατιλᾷ τῶν Ἑκαταίων κυκλίοισι χοροῖσιν ὑπάδων,
 ἢ τοὺς μισθοὺς τῶν ποιητῶν ῥήτωρ ὧν εἴτ' ἀποτρώγει,
 κωμωδηθεὶς ἐν ταῖς πατρίοις τελεταῖς ταῖς τοῦ Διονύσου·
 370 τοῦτοις αὐδῶ καῦθις ἐπαυδῶ καῦθις τὸ τρίτον μάλ' ἐπαυδῶ
 ἐξίστασθαι μύσταισι χοροῖς· ὑμεῖς δ' ἀνεγείρετε μολπήν
 καὶ παννουχίδας τὰς ἡμετέρας, αἶ τῆδε πρέπουσιν ἑορτῆ.
- χώρει νυν πᾶς ἀνδρείως
 εἰς τοὺς εὐανθεῖς κόλπους
 λειμώνων ἐγκρούων
 375 κάπισκώπτων
 καὶ παίζων καὶ χλευάζων·
 ἠρίστηται δ' ἐξαρκούντως.
- ἀλλ' ἔμβα χῶπως ἀρεῖς.
 τὴν Σώτειραν γενναίως
 380 τῆ φωνῆ μολπάζων,
 ἢ τὴν χώραν
 σώσειν φήσ' εἰς τὰς ὥρας,
 κὰν Θωρυκίων μὴ βούληται.²⁸

Cor. Íacos, oh Íacos, Íacos, oh Íacos

Xàntias [esclau de Dionís]. Això és, amo, els iniciats dansen ací mateix, el que ens explicava. Certament canten el mateix Íacos que hi ha a l'altra banda de l'àgora.

Dionís. Ja m'ho sembla a mi també. Així que el millor és que estiguem callats, perquè ens en puguem assabentar clarament.

Cor. Oh Íacos el més reverenciat que habites a la seu d'ací, Íacos, oh Íacos, vine a dansar en aquest prat, als teus venerables confreres, sacsant la corona de molts fruits al voltant del teu cap,

²⁸ TLG: N.G. Wilson, *Aristophanis Fabulae*, Tomus II, Oxford: Oxford University Press, 2007: 135-204.

enfortida de murta, saltant pel mig amb peu enèrgic en l'adoració juganera salvatge, que té la major part de les gràcies, pur, el ball sagrat per als venerables iniciats.

X. Oh senyora, honoradíssima filla de Dèmeter, que dolça m'arriba l'olor de carn de porc!

D. Però estigues-te quiet, si vols agafar un poc de salsitxa.

Cor. Despert arribes amb flamígeres torxes a les mans, Íacos, oh Íacos, estrella portadora de llum al nostre ritual d'iniciació nocturna. El prat brilla amb la flama, salten els genolls dels vells, amb una sacsada de les penes i els cicles temporals dels anys antics són alliberats pel ritual sagrat. I tu il·luminant amb una torxa lidera al capdavant cap a la florida extensió de la prada la joventut que fa les danses, benaurat!

Cal que mantinga lluny de paraules ominoses i de les nostres danses aquell qui siga inexpert de tals paraules o que no purifiqui la seua ment, o que no haja vist ni haja dansat als ritus místics de les nobles Muses, que no haja estat iniciat al culte de la llengua de Bacus de Cratinos el menjador de carn, o que s'alegre amb paraules descregudes dels que fan això en mal moment, o que no dissol l'odiosa rebel·lió i no és tractable als ciutadans, sinó que l'aixeca i revifa cobejós de guanys privats, o que es guia pels regals en manar mentre la ciutat és agitada per la tempesta, o que lliura les guarnicions o les naus, o exporta béns prohibits des d'Egina sent un Torició, un maleït recaptador d'imposts, exportant cuir i tela i pega a Epidaure, o convenç algú de proveir béns a les naus dels adversaris, o profana els altars d'Hècate amb danses redones, o sent un orador que es menja el sou dels poetes, quan es fa comèdia d'ell als ancestrals rituals de Dionís. A aquests aconselle i torne a aconsellar i torne a aconsellar per tercera vegada i els recomane molt que s'aparten de les danses d'iniciats. I vosaltres alceu la veu amb la melodia i les nostres activitats nocturnes, que escauen a aquest festival.

Que balle tothom atrevidament cap a les valls florides dels prats ballant i rient i jugant i fent broma, el desdijuni ha estat suficient. Vinga, ves a exaltar la noble salvadora, creant amb la veu la melodia, ella que afirma que salvarà el país amb les estacions, encara que Torició no vulga.

Fulla d'or òrfica (*lamella* o *Totenpass*) amb instruccions per l'altra vida

g. Rituals de purificació. Farmakós.

Tucidides, *Història de la guerra del Peloponès*, 3.87-104

Purificacions prescrites per evitar que torni la pesta que assolà Atenes el 427 aev.

87.1. Τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου χειμῶνος ἡ νόσος τὸ δεύτερον ἐπέπεσε τοῖς Ἀθηναίοις, ἐκλιποῦσα μὲν οὐδένα χρόνον τὸ παντάπασιν, ἐγένετο δέ τις ὁμως διοκωχή.**2.** Παρέμεινε δὲ τὸ μὲν ὕστερον οὐκ ἔλασσον ἔνιαυτοῦ, τὸ δὲ πρότερον καὶ δύο ἔτη, ὥστε Ἀθηναίους γε μὴ εἶναι ὅτι μᾶλλον τούτου ἐπίεσε καὶ ἐκάκωσε τὴν δύναμιν· **3.** Τετρακοσίων γὰρ ὀπλιτῶν καὶ τετρακισχιλίων οὐκ ἐλάσσοις ἀπέθανον ἐκ τῶν τάξεων καὶ τριακοσίων ἰππέων, τοῦ δὲ ἄλλου ὄχλου ἀνεξεύρετος ἀριθμὸς. **4.** Ἐγένοντο δὲ καὶ οἱ πολλοὶ σεισμοὶ τότε τῆς γῆς, ἔν τε Ἀθήναις καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἐν Βοιωτοῖς καὶ μάλιστα ἐν Ὀρχομενῶι τῶι Βοιωτίῳ. [...]

104.1. Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος καὶ Δῆλον ἐκάθηραν Ἀθηναῖοι κατὰ χρησμὸν δῆ τινα. Ἐκάθηρε μὲν γὰρ καὶ Πεισίστρατος ὁ τύραννος πρότερον αὐτήν, οὐχ ἅπασαν, ἀλλ' ὅσον ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἐφεωρᾶτο τῆς νήσου· τότε δὲ πᾶσα ἐκαθάρθη τοιῶνδε τρόπῳ. **2.** Θῆκαι ὅσαι ἦσαν τῶν τεθνεώτων ἐν Δήλῳ, πᾶσας ἀνεῖλον, καὶ τὸ λοιπὸν προεῖπον μῆτε ἐναποθνήσκειν ἐν τῇ νήσῳ μῆτε ἐντίκτειν, ἀλλ' ἐς τὴν Ῥήνειαν διακομίζεσθαι. ἀπέχει δὲ ἡ Ῥήνεια τῆς Δήλου οὕτως ὀλίγον ὥστε Πολυκράτης ὁ Σαμίων τύραννος ἰσχύσας τινὰ χρόνον ναυτικῶι καὶ τῶν τε ἄλλων νήσων ἄρξας καὶ τὴν Ῥήνειαν ἐλὼν ἀνέθηκε τῶι Ἀπόλλωνι τῶι Δηλίῳ ἀλύσει δῆσας πρὸς τὴν Δῆλον. Καὶ τὴν πεντετηρίδα τότε πρῶτον μετὰ τὴν κάθαρσιν ἐποίησαν οἱ Ἀθηναῖοι τὰ Δήλια. **3.** Ἦν δὲ ποτε καὶ τὸ πάλαι μεγάλη ξύνοδος ἐς τὴν Δῆλον τῶν Ἴωνων τε καὶ περικτιόνων νησιωτῶν· ξύν τε γὰρ γυναίξιν καὶ παισὶν ἐθεώρου, ὥσπερ νῦν ἐς τὰ Ἐφέσια Ἴωνες, καὶ ἀγῶν ἐποιεῖτο αὐτόθι καὶ γυμνικὸς καὶ μουσικὸς, χοροὺς τε ἀνῆγον αἱ πόλεις. **4.** Δηλοῖ δὲ μάλιστα Ὅμηρος ὅτι τοιαῦτα ἦν ἐν τοῖς ἔπεσι τοῖσδε, ἃ ἔστιν ἐκ προοιμίου Ἀπόλλωνος·

ἀλλ' ὅτε Δήλῳ, Φοῖβε, μάλιστα γε θυμὸν ἐτέρφθης,
ἐνθα τοι ἐλκεχίτωνες Ἴωνες ἠγαρέθονται
Σὺν σφοῖσιν τεκέεσσι γυναίξιν τε σὴν ἐς ἀγυῖαν·
ἐνθα σε πυγμαχίῃ τε καὶ ὄρχηστῷ καὶ ἀοιδῇ
Μνησάμενοι τέρπουσιν, ὅταν καθέσωσιν ἀγῶνα.

5. Ὅτι δὲ καὶ μουσικῆς ἀγῶν ἦν καὶ ἀγωνιούμενοι ἐφοίτων ἐν τοῖσδε αὖ̄ δηλοῖ, ἃ ἔστιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ προοιμίου· τὸν γὰρ Δηλιακὸν χορὸν τῶν γυναικῶν ὑμνήσας ἐτελεύτα τοῦ ἐπαίνου ἐς τὰδε τὰ ἔπη, ἐν οἷς καὶ ἑαυτοῦ ἐπεμνήσθη·

ἀλλ' ἄγεθ', ἰλήκοι μὲν Ἀπόλλων Ἀρτέμιδι ξύν,
Χαίρετε δ' ὑμεῖς πᾶσαι. ἐμεῖο δὲ καὶ μετόπισθε
Μνήσασθ', ὅπποτε κέν τις ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
ἐνθάδ' ἀνείρηται ταλαπεῖριος ἄλλος ἐπελθών·
'ὄ κούραι, τίς δ' ὕμιν ἀνὴρ ἦδιστος ἀοιδῶν
ἐνθάδε πωλεῖται, καὶ τέῳι τέρπεσθε μάλιστα;
ὕμεῖς δ' εὖ̄ μάλα πᾶσαι ὑποκρίνασθαι ἀφήμῳς·
'τυφλὸς ἀνὴρ, οἰκεῖ δὲ Χίῳι ἐνι παιπαλοέσσηι.'

6. Τοσαῦτα μὲν Ὅμηρος ἐτεκμηρίωσεν ὅτι ἦν καὶ τὸ πάλαι μεγάλη ξύνοδος καὶ ἑορτὴ ἐν τῇ Δήλῳ· ὕστερον δὲ τοὺς μὲν χοροὺς οἱ νησιῶται καὶ οἱ Ἀθηναῖοι μεθ' ἱερῶν ἔπεμπον, τὰ δὲ περὶ τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ πλεῖστα κατελύθη ὑπὸ ξυμφορῶν, ὡς εἰκός, πρὶν δὴ οἱ Ἀθηναῖοι τότε τὸν ἀγῶνα ἐποίησαν καὶ ἱπποδρομίας, ὃ πρότερον οὐκ ἦν.²⁹

87.1. L'hivern següent la malaltia per segona vegada caigué sobre els atenesos, no anant-se'n cap moment en absolut, però hi hagué una certa remissió. **2.** Romangué el següent no menys d'un any, el primer i dos anys, de manera que no hi havia res que turmentés més els atenesos i els feia perdre poder. **3.** Car no menys de quatre mil quatre-cents hoplites de les files van morir i tres-cents

²⁹ *Bibliotheca Augustana & TLG: Thucydides historiae*, 2 vol. ed. H. S. Jones and J. E. Powell, Oxford: Clarendon Press, 1942.

cavallers, i de la resta del poble, un nombre incomptable. 4. També va haver-hi molts terratrèmols a Atenes, a Eubea, al país dels beocis i especialment a Orcòmenos de Beòcia. [...]

104.1. El mateix hivern els atenesos van purificar Delos segons una certa resposta oracular. El primer que la purificà va ser Pisístrat el tirà, no tota sinó tant com es veia de l'illa des del temple; aleshores, en canvi, fou purificada sencera d'aquesta manera: 2. retiraren totes les sepultures dels difunts que hi havia a Delos i es decretà que en el futur ni es morira a l'illa ni s'infantara, sinó que es transportaren a Renea. Renea dista de Delos tan poc que Policrates, el tirà de Samos, en cert temps es feu poderós al mar i governà la resta d'illes, i en prendre Renea la consagrà a Apol·lo Deli i la lligà a Delos amb una cadena. Llavors fou la primera vegada que els atenesos feren la purificació quinquennal a Delos. 3. Una vegada, antigament, hi havia a Delos una gran reunió de jonis i illencs veïns, car hi assistiren també amb les dones i els nens, igual que els jonis a Eleusis, i s'hi feu un certamen de gimnàstica i música i les ciutats portaven cors. 4. Homer especialment demostra que tot això era així en aquests versos, que són de l'himne a Apol·lo:

Però quan a Delos sobretot t'adeliten l'ànim / enllà els jonis de llargues túniques es congreguen / amb els seus fills i dones en el teu camí. / Enllà amb boxa i danses corals i cant / et recorden i adeliten mentre organitzen el certamen.

5. Que també hi havia un certamen de música i es tornava amb regularitat a competir ho demostra de nou en aquests versos, que són del mateix proemi, car en l'himne al cor de dones dèlies acaba l'elogi en aquests versos en els quals s'esmenta el mateix:

Som-hi, que ens siga favorable Apol·lo amb Àrtemis / i alegreu-vos totes vosaltres. També en el futur recordeu-me / cada vegada que algun dels homes terrenals / en arribar ací et pregunte, un altre rodamon:/ «Donzelles, quin home és el més dolç dels cantors, / ve sovint ací i amb quin us adeliteu més?»/ Vosaltres respondreu totes ben elogiosament:/ «Un home cec, i viu a l'escarpada Quios».

6. Amb tants detalls demostrà Homer que també antigament hi hagué una gran reunió i festivitat a Delos. Després els illencs i els atenesos hi enviaren cors amb sacerdots, però els certàmens i la majoria de festes van ser cancel·lats sota per les circumstàncies, com és normal, fins que els atenesos aleshores instauraren el certamen i les curses de cavalls, que abans no hi havia.

Hipòcrates, *Sobre la malaltia sagrada*, 1.79-112

Medicina i superstició: el miasma com a origen de malalties.

Ἴσως δὲ οὐχ οὕτως ἔχει ταῦτα, ἀλλ' ἀνθρώποι βίου δεόμενοι πολλὰ καὶ παντοῖα τεχνέονται (80) Καὶ ποικίλλουσιν ἔς τε τᾶλλα πάντα καὶ ἐς τὴν νοῦσον ταύτην, ἐκάστῳ εἶδει τοῦ πάθεος θεῶ τὴν αἰτίην προστιθέντες. Οὐ γὰρ καθάπαξ, ἀλλὰ πλεονάκις ταῦτα μέμνηται· κῆν μὲν γὰρ αἶγα μιμῶνται, κῆν βρύχωνται, κῆν τὰ δεξιὰ σπῶνται, μητέρα θεῶν φασὶν αἰτίην εἶναι. Ἦν δὲ ὀξύτερον καὶ εὐτονώτερον φθέγγηται, (85) ἵππῳ εἰκάζουσι, καὶ φασὶ Ποσειδῶνα αἴτιον εἶναι. Ἦν δὲ καὶ τῆς κόπρου τι παρέη, ὃ πολλάκις γίνεται ὑπὸ τῆς νούσου βιαζομένοισιν, Ἐνοδίου πρόσκειται ἢ προσωνυμῆ· ἦν δὲ λεπτότερον καὶ πυκνότερον, οἶον ὄρνιθες, Ἀπόλλων νόμιος. Ἦν δὲ ἀφρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀφήη καὶ τοῖσι ποσὶ λακτίζη, Ἄρης τὴν αἰτίην ἔχει. (90) Ὀκόσα δὲ δειμάτα νυκτὸς παρίσταται καὶ φόβοι καὶ παράνοια καὶ ἀναπηδήσεις ἐκ τῆς κλίνης καὶ φόβητρα καὶ φεύζιες ἔξω, Ἐκάτης φασὶν εἶναι ἐπιβολὰς καὶ ἠρώων ἐφόδους. Καθαρμοῖσί τε χρέονται καὶ ἐπαιδιῆσι, καὶ ἀνοσιώτατόν γε καὶ ἀθεώτατον ποιέουσιν, ὡς ἔμοιγε δοκέει, τὸ θεῖον· καθαίρουσι γὰρ τοὺς ἐχομένους τῆ νούσῳ αἱματί τε καὶ ἄλλοισι. (95) Τοιοῦτοισιν ὥσπερ μίασμά τι ἔχοντας, ἢ ἀλάστορας, ἢ πεφαρμαγμένους ὑπὸ ἀνθρώπων, ἢ τι ἔργον ἀνόσιον εἰργασμένους, οὓς ἐχρῆν τάναντία τούτοισι ποιέειν, θύειν τε καὶ εὐχεσθαι καὶ ἐς τὰ ἱερὰ φέροντας ἰκετεύειν τοὺς θεοὺς· νῦν δὲ τούτων μὲν ποιέουσιν οὐδὲν, καθαίρουσι δέ. (100) Καὶ τὰ μὲν τῶν καθαρμῶν γῆ κρύπτουσι, τὰ δὲ ἐς θάλασσαν ἐμβάλλουσι, τὰ δὲ ἐς τὰ οὖρεα ἀποφέρουσιν, ὅπη μηδεὶς ἄψεται μηδὲ ἐπιβήσεται· τὰ δ' ἐχρῆν ἐς τὰ ἱερὰ φέροντας τῷ θεῷ ἀποδοῦναι, εἰ δὴ θεός γέ ἐστιν αἴτιος. Οὐ μέντοι ἔγωγε ἀξιῶ ὑπὸ θεοῦ ἀνθρώπου σῶμα μαινεσθαι, τὸ ἐπικηρότατον ὑπὸ τοῦ ἀγνοτάτου· ἀλλὰ κῆν τυγχάνη ὑπὸ ἑτέρου μεμιασμένον ἢ τι πεπονθὸς, (105) ἐθέλοι ἂν ὑπὸ τοῦ θεοῦ καθαίρεσθαι καὶ ἀγνίζεσθαι μᾶλλον ἢ μαινεσθαι. Τὰ γοῦν μέγιστα τῶν ἀμαρτημάτων καὶ ἀνοσιώτατα τὸ θεῖον ἐστὶ τὸ καθαῖρον

καὶ ἀγνίζον καὶ ῥύμμα γινόμενον ἡμῖν, αὐτοὶ τε ὄρους τοῖσι θεοῖσι τῶν ἱερῶν καὶ τῶν τεμενέων ἀποδεικνύμενοι, ὡς ἂν μηδεὶς ὑπερβαίνειν ἦν μὴ ἀγνεύη, (110) Εἰσιόντες τε ἡμεῖς περιῤῥαινόμεθα οὐχ ὡς μαινόμενοι, ἀλλ' εἴ τι καὶ πρότερον ἔχομεν μύσος, τοῦτο ἀφαγνιούμενοι. Καὶ περὶ μὲν τῶν καθαρῶν οὕτω μοι δοκεῖ εἶχειν.³⁰

Però potser no és així, sinó que els homes necessitats de mitjans de vida inventen i (80) elaboren moltes arts de tota mena per a tota la resta i per a aqueixa malaltia, atribuint per a cada aspecte del mal la causa a un déu. Car no una sola vegada, sinó sovint, es recorda això: si imiten una cabra, si carrisquegen les dents, i si se'ls agita el costat dret, afirmen que la causa és la Mare dels Déus. Si es parla en un to més agut i intens, (85) i s'assemblen a un cavall, afirmen també que Posidó n'és el causant. Si, a més, cau cap excrement, la qual cosa ocorre sovint als arrossegats per la malaltia, correspon la dedicació al déu Enodi, i si és més fi i dens, com el dels pardals, és d'Apol·lo Pastoral. Si trau escuma de la boca i colpeja amb els peus, Ares en té la culpa. (90) Tants terrors, pors i deliris com es presenten de nit, salts del llit, espants i fugides a fora, afirmen que són atacs d'Hècate i assalts d'herois. Empren purificacions i encantacions, i fan del diví el més irreverent i ateu, segons em sembla a mi; car purifiquen els sotmesos per la malaltia amb sang i (95) d'altres coses semblants com si tinguessen una taca, o fossen dignes de venjança, haguessen estat enverinats per humans, o bé haguessen comès un acte irreverent els que caldria que fessen el contrari d'això: sacrificar, pregar i portant-los als temples suplicar als déus.

Ara, en canvi, no fan res d'això, sinó que purifiquen. (100) I algunes de les purificacions les amaguen en terra, i d'altres les llancen al mar i les aparten a les muntanyes, perquè ningú les toque o les trepitge. Però unes altres caldria que les portessen als temples i les lliuessen al déu, si realment un déu n'és el causant.

Quant a mi, jo no considere en absolut que el cos humà siga tacat per un déu, el més mortal pel més sagrat. En canvi, si per casualitat fos tacat per un altre o patís res, (105) voldria ser purificat i santificat pel déu més que no pas tacat. Certament el diví és el que resulta per a nosaltres purificador, santificador i neteja dels majors pecats i irreverències, i nosaltres mateixos indicant els límits per als déus dels temples i els santuaris, perquè ningú els traspasse si no és pur, (110) i en entrar ens mullem amb aigua lustral, no per tacats, sinó per, si tenim cap brutícia prèvia, purificar-nos. I sobre les purificacions així em sembla que és.

Sòfocles, *Èdip rei*, 216-254

L'assassinat és font de pol·lució.

Οἰδίπους. αἰτεῖς· ἂ δ' αἰτεῖς, τᾶμ' ἐὰν θέλης ἔπη
κλύων δέχεσθαι τῇ νόσῳ θ' ὑπηρετεῖν,
ἀλκήν λάβοις ἂν κἀνακούφισιν κακῶν·
ἀγὼ ξένος μὲν τοῦ λόγου τοῦδ' ἐξερῶ,
ξένος δὲ τοῦ πραχθέντος· οὐ γὰρ ἂν μακρὰν [220]
ἴχνευον αὐτό, μὴ οὐκ ἔχων τι σύμβολον.
νῦν δ', ὕστερος γὰρ ἀστὸς εἰς ἀστὸς τελεῶ,
ὕμῖν προφωνῶ πᾶσι Καδμεῖοις τάδε·
ὅστις ποθ' ὑμῶν Λάιον τὸν Λαβδάκου
κάτοιδεν ἀνδρὸς ἐκ τίνος διώλετο, [225]
τοῦτον κελεύω πάντα σημαίνειν ἐμοί·
κεῖ μὲν φοβεῖται τοῦπικλήμ' ὑπεξελῶν
...
αὐτὸς κατ' αὐτοῦ· —πέισεται γὰρ ἄλλο μὲν [228]
ἀστεργές οὐδέν, γῆς δ' ἄπεισιν ἀβλαβῆς—

εἰ δ' αὖ τις ἄλλον οἶδεν ἢ ἕξ ἄλλης χθονὸς [230]
τὸν αὐτόχειρα, μὴ σιωπάτω· τὸ γὰρ
κέρδος τελεῶ ἕξ γὰρ χη χάρις προσκείσεται.
εἰ δ' αὖ σιωπήσεσθε, καὶ τις ἢ φίλου
δείσας ἀπάσει τοῦπος ἢ χαυτοῦ τόδε,
ἂκ τῶνδε δράσω, ταῦτα χρὴ κλυεῖν ἐμοῦ. [235]
τὸν ἄνδρ' ἀπαυδῶ τοῦτον, ὅστις ἐστί, γῆς
τῆσδ', ἧς ἐγὼ κράτη τε καὶ θρόνους νέμω,
μήτ' ἐσδέχεσθαι μήτε προσφωνεῖν τινά,
μήτ' ἐν θεῶν εὐχαῖσι μήτε θύμασιν
κοινὸν ποεῖσθαι, μήτε χέρνιβος νέμειν· [240]
ὠθεῖν δ' ἀπ' οἴκων πάντας, ὡς μιάσματος
τοῦδ' ἡμῖν ὄντος, ὡς τὸ Πυθικὸν θεοῦ
μαντεῖον ἐξέφηεν ἀρτίως ἐμοί.
ἐγὼ μὲν οὖν τοιόσδε τῶ τε δαίμονι

³⁰ TLG : É. Litttré, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, vol. 6, Paris: Baillière, 1849 (repr. Amsterdam: Hakkert, 1962): 352-396.

τῷ τ' ἀνδρὶ τῷ θανόντι σύμμαχος πέλω. [245]
[κατεύχομαι δὲ τὸν δεδρακότ', εἴτε τις
εἷς ὢν λέληθεν εἴτε πλειόνων μέτα,
κακὸν κακῶς νιν ἄμορον ἐκτρίψαι βίον.
ἐπεύχομαι δ', οἴκοισιν εἰ ζυνέστιος

ἐν τοῖς ἐμοῖς γένοιτ' ἐμοῦ ζυνειδότος, [250]
παθεῖν ἄπερ τοῖσδ' ἀρτίως ἠρασάμην.]
ὕμιν δὲ ταῦτα πάντ' ἐπισκίπτω τελεῖν,
ὑπέρ τ' ἐμαντοῦ, τοῦ θεοῦ τε, τῆσδέ τε
γῆς ᾧδ' ἀκάρπως κάθεως ἐφθαρμένης.³¹

Èdip. Demanes, i del que demanes, si vols escoltar i atendre les meues paraules i servir sobre la malaltia, rebràs encoratjament i alleujament dels mals. El que explicaré jo serà com a aliè a aquesta resposta, (220) i aliè al fet. Car no ho podria rastrejar gaire lluny, si no tingués cap pista en absolut.

I ara, car resulte ser un ciutadà posterior entre els ciutadans, proclame a tots vosaltres, els Cadmeus, això: qualsevol de vosaltres (225) que sàpiga bé a mans de quin home va perir Laios fill de Làbdac, li ordene que m'ho expliqui tot. I si té por de la denúncia, entregant-se... (228) ell per ell mateix. Car ja no patirà res odiós, sinó l'exili, indemne, del país. (230) I si, per contra, algú sap que va ser un altre d'una altra terra l'homicida, que no calle, que jo li compliré una recompensa i tindrà el meu agraïment. Però si calleu, i algú, bé tement per un amic o bé per ell mateix, rebutja això que dic, (235) faré una d'aquestes coses, cal que ho escolteu.

Aqueix home, qui siga, d'aquesta terra de la qual jo ocupe el poder i el tron, que ningú no l'aculla ni se li adrece, ni el faça particip dels precis als déus ni dels sacrificis, (240) ni li distribuísca aigua lustral. Que tothom l'aparte de sa casa, com si fos aquesta taca per a nosaltres, segons l'oracle Pític del déu, m'ha revelat fa poc. Jo, doncs, talment esdevinc aliat (245) de la divinitat i de l'home mort; i pregue solemnement perquè qui va cometre el crim, tant si s'amaga ell sol o amb molts, consumisca de mala manera la seua desgraciada i mala vida. I pregue, que si esdevingués cohabitant (250) dels meus estatges sabent-ho jo, patir exactament el que he imprecavat ara mateix contra aquests. A vosaltres us encarregue que compliu tot això, per mi mateix, pel déu, i per aquesta terra així assolada, sense fruits i sense déus.

Heròdot, *Història*, 1, 35

Cresos purifica un homicida.

1. Ἔχοντι δὲ οἱ ἐν χερσὶ τοῦ παιδὸς τὸν γάμον ἀπικνέεται ἐς τὰς Σάρδεις ἀνὴρ συμφορῆ ἔχόμενος καὶ οὐ καθαρὸς χεῖρας, ἐὼν Φρυγῆ μὲν γενεῆ, γένεος δὲ τοῦ βασιλῆιου. Παρελθὼν δὲ οὗτος ἐς τὰ Κροΐσου οἰκία κατὰ νόμους τοῦς ἐπιχωρίους καθαρσίου ἐδέετο ἐπικυρῆσαι, Κροῖσος δὲ μιν ἐκάθηρε. 2. Ἔστι δὲ παραπλησίη ἡ κάθαρσις τοῖσι Λυδοῖσι καὶ τοῖσι Ἑλλήσι. Ἐπεῖτε δὲ τὰ νομιζόμενα ἐποίησε ὁ Κροῖσος, ἐπυθάνετο ὀκόθεν τε καὶ τίς εἴη, λέγων τάδε· 3. Ὁνθρωπε, τίς τε ἐὼν καὶ κόθεν τῆς Φρυγῆς ἦκων ἐπίστιός μοι ἐγένεο; τίνα τε ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν ἐφόνευσας; ὁ δὲ ἀμείβετο· Ὡ βασιλεῦ, Γορδίεω μὲν τοῦ Μίδεω εἰμι παῖς, ὀνομάζομαι δὲ Ἄδρηστος, φονεύσας δὲ ἀδελφεὸν ἐμεωτοῦ ἀέκων πάρειμι ἐξεληλαμένος τε ὑπὸ τοῦ πατρὸς καὶ ἐστερημένος πάντων. 4. Κροῖσος δὲ μιν ἀμείβετο τοισίδε· Ἀνδρῶν τε φίλων τυγχάνεις ἔκγονος ἐὼν καὶ ἐλήλυθας ἐς φίλους, ἔνθα ἀμηχανήσεις χρήματος οὐδενὸς μένων ἐν ἡμετέρου, συμφορῆν τε ταύτην ὡς κουφότατα φέρων κερδανέεις πλεῖστον³².

1. Mentre s'ocupava del casament del seu fill se li presenta a Sardes un home pres de la desgràcia i impur de mans, que era frigi de naixement, de l'estirp del rei. Aquest, quan arribà a la residència de Cresos, segons els costums del país necessitava assolir una purificació i Cresos el purificà. 2. La purificació és similar per als lidis i per als grecs. Després que Cresos feu els ritus acostumats, esbrinà qui i d'on era, dient això: 3. *Home, qui ets i de quina part de Frígia vens tu, que has esdevingut el meu hoste? I quin home o dona vas occir?*

³¹ H. Lloyd-Jones and N.G. Wilson, *Sophocles fabulae*, Oxford: Clarendon Press, 1990: 120-180.

³² TLG: N.G. Wilson, *Herodoti Historiae* (2 vols.), Oxford: Oxford University Press, 2015: vol. 1: 3-436; vol. 2: 439-844.

Ell respongué: *Majestat, soc fill de Gordià fill de Mides i el meu nom és Adrast; vaig occir el meu propi germà involuntàriament i ací em trobe, expulsat pel meu pare i completament desposseït.* 4. Cresos li respongué amb aquestes paraules: *Resulta que ets fill de gent estimada i has vingut a parar entre amics, no et mancarà de res mentre sigues a casa nostra, i en suportar aqueixa desgràcia com si fos ben lleugera guanyes molt.*

Demòstenes, *Contra Aristarc*, 23.72

Reintegració a la societat dels homicides.

Τί οὖν ὁ νόμος κελεύει; τὸν ἀλόντ' ἐπ' ἀκουσίῳ φόνῳ ἔν τισιν εἰρημένοις χρόνοις ἀπελθεῖν τακτὴν ὁδόν, καὶ φεύγειν ἕως ἂν ἱαϊδέσῃται τιναῖ τῶν ἐν γένει τοῦ πεπονθότος. Τηνικαῦτα δ' ἤκειν δέδωκεν ἔστιν ὄν τρόπον, οὐχ ὄν ἂν τύχη, ἀλλὰ καὶ θῆσαι καὶ καθαρθῆναι καὶ ἄλλ' ἅττα διείρηκεν ἃ χρὴ ποιῆσαι, ὀρθῶς, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντα ταῦτα λέγων ὁ νόμος.³³

Què mana, doncs, la norma? Qui és enxampat en un homicidi involuntari en un moment designat ha de partir per un camí determinat i exiliar-se fins que es reconcilie amb algú que siga del llinatge del difunt. La norma estableix que el retorn siga d'una manera: no la que resulte casualment, sinó fent sacrificis i purificacions, i explica clarament la resta de coses que cal fer, i rectament, la norma diu tot això.

Antifont, 5.82-83

Senyals que delaten un homicida.

82. Οἶμαι γὰρ ὑμᾶς ἐπίστασθαι ὅτι πολλοὶ ἤδη ἄνθρωποι μὴ καθαροὶ <τὰς> χεῖρας ἢ ἄλλο τι μίαισμα ἔχοντες συνεισβάντες εἰς τὸ πλοῖον συναπόλεσαν μετὰ τῆς αὐτῶν ψυχῆς τοὺς ὁσίως διακειμένους τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς; τοῦτο δὲ ἤδη ἐτέρους ἀπολομένους μὲν οὐ, κινδυνεύσαντας δὲ τοὺς ἐσχάτους κινδύνους διὰ τοὺς τοιοῦτους ἀνθρώπους; τοῦτο δὲ ἱεροῖς παραστάντες πολλοὶ δὴ καταφανεῖς ἐγένοντο οὐχ ὅσοι ὄντες, [καὶ] διακωλύοντες τὰ ἱερὰ μὴ γίνεσθαι τὰ νομιζόμενα. 83. Ἐμοὶ τοίνυν ἐν πᾶσι τούτοις τὰ ἐναντία ἐγένετο. Τοῦτο μὲν γὰρ ὅσοις συνέπλευσα, καλλίστοις ἐχρήσαντο πλοῖς; τοῦτο δὲ ὅπου ἱεροῖς παρέστην, οὐκ ἔστιν ὅπου οὐχὶ κάλλιστα τὰ ἱερὰ ἐγένετο. Ἄ ἐγὼ ἀξιῶ μεγάλα μοι τεκμήρια εἶναι τῆς αἰτίας, ὅτι οὐκ ἀληθῆ μου οὗτοι κατηγοροῦσι. <εἰσὶ δέ μοι καὶ> τούτων μάρτυρες.³⁴

82. Pense que vosaltres sabeu que molts homes no purs de mans o amb alguna altra taca de sang, en embarcar-se a la nau destruïren, junt amb llurs pròpies vides, els que estaven disposats venerablement en el que pertoca als déus; de vegades, uns altres ser destruïts no, però sí que es van arriscar als perills més extrems per culpa d'aquesta mena d'homes. De vegades, es feu evident que molts presents en rituals sagrats no eren purs, en impedir que s'esdevinguessen els sacrificis acostumats. 83. Certament, a mi en totes aquestes situacions m'ha succeït el contrari; car, d'una banda, amb tants com he navegat van tenir les millors travessies i, d'altra banda, quan he assistit a sacrificis, no hi ha vegada que no resultessen òptims els sacrificis. Aquestes considere jo que són les grans proves de l'acusació contra mi: que aqueixos no m'acusen amb veritats. I també tinc testimonis d'aquests fets.

³³ TLG: Demosthenes. *Demosthenis. Orationes.* ed. S. H. Butcher and W. Rennie. Oxonii. E Typographeo Clarendoniano. 1907 and 1921.

³⁴ Perseus: K. J. Maidment. *Minor Attic Orators, Volume I: Antiphon. Andocides,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1941.

4. La religió grega en època hel·lenística i imperial

Polibi, *Història*, 6.56.6-14

El temor religiós és l'origen de la superioritat dels romans.

6. Μεγίστην δέ μοι δοκεῖ διαφορὰν ἔχειν τὸ Ῥωμαίων πολίτευμα πρὸς βέλτιον ἐν τῇ περὶ θεῶν διαλήψει. 7. Καί μοι δοκεῖ τὸ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις ὀνειδιζόμενον, τοῦτο συνέχειν τὰ Ῥωμαίων πράγματα, λέγω δὲ τὴν δεισιδαιμονίαν. 8. Ἐπὶ τοσοῦτον γὰρ ἐκτετραγώδηται καὶ παρεισηκται τοῦτο τὸ μέρος παρ' αὐτοῖς εἰς τε τοὺς κατ' ἰδίαν βίους καὶ τὰ κοινὰ τῆς πόλεως ὥστε μὴ καταλιπεῖν ὑπερβολὴν. 9. Ὁ καὶ δόξειεν ἂν πολλοῖς εἶναι θαυμάσιον. Ἐμοί γε μὴν δοκοῦσι τοῦ πλήθους χάριν τοῦτο πεποιηκέναι. 10. Εἰ μὲν γὰρ ἦν σοφῶν ἀνδρῶν πολίτευμα συναγαγεῖν, ἴσως οὐδὲν ἦν ἀναγκαῖος ὁ τοιοῦτος τρόπος. 11. Ἐπεὶ δὲ πᾶν πλήθος ἐστὶν ἐλαφρὸν καὶ πλήρες ἐπιθυμιῶν παρανόμων, ὀργῆς ἀλόγου, θυμοῦ βιαίου, λείπεται τοῖς ἀδήλοις φόβοις καὶ τῇ τοιαύτῃ τραγωδίᾳ τὰ πλήθη συνέχειν. 12. Διόπερ οἱ παλαιοὶ δοκοῦσί μοι τὰς περὶ θεῶν ἐννοίας καὶ τὰς ὑπὲρ τῶν ἐν ἄδου διαλήψεις οὐκ εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν εἰς τὰ πλήθη παρεισαγαγεῖν, πολὺ δὲ μᾶλλον οἱ νῦν εἰκῆ καὶ ἀλόγως ἐκβάλλειν αὐτά. 13. Τοιγαροῦν χωρὶς τῶν ἄλλων οἱ τὰ κοινὰ χειρίζοντες παρὰ μὲν τοῖς Ἑλλησιν, ἐὰν ταλάντου μόνον πιστευθῶσιν, ἀντιγραφεῖς ἔχοντες δέκα καὶ σφραγίδας τοσαύτας καὶ μάρτυρας διπλασίους οὐ δύνανται τηρεῖν τὴν πίστιν. 14. Παρὰ δὲ Ῥωμαίοις κατὰ τε τὰς ἀρχὰς καὶ πρεσβείας πολὺ τι πλήθος χρημάτων χειρίζοντες δι' αὐτῆς τῆς κατὰ τὸν ὄρκον πίστεως τηροῦσι τὸ καθῆκον.³⁵

6. Però la diferència positiva més gran que la constitució romana em sembla que mostra és la de les seues creences religioses. 7. Perquè em sembla que el que en unes altres nacions es retrau, em referisc a una por escrupolosa dels déus, és el que ha sostingut la comunitat romana. 8. Això arriba a tal punt entre ells, tant en negocis privats com públics, que res no ho pot superar. 9. Moltes persones podrien pensar que és incompreensible; a parer meu, es fa per la massa. 10. Si fos possible formar un estat d'homes savis, tal recurs seria innecessari. 11. Però veient que tota multitud és inconstant i plena de desigs sense llei, de ràbia irracional i de passió violenta, l'únic recurs és contenir-los mitjançant pors del desconegut i tals efectes escènics. 12. És per això, em sembla, que els antics no actuaven sense cap propòsit ni a l'atzar, quan van inculcar a les masses els pensaments sobre els déus i les narracions de l'Hades: més aviat, crec, els homes d'ara els rebutgen irracionalment i temerària. 13. Aquesta és la raó per la qual, a part de qualsevol altra cosa, els estats grecs, si se'ls encomana un sol talent, encara que estiga protegit per deu controladors, tants segells i el doble de testimonis, ni tan sols es pot induir a mantenir la bona fe. 14. Entre els romans, en canvi, a les magistratures i ambaixades, tot i tenir a mà una gran quantitat de diners, per aquesta mateixa fe segons el jurament mantenen la suma dipositada.

Llucià de Samosata, *Sobre la deessa síria*, 1 i 9-10

Els portents que ocorren gran temple de la deessa.

1. Ἐστὶν ἐν Συρίῃ πόλις οὐ πολλὸν ἀπὸ τοῦ Ἐυφρήτεω ποταμοῦ, καλεῖται δὲ Ἰρή, καὶ ἔστιν ἰρὴ τῆς Ἥρης τῆς Ἀσσυρίας. Δοκεῖ δέ μοι, τόδε τὸ οὖνομα οὐκ ἅμα τῇ πόλει οἰκεομένη] ἐγένετο, ἀλλὰ τὸ μὲν ἀρχαῖον ἄλλο ἦν, μετὰ δὲ σφίσι τῶν ἰρῶν μεγάλων γιγνομένων ἐς τόδε ἡ ἐπωνυμία ἀπίκετο. Περὶ ταύτης ὧν τῆς πόλιος ἔρχομαι ἐρέων ὁκόσα ἐν αὐτῇ ἐστὶν· ἐρέω δὲ καὶ νόμους τοῖσιν ἐς τὰ ἰρὰ χρέωνται, καὶ πανηγύριας τὰς ἄγουσιν καὶ θυσίας τὰς ἐπιτελέουσιν. Ἐρέω δὲ καὶ ὁκόσα καὶ περὶ τῶν τὸ ἰρὸν εἰσαμένων μυθολογέουσι, καὶ τὸν νηὸν ὅκως ἐγένετο. Γράφω δὲ Ἀσσύριοις ἐόν,

³⁵ TLG: T. Büttner-Wobst, *Polybii historiae*, vols. 1-4, Leipzig: Teubner, 1:1905; 2:1889; 3:1893; 4:1904 (repr. 1:1962; 2-3:1965; 4:1967): 1:1-361; 2:1-380; 3:1-430; 4:1-512.

καὶ τῶν ἀπηγέομαι τὰ μὲν αὐτοψίη μαθῶν, τὰ δὲ παρὰ τῶν ἱρέων ἐδάην, ὀκόσα ἐόντα ἐμεῦ πρεσβύτερα ἐγὼ ἱστορέω. [...]

9. Ἀνέβην δὲ καὶ ἐς τὸν Λίβανον ἐκ Βύβλου, ὁδὸν ἡμέρης, πυθόμενος αὐτόθι ἀρχαῖον ἱρὸν Ἀφροδίτης ἔμμεναι, τὸ Κινύρης εἴσατο, καὶ εἶδον τὸ ἱρὸν, καὶ ἀρχαῖον ἦν. Τάδε μὲν ἐστὶ τὰ ἐν τῇ Συρίῃ ἀρχαῖα καὶ μεγάλα ἱρά. 10. Τοσοῦτων δὲ ἐόντων ἐμοὶ δοκεῖ οὐδὲν τῶν ἐν τῇ ἱρῇ πόλει μείζον ἔμμεναι οὐδὲ νηὸς ἄλλος ἀγιώτερος οὐδὲ χώρη ἄλλη ἱροτέρη. Ἐνὶ δὲ ἐν αὐτῷ καὶ ἔργα πολυτελέα καὶ ἀρχαῖα ἀναθήματα καὶ πολλὰ θωύματα καὶ ζόανα θεοπρεπέα. Καὶ θεοὶ δὲ κάρτα αὐτοῖσιν ἐμφανέες· ἰδρώει γὰρ δὴ ὧν παρὰ σφίσι τὰ ζόανα καὶ κινέεται καὶ χρησιμηγορεῖ, καὶ βοή δὲ πολλάκις ἐγένετο ἐν τῷ νηῷ κλεισθέντος τοῦ ἱροῦ, καὶ πολλοὶ ἤκουσαν. Ναὶ μὴν καὶ ὄλβου πέρι ἐν τοῖσιν ἐγὼ οἶδα πρῶτόν ἐστιν πολλὰ γὰρ αὐτοῖσιν ἀπικνέεται χρήματα ἔκ τε Ἀραβίης καὶ Φοινίκων καὶ Βαβυλωνίων καὶ ἄλλα ἐκ Καππαδοκίης, τὰ δὲ καὶ Κίλικες φέρουσι, τὰ δὲ καὶ Ἀσσύριοι. Εἶδον δὲ ἐγὼ καὶ τὰ ἐν τῷ νηῷ λάθρη ἀποκέαται, ἐσθῆτα πολλὴν καὶ ἄλλα ὀκόσα ἐς ἄργυρον ἢ ἐς χρυσὸν ἀποκέκρται. Ὅρται μὲν γὰρ καὶ πανηγύριες οὐδαμοῖσιν ἄλλοισιν ἀνθρώπων τοσαῖδε ἀποδεδέχεται.³⁶

1. A Síria hi ha una ciutat que no està lluny del riu Eufrates [l'actual Mumbidj, prop d'Alep]: es diu «la ciutat sagrada», i és sagrada per l'Hera Assíria. Pel que jo puc jutjar, aquest nom no es va conferir a la ciutat quan es va instal·lar per primera vegada, sinó que originalment tenia un altre nom i després que s'hi celebressen grans sacrificis va arribar aquest títol fins ara. Parlaré d'aquesta ciutat i del que conté. També parlaré de les lleis que regeixen els seus ritus sagrats, de les seues assemblees populars i dels sacrificis oferts pels seus ciutadans. També parlaré de totes les tradicions que s'adhereixen als fundadors d'aquest lloc sagrat i com es va fundar el seu temple. Escric com a assiri dels fets que estic a punt de narrar, d'uns m'he assabentat veient-los amb els meus propis ulls i d'altres els he après dels sacerdots: relate tots els que van succeir abans del meu temps. [...]

9. Vaig pujar també al Líban des de Biblos, a un dia de camí, en assabentar-me que allà mateix hi havia un antic temple d'Afrodita, que va fundar Cinires, i vaig veure el temple i era antic. Aquests són els antics i grans temples de Síria. 10. De tots aquests, i són nombrosos en efecte, cap no em sembla més gran que els trobats a la ciutat sagrada; cap santuari no em sembla més sagrat, cap regió més santa. A l'interior hi ha obres mestres esplèndides, alguns exvots venerables, moltes meravelles i estàtues de fusta magnífics. Els déus s'hi revelen ben clarament: car de debò les estàtues suen, es mouen i pronuncien oracles, i tot sovint s'ha aixecat un crit quan el temple estava tancat i molts l'han sentit. Sí, certament sé que aquest temple és el primer entre ells per la benaurança perquè moltes riqueses hi arriben d'Aràbia i dels fenicis i babilonis, d'altres de la Capadócia, d'unes les porten els cilicis també i d'altres els assiris. Jo les vaig veure emmagatzemades d'amagat al temple; moltes peces i altres objectes de valor, que s'intercanvien per plata o or. Enlloc més entre els homes hi ha tantes celebracions i festivals.

³⁶ A.M. Harmon, *Lucian*, vol. 4, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1925 (repr. 1961): 338-410.

5. Pervivència i tradició mitogràfica.

Palèfat, *Històries increïbles*

Proemi i mite de Minos i el Minotaure: la interpretació evemerista del mite.

(1) Τῶν ἀνθρώπων γὰρ οἱ μὲν γὰρ πείθονται πᾶσι τοῖς λεγομένοις, ὡς ἀνομίλητοι σοφίας καὶ ἐπιστήμης, οἱ δὲ πυκνότεροι τὴν φύσιν καὶ πολυπράγμονες ἀπιστοῦσι τὸ παράπαν μηδὲν γενέσθαι τι τούτων. ἐμοὶ δὲ δοκεῖ γενέσθαι πάντα τὰ λεγόμενα – οὐ γὰρ ὀνόματα μόνον ἐγένοντο, λόγος δὲ περὶ αὐτῶν οὐδεὶς ὑπῆρξεν· ἀλλὰ πρότερον ἐγένετο τὰ ἔργα, εἴθ' οὕτως ὁ λόγος ὁ περὶ αὐτῶν. (2) Ὅσα δὲ εἶδη καὶ μορφαὶ εἰσι λεγόμενα καὶ γενόμενα πότε καὶ νῦν οὐκ εἰσὶ, τὰ τοιαῦτα οὐκ ἐγένοντο. εἰ γὰρ τότε καὶ ἄλλο τι ἐγένετο, καὶ νῦν τε γίνεται καὶ αὖθις ἔσται. αἰεὶ δὲ ἔγωγε ἐπαινῶ τοὺς συγγραφεὰς Μέλισσον καὶ Λαμίσκον τὸν Σάμιον ἐν ἀρχῇ λέγοντας· «ἔστιν ἃ ἐγένετο, καὶ νῦν ἔσται.» γενομένα δὲ τινα οἱ ποιηταὶ καὶ λογογράφοι παρέτρεψαν εἰς τὸ ἀπιστότερον καὶ θαυμασιώτερον, τοῦ θαυμάζειν ἔνεκε τοὺς ἀνθρώπους. ἐγὼ δὲ γινώσκω ὅτι οὐ δύναται τὰ τοιαῦτα εἶναι οἷα καὶ λέγεται· τοῦτο δὲ καὶ διείληφα, ὅτι, εἰ μὴ ἐγένετο, οὐκ ἂν ἐλέγετο. (3) Ἐπελθὼν δὲ καὶ πλείστας χώρας ἐπυνθανόμην τῶν πρεσβυτέρων ὡς ἀκούοιεν περὶ ἐκάστου αὐτῶν, συγγράφω δὲ ἃ ἐπυθόμην παρ' αὐτῶν. καὶ τὰ χωρία αὐτὸς εἶδον ὡς ἔστιν ἕκαστον ἔχον, καὶ γέγραφα ταῦτα οὐχ οἷα ἦν λεγόμενα, ἀλλ' αὐτὸς ἐπελθὼν καὶ ἱστορήσας.

[...]

(1) Περὶ Πασιφάης μυθεύεται ὡς ἠράσθη ταύρου νεμομένου, Δαίδαλον δὲ ποιῆσαι βοῦν ξυλίνην καὶ ἐγκλείσαι τὴν Πασιφάην εἰς αὐτήν, οὕτω δὲ τὸν ταῦρον ἐπιβάντα μιγῆναι τῇ γυναικί, τὴν δὲ κυῆσαι καὶ τεκεῖν παῖδα σῶμα μὲν ἔχοντα ἀνδρός, κεφαλὴν δὲ βοός. ἐγὼ δὲ τοῦτο οὐ φημι γενέσθαι, πρῶτον μὲν γὰρ ἀδύνατον ἐρασθῆναι ζῶιον ἕτερον ἐτέρου μὴ ὁμοίως ἔχον τὴν μήτραν τοῖς αἰδοίοις· οὐ γὰρ δυνατὸν κύνα καὶ πίθηκον καὶ λύκον τε καὶ ὕαιναν ἀλλήλοις μίγνυσθαι οὐδὲ βούβαλον ἐλάφωι – ἑτερογενῆ γὰρ ὑπάρχει –, οὐδὲ ἀλλήλοις μιγνύμενα γεννᾶν, ταῦρος δὲ οὐ δοκεῖ μοι πρῶτον μὲν ἀναμιχθῆναι ξυλίνῃ βοῖ· πάντα γὰρ τὰ τετράποδα ζῶια ὁσφραίνεται τῶν αἰδοίων τοῦ ζώου πρὸ τῆς μίξεως, καὶ οὕτως ἀναβαίνει ἐπ' αὐτό· οὐδ' ἂν ἠνέσχετο ταύρου ἐπιβαίνοντος ἢ γυνῆ, οὐδὲ φέρειν δύναται γυνὴ ἔμβρυον κέρατα ἔχον.

(2) Τὸ δ' ἀληθὲς ἔχει ὧδε. Μίνωά φασι ἀλγοῦντα τὰ αἰδοῖα τεθεραπεῦσθαι ὑπὸ Πρόκριδος τῆς Πανδίωνος ἐπὶ τῷ κυνιδίωι καὶ τῷ ἀκοντίωι. Κατὰ δὲ τὸν χρόνον τοῦτον Μίνωι ἠκολούθει νεανίας κάλλι διαφέρων, ὃν ὄνομα ἦν Ταῦρος. τούτου Πασιφάη ἔρωτι ἀλοῦσα καὶ πείσασα μίγνυται, καὶ ἐγέννησεν ἐξ αὐτοῦ παῖδα. Μίνωος δ' ἐπιλογισάμενος τὸν χρόνον τῆς ἀλγηδόνης τῶν αἰδοίων, καὶ ἐπιγνοὺς ὡς οὐκ ἔστιν ἐξ αὐτοῦ ὁ παῖς διὰ τὸ μὴ συγκοιμᾶσθαι, ἐξετάζων τὸ ἀκριβὲς ἐπέγνω ὅτι ἐκ τοῦ Ταύρου ἐστὶ τὸ γεννηθέν. ἀποκτεῖναι μὲν οὐκ ἔδοξεν αὐτῷ διὰ τὸ δοκεῖν ἀδελφὸν εἶναι τῶν παίδων· ἀποπέμπει δὲ αὐτὸν εἰς τὸ ὄρος ὅπως αὐξηθεὶς ὑπάρχηι ἐν θεράποντος μοίραι τοῖς ποιμέσιν. ἀνδρωθεὶς δὲ οὗτος οὐχ ὑπήκουε τῶν βουκόλων. πυθόμενος δὲ ὁ Μίνωος καταντᾶν αὐτὸν ἐκέλευσεν εἰς τὴν πόλιν, κρατεῖν δὲ αὐτόν· καὶ εἰ μὲν ἐκὼν ἔποιτο, λελυμένον ἐλθεῖν, εἰ δὲ μὴ, δέσμιον. αἰσθόμενος δ' ὁ νεανίας ἀφίσταται εἰς τὰ ὄρη, καὶ ἀρπάζων βοσκήματα οὕτω διέζη. (3) πέμψαντος δὲ τοῦ Μίνωος πλείονα ὄχλον εἰς τὸ συλλαβεῖν αὐτόν, ὁ νεανίας ὄρυγμα βαθὺ ποιήσας καθεῖρξεν ἑαυτὸν εἰς ἐκεῖνο. ἐνθα ὄντι αὐτῷ τὸν μὲν ἄλλον χρόνον εἰσεβάλλοντο πρόβατα καὶ αἴγας, καὶ ἔζη σιτούμενος· ὅποτε δὲ Μίνωος ἄνθρωπον ἠβούλετο τιμωρήσασθαι, τούτωι καθειργμένωι ἐν τῷ οἰκῆματι εἰσέπεμπε, καὶ οὕτως ἀνηρεῖτο. Καὶ τὸν Θησεά ἄνδρα πολέμιον λαβὼν ὁ Μίνωος ἤγαγε ἐπὶ τὸν τόπον ὡς ἀποθανούμενον· ἢ δὲ Ἀριάδνη προεισπέμπει ξίφος εἰς τὴν εἰρκτήν, ἐν ᾧ ὁ Θησεὺς ἀνεῖλε τὸν Μινώταυρον. τοιούτου δὲ τοῦ συμβάματος γενομένου, ἐπὶ τὸ μυθῶδες οἱ ποιηταὶ τὸν λόγον ἐξέτρεψαν.³⁷

³⁷ *Bibliotheca Augustana: Die Wahrheit über die griechischen Mythen. Palaiphatos' Unglaubliche Geschichten.* Griechisch/Deutsch. Herausgegeben und übersetzt von Kai Brodersen Stuttgart: Reclam 2002.

(1) Heus ací el que he escrit sobre les històries increïbles. Alguns dels homes més crèduls prenen tot el que els diuen per descomptat, ja que mai s'han preocupat per la saviesa o el coneixement científic; d'altres, més desperts i astuts per naturalesa, creuen que el que es diu en aquestes increïbles històries no va succeir realment en absolut. A mi em sembla que tot el que es diu ha succeït: els noms no sorgeixen pas simplement, però inicialment no hi havia cap relat sobre ells. Inicialment va succeir un fet, i després, lògicament, la seua història. (2) Tots els fets imaginaris i totes les figuracions que diuen que van passar en altres temps, si no continuen existint, no són reals. Perquè allò que en altres temps va existir, si ara existeix encara, sens dubte existirà. És per això que lloe els escriptors Mèlit i Lamnisc de Samos que diuen «el que va ser des del principi encara perdura i perdurarà». És cosa innegable, tanmateix, que els poetes i logògrafs han transformat certs esdeveniments en les coses més increïbles i sorprenents per astorar la gent. Però sé molt bé que és impossible que tot això haja passat com expliquen; ara, si aquestes coses no haguessen succeït, no en parlaria ningú. (3) Pel que fa a mi, he visitat molts països i m'he assabentat pels vells del que havien sentit dir arran d'aquests esdeveniments. Així doncs, em limite a referir el que per ells he esbrinat. Jo mateix he vist cada contrada tal com és, i això he escrit, no tal com ho expliquen, sinó anant-hi i indagant-ho personalment.

[...]

(1) Diu el mite que Pasífae es va enamorar d'un brau que pasturava i que Dèdal construï una vedella de fusta i va tancar a dins Pasífae; o siga que el brau s'uní a la dona, que es quedà embarassada i infantà un nadó amb cos humà i cap de brau. Tanmateix, estic segur que això no ha pas succeït. Primer, perquè és impossible que cap animal copule amb un altre que no tinga l'úter proporcionat al seu sexe. Certament, és impensable que un gos i una mona, un llop i una hiena o un antílop i un cérvol es puguen aparellar (pertanyen a espècies diferents), i encara ho és més que, si s'unissen, arribessin a procrear. I no crec, ni de lluny, que un brau pugua cobrir una vedella de fusta, perquè tots els quadrúpedes flairen el sexe de la parella abans del coit i després la prenyen. I, a més, la dona no hauria pogut resistir sobre d'ella el pes d'un brau ni suportar un fetus banyut.

(2) El cert és això: es diu que Minos patia de testicles i va ser guarit per Procris, filla de Pandion, a canvi del petit gos i de la javelina. En aquella època un jove, de notable bellesa, anomenat Taure, freqüentava Minos. Pasífae se'n va enamorar, i el va convèncer per fer-li l'amor; d'ell va tenir un fill. Tenint en compte la durada de la seua malaltia, i adonant-se que el nadó no era seu, perquè no havia dormit amb la seua dona, Minos, després de dur a terme una investigació exhaustiva, va comprendre que el nen era de Taure. Matar el nen no li semblava una bona solució, ja que era el germà dels seus fills. L'envià a les muntanyes perquè cresqués com a criat dels seus pastors. Quan es va fer adult, el jove va deixar d'obeir els pastors. Assabentat d'això, Minos va ordenar que fos capturat i portat a la ciutat. Si els seguia voluntàriament, l'havien de deixar anar lliurement, però si no, que l'encadenassen. En sentir això, el jove es va retirar a la muntanya i va viure robant bestiar. (3) Minos va enviar una tropa major per capturar-lo; llavors el jove va cavar un clot profund i es va tancar allí. Durant la resta de la seua vida, li llançaven ovelles i cabres i se'n alimentava. Cada vegada que Minos volia que algú fos castigat, li l'enviava a ell, tancat a l'habitacle i, d'aquesta manera, el matava. Després de capturar-lo, Minos també va enviar al lloc Teseu, que era el seu enemic, perquè morís. Però Ariadna va enviar-li a la presó una espasa amb la qual Teseu va matar el Minotaure. A partir del fet ocorregut, els poetes van desviar-ne el relat.

1. Característiques generals de la religió romana

- a. Mite, culte i ritual
- b. Fonts per a l'estudi de la religió i la mitologia
- c. Filosofia i religiositat
- d. Societat, política i religiositat

Tetradracma d'Alexandre el Gran
336-323 a.n.e.

Dracma, 250-245 a.n.e.

Ciceró, *Sobre la naturalesa dels deus*, 3.5.18-23

Ciceró posa en boca del *pontifex* Gai Aureli Cotta aquestes paraules.

*Cumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiunctum sit si quid praedictionis causa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum ego religionum nullam unquam contemnendam putavi, mihi que ita persuasi, Romulum auspiciis Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset.*³⁸

L'àmbit religiós del poble romà comprendria tot allò relatiu als ritus sagrats i als auspicis —i caldria afegir un tercer element, si els intèrprets de la Sibila³⁹ i els harúspex ens mostraren quelcom a partir de les prediccions extretes del portents y prodigis. Jo no he considerat mai que es pogués menysprear cap d'aquestes àrees de l'àmbit religiós i estic convençut que Ròmul amb els auspicis i Numa amb l'establiment dels ritus sagrats erigiren els fonaments de la nostra ciutat, la qual mai hauria pogut ser tan gran si no s'hagués propiciat el favor dels deus immortals⁴⁰.

Porfiri, *Sobre l'abstinència*, 2.19.13

Sobre l'actitud correcta a l'hora de sacrificar.

δεῖ τοίνυν καθηραμένους τὸ ἦθος ἰέναι θύσοντας, τοῖς θεοῖς θεοφιλεῖς τὰς θυσίας προσάγοντας, ἀλλὰ μὴ πολυτελεῖς. νῦν δὲ ἐσθῆτα μὲν λαμπρὰν περὶ σῶμα μὴ καθαρὸν ἀμφιεσαμένοις οὐκ ἀρκεῖν νομίζουσιν πρὸς τὸ τῶν θυσιῶν ἀγνόν· ὅταν δὲ τὸ σῶμα μετὰ τῆς ἐσθῆτός τινες λαμπρυνάμενοι μὴ καθαρὰν κακῶν τὴν ψυχὴν ἔχοντες ἴωσιν πρὸς τὰς θυσίας, οὐδὲν διαφέρειν νομίζουσιν, ὥσπερ οὐ τῷ θειοτάτῳ γε τῶν ἐν ἡμῖν χαίροντα μάλιστα τὸν θεὸν διακειμένῳ καθαρῶς, ἅτε συγγενεῖ πεφυκότι. ἐν γοῦν Ἐπιδαύρῳ προεγέγραπτο:

³⁸ J. Henderson (ed.): *Cicero. De natura deorum*, Loeb, Harvard University Press, Cambridge-London, 1951; O. Plasberg – W. Ax (eds.): *M. Tullii Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia. De natura deorum*. Fasc. 45, Teubner, Stuttgart, 1933.

³⁹ Els *viri sacris faciundis* eren els encarregats d'interpretar els llibres sibil·lins.

⁴⁰ Totes les traduccions dels textos de la secció de «Religió i mitologia llatina» són originals de Mireia Movellán Luis.

ἀγνὸν χρῆ ναιοῖο θυώδεος ἐντὸς ἰόντα
ἔμμεναι· ἀγνεία δ' ἐστὶ φρονεῖν ὄσια.⁴¹

Cal anar a oferir un sacrifici amb la consciència pura i consagrar a les divinitats les víctimes que els són més grates, però no les més cares o extravagants. Ara bé, cobrir-se amb vestits brillants un cos que no ha estat purificat no és suficient per dur a terme la sacralitat del sacrifici. Quan alguns (amb el seu cos brillant pels vestits però amb l'ànima impura per la maldat) es dirigeixen cap al sacrifici, pensen que això no tindrà conseqüències, com si la divinitat no s'alegrés especialment que allò que hi ha de diví en nosaltres se li presente en bona disposició i purificat, ja que és justament allò que compartim⁴². A Epidaure es pot llegir aquesta inscripció:

Ha de ser pur aquell que entre en el perfumat temple;
la puresa consisteix a tenir pensaments pietosos.

Persi, *Sàtires*, 2.9-14; 2.71-75

Critica a les ofrenes exagerades i pensaments impurs.

*illa sibi introrsum et sub lingua murmurat: «o si
ebulliat patruus, praeclarum funus!» et «o si
sub rastro crepet argenti mihi seria dextro
Hercule! pupillumue utinam, quem proximus heres
inpello, expungam; nam et est scabiosus et acri
bile tumet».*

[En el temple, fa la seua ofrena] i allà, per a si mateix, mormola per sota la llengua: «Oh! Si petés el meu oncle, quin funeral més fantàstic!» i afegeix «Oh! Si repiqués sota la meua aixada una gerra plena de diners gràcies a Hèrcules! O tant de bo pogués eliminar aquest pupil que em va pel davant en l'herència, ja que és sarnós i ple de bilis àcida».

*quin damus id superis, de magna quod dare lance
non possit magni Messalae lippa propago?
compositum ius fasque animo sanctosque recessus
mentis et incoctum generoso pectus honesto.
haec cedo ut admoveam templis et farre litabo.⁴³*

Per què no oferim a les divinitats allò que la descendència lleganyosa del gran Mesala⁴⁴ no podria oferir en la seva gran safata? La concòrdia de les normes divines i humanes dins el cor, una ment pura en el seu interior i un pit farcit de generositat i honestedat. Que em sigui concedit això per tal d'apropar-me als temples i faré una ofrena de gra.

⁴¹ A. Nauck (ed.): *Porphyrii philosophi Platonici opuscula selecta. De abstinentia*, Teubner, Leipzig, 1886 (1963).

⁴² És a dir, la divinitat i els éssers humans comparteixen un mateix principi diví (ψυχή) que l'humà ha de purificar abans de dirigir-se al ritual.

⁴³ W. V. Clausen (ed.): *A. Persi Flacci et D. Iuni Iuvenalis Saturae*, Oxford, Clarendon Press, 1959; W. Kissel (ed.): *A. Persius Flaccus. Saturarum liber*, Teubner, Walter de Gruyter, 2007; G. G. Ramsay (ed.): *Persius and Juvenal*, Loeb, Londres-Nueva York, William Heinemann, 1918.

⁴⁴ Valeri Mesala Corví fou un orador y model de virtuts per als romans; sembla que els seus descendents no foren tan modèlics (vegeu Tàcit, *Annals*, 5.3 i 6.5).

Petroni, *Satíricó*, 88.8-9**Crítica als pensaments impurs.**

*Ac ne bonam quidem mentem aut bonam valetudinem petunt, sed statim antequam limen Capitolii tangant, alius donum promittit, si propinquum divitem extulerit, alius, si thesaurum effoderit, alius, si ad trecenties sestertius saluus pervenerit. ipse senatus, recti bonique praeceptor, mille pondo auri Capitolio promittere solet, et ne quis dubitet pecuniam concupiscere, Iovem quoque peculio exornat.*⁴⁵

[Moltes persones] ni tan sols demanen un bon estat mental i una bona salut, sinó que, immediatament abans de tocar el llindar del Capitoli, un promet un do si enterra un parent ric, l'altre si desenterra un tresor i encara l'altre si arriba amb salut als trenta milions de sestercis. El propi Senat, preceptor de correcció i bondat, acostuma a prometre un miler de lliures d'or al Capitoli y engalana Júpiter amb diners, de manera que ningú dubta a desitjar riqueses.

Lactanci, *Institucions divines*, 4.3.1-5**Crítica des del punt de vista cristià a la religió grecoromana.**

*Deorum cultus, ut in primo libro docui, non habet sapientiam, non modo quia diuinum animal, hominem, terrenis fragilibusque substernit, sed quia nihil ibi disseritur quod proficiat ad mores excolendos uitamque formandam; nec habet inquisitionem aliquam ueritatis, sed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, sed ministerio corporis constat. et ideo non est illa uera religio iudicanda, quia nullis iustitiae uirtutisque praeceptis erudit efficitque meliores. ita philosophia quia religionem id est summam pietatem non habet, non est uera sapientia. [...] quoniam igitur ut dixi philosophia et religio deorum diiuncta sunt longeque discreta, siquidem alii sunt professores sapientiae, per quos utique ad deos non aditur, alii religiones antistites, per quos sapere non discitur, apparet nec illam esse ueram sapientiam nec hanc religionem. idcirco nec philosophia potuit ueritatem comprehendere nec religio deorum rationem sui, qua caret, reddere.*⁴⁶

El culte als déus, com ja he mostrat en el llibre anterior, no conté cap saviesa y no només perquè sotmet a l'home, animal diví, a la terra i a la fragilitat, sinó perquè en ell no hi ha res que pugui ser de profit per a cultivar els costums y la formació vital; tampoc conté gens d'interès per la recerca de la veritat, sinó tan sols una col·lecció de ritus que no requereixen la pràctica de la ment, sinó la implicació del cos. Per aquesta raó, no s'ha de considerar una vertadera religió, perquè no ensenya ni instrueix als homes amb preceptes de justícia i virtut. Pel que fa la filosofia, tampoc no és vertadera saviesa perquè no conté religiositat, és a dir, la més alta pietat. [...] Així doncs, com ja he dit, la filosofia i la religió dels diversos déus estan separades y molt allunyades entre si, ja que alguns són mestres de saviesa —i a través d'ells no s'arriba als déus— i altres són sacerdots de la religió —i no s'arriba a la saviesa amb les seves ensenyances—, de manera que és evident que ni aquella és vertadera saviesa ni aquesta genuïna religió. Per tant, ni la filosofia pogué comprendre la veritat ni la religió dels déus pogué donar raó de si mateixa, ja que n'estava mancada.

⁴⁵ M. Heseltine(ed.): *Petronius Arbiter*. Loeb, Londres, William Heinemann. 1913; K. Müller (ed): *Petronii Arbitri Satyricon*, Munich, Heimeran, 1961.

⁴⁶ E. Heck – A. Wlosok (eds.): *Lactantius. Divinarum institutionum*, Fasc. 2 (libri III et IV), Teubner, Berlín, Walter de Guyter, 2007.

2. Roma arcaica

a. Influència etrusca i grega

b. El sacrifici, l'endevinació i els augurs

c. Màgia, superstició, prodigis i malediccions

d. El calendari romà

a. Influència etrusca i grega

Península Itàlica segle VI a.n.e. aprox⁴⁷.

Reis de Roma

Ròmul (753-717 a.n.e.)

Numa Pompili (716-674 a.n.e.)

Tul·li Hostili (673-642 a.n.e.)

Anc Marci (641-617 a.n.e.)

Tarquini Prisc (616-578 a.n.e.)

Servi Tul·li (578-534 a.n.e.)

Tarquini el Superb (534-509 a.n.e.)

⁴⁷ Del mapa: <https://wiki--travel.com/img/map-of-ancient-rome-ostia-36.html>

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació*, 1.57.8-9; 1.58.1-5; 1.58.10-12

La caiguda de la monarquia. La mort de Lucrecia.

(cf. Dionís d'Halicarnàs, *Història de Roma*, 4.66 i ss.)

L'exèrcit romà, en plena guerra contra els rútuls, està assetjant la ciutat d'Ardea⁴⁸. Els cabdills romans es troben reunits, bevent durant una pausa en la batalla, i discuteixen sobre quina és la més modèlica de les seues l'esposes. Decideixen tornar cap a Roma per trobar-les desprevingudes i comprovar què està fent cada una d'elles.

incaluerant uino; «age sane» omnes; citatis equis auolant Romam. quo cum primis se intendentibus tenebris peruenissent, pergunt inde Collatiam, ubi Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in conuiuio luxuque cum aequalibus uiderant tempus terentes sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium sedentem inueniunt. muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. [...]

*paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius inscio Collatino cum comite uno Collatiam uenit. ubi exceptus benigne ab ignaris consilii cum post cenam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circa sopitique omnes uidebantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam uenit sinistraque manu mulieris pectore oppresso «tace, Lucretia» inquit; «Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est; moriere, si emiseris uocem». cum pauida ex somno mulier nullam opem, prope mortem imminet uideret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus minas, uersare in omnes partes muliebrem animum. ubi obstinatam uidebat et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortua iugulatum seruuum nudum positurum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. quo terrore cum uicisset obstinatam pudicitiam uelut ui uictrix libido, profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset». [...]*⁴⁹

Enfervorits pel vi, «Vinga, anem!», digueren tots i volaren cap a Roma esperonant els cavalls. Arribaren a la ciutat quan començava a caure la nit i continuaren des d'allà cap a Col·làcia⁵⁰, on trobaren a Lucrecia, no pas com les nores del rei, a les quals havien vist passant el temps amb les seues companyes en un sumptuós banquet, sinó asseguda enmig de la casa, ben entrada la nit, treballant la llana juntament amb les seues esclaves a la llum de les làmpades. La fama en la competició sobre les dones fou, doncs, per a Lucrècia. [...]

Després d'alguns dies, Sext Tarquini⁵¹, d'amagat de Col·latí⁵², s'arriba fins a Col·làcia amb un sol company. Allà és rebut amb amabilitat, ja que tots ignoraven el seu propòsit, i després de sopar el conduïren al dormitori dels convidats. Ardent de passió, quan li va semblar que tot estava tranquil i tothom dormia, va empunyar l'espasa, s'encaminà cap a on dormia Lucrècia i prement-li el pit amb la mà esquerra, li digué: «Calla, Lucrècia, soc Sext Tarquini. Tinc l'espasa a la mà i, si dius cap paraula, moriràs». En despertar, atemorida, es veié sense cap ajuda i a prop d'una mort imminent. Llavors, Tarquini, li confessa el seu amor, suplica, barreja precés amb amenaces i tracta de mil maneres de torçar l'ànim de la dona. Quan va veure que ella es resistia i que ni tan sols cediria per por de morir, afegí el deshonor a la seua por: li digué que, una vegada morta, col·locaria al seu costat un esclau degollat i nu, perquè es digués que havia estat assassinada en flagrant adulteri. Amb aquesta amenaça, aconseguí vèncer la seua obstinada virtut i, com si la passió hagués triomfat, Tarquini se n'anà ensuperbit per haver conquerit l'honor de la dona.

⁴⁸ Ardea és la capital dels rútuls, que habiten una petita zona al sud de Roma.

⁴⁹ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titus Livius Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titus Livius Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titus Livius ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

⁵⁰ Col·làcia es troba a uns 15 km. al nord-est de Roma.

⁵¹ Fill del rei de Roma, Tarquini el Superb.

⁵² Luci Tarquini Col·latí, marit de Lucrècia i cosí de Sext Tarquini.

Lucrècia explica el que ha succeït als seus familiars i els demana venjança:

«uos» inquit «videritis quid illi debeatur: ego me etsi peccato absoluo, supplicio non libero; nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo uiuet». cultrum, quem sub ueste abditum habebat, eum in corde defigit, prolapsaque in uolnus moribunda cecidit. conclamat uir paterque.

«Vosaltres —digué— veureu què es mereix; jo, per part meua, tot i que m'absolc de la culpa, no m'eximisc del càstig. Així, a partir d'ara, cap dona impúdica no viurà seguint l'exemple de Lucrecia». Es clavà al cor un ganivet que duia amagat sota la roba i caigué moribunda plegant-se sobre la ferida mentre el pare i l'espòs cridaven.

Sepulcre de Claudia, Roma, segle II a.n.e. (c. 135-120), CIL I2 1211

Sobre les virtuts de les dones

Hospes, quod deico, paullum est, asta ac pellege.

heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrae feminae.

nomen parentes nominarunt Claudiam.

suam maritum corde deilexit suo.

gnatos duos creauit. horunc alterum

in terra linquit. alium sub terra locat.

sermone lepido, tum autem incessu commodo.

domum servavit. lanam fecit. dixi. abei.

Caminant, el que dic es breu, atura't i llegeix.

Aquest es el sepulcre no bonic d'una dona bonica

Els pares van anomenar-la Claudia pel seu nom.

Al seu marit el va estimar amb el seu cor.

Va parir dos fills. D'aquests, un

queda sobre la terra, l'altre jau sota terra.

D'amable conversa y maneres adequades.

Va tenir cura de la llar, va filar llana. He dit. Ves.

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació*, 10.47.5-7

Introducció de nous déus: Asclepi

comitia consularia L. Papirius habuit; creauit consules Q. Fabium Maximi filium Gurgitem et D. Iunium Brutum Scaeuam. ipse Papirius praetor factus. multis rebus laetus annus uix ad solacium unius mali, pestilentiae urentis simul urbem atque agros, suffecit; portentoque iam similis clades erat, et libri aditi quinam finis aut quod remedium eius mali ab dis daretur. inuentum in libris Aesculapium ab Epidaurō Romam arcessendum; neque eo anno, quia bello occupati consules erant, quicquam de ea re actum praeterquam quod unum diem Aesculapio supplicatio habita est.⁵³

Luci Papiri va convocar les eleccions consulars i foren escollits Quint Fabi Gurges, fill de Màxim, i Dècim Juni Brut Esceva. El mateix Papiri fou nomenat pretor. Fou un any⁵⁴ feliç per moltes raons, però difícilment compensaren una gran desgràcia: una pesta que assolà tant la ciutat com el camp. Aquesta calamitat fou considerada un prodigi i es consultaren els Llibres⁵⁵ per tal de saber quin final o remei proposaven les divinitats per a tal desgràcia. Es descobrí en els Llibres que calia invocar i fer arribar Esculapi des d'Epidaure fins a Roma, però en aquell any, atès que els cònsols estaven ocupats en una guerra, no es va fer res respecte a això a part de dedicar un dia de súplices a Esculapi.

⁵³ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titi Livi ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

⁵⁴ 292 a.n.e.

⁵⁵ Els Llibres Sibil·lins.

Ovidi, *Metamorfosis*, 15.628-633; 15.638-639; 15.730-744.**Introducció de nous déus: Asclepi**

<p><i>funeribus fessi postquam mortalia cernunt</i> 628 <i>temptamenta nihil, nihil artes posse medentum,</i> <i>auxilium caeleste petunt mediamque tenentes</i> <i>orbis humum Delphos adeunt, oracula Phoebi,</i> <i>utque salutifera miseris succurrere rebus</i> <i>sorte velit tantaque urbis mala finiat, orant:</i> [...]</p> <p style="text-align: right;">«<i>nec Apolline vobis,</i> 638 <i>qui minuat luctus, opus est, sed Apolline nato.</i>» [...]</p> <p><i>huc omnis populi passim matrumque patrumque</i> 730 <i>obvia turba ruit, quaeque ignes, Troica, servant,</i> <i>Vesta, tuos, laetoque deum clamore salutant.</i></p>	<p><i>quaque per adversas navis cita ducitur undas,</i> <i>tura super ripas aris ex ordine factis</i> <i>parte ab utraque sonant et odorant aera fumis,</i> <i>ictaque coniectos incalfacit hostia cultros.</i> <i>iamque caput rerum, Romanam intraverat urbem:</i> <i>erigitur serpens summoque acclinia malo</i> <i>colla movet sedesque sibi circumspicit aptas.</i> <i>scinditur in geminas partes circumfluus amnis</i> <i>(Insula nomen habet) laterumque a parte duorum</i> <i>porrigit aequales media tellure lacertos:</i> <i>huc se de Latia pinu Phoebeius anguis</i> <i>contulit et finem specie caeleste resumpta</i> <i>luctibus inposuit venitque salutifer urbi.⁵⁶</i></p>
---	--

Quan, cansats pels funerals, s'adonen que ni els esforços dels humans ni les arts mèdiques poden ajudar en res, demanen ajuda al cel i envien emissaris a Delfos, centre del món i oracle de Febus, i supliquen que els ajude en la seua desgràcia amb un oracle favorable i que pose fi als grans mals de la ciutat. [L'oracle els respongué:] «No es Apol·lo el que necessiteu per a disminuir la vostra pena, sinó el fill d'Apol·lo».

[Arribats a Roma amb Esculapi a través del riu Tíber]

Allà corre tot el poble, mares i pares s'apleguen i fins i tot les que tenen cura del teu foc, troiana Vesta, i saluden el Déu amb crits d'alegria. A contracorrent, avança la nau i per allà on passa crema l'encens en els altars alçats en fileres a les riberes, el seu fum perfuma l'aire i les víctimes humitegen els ganivets amb els quals les sacrifiquen.

Ja havia arribat a la capital del món, a la ciutat de Roma, quan s'alça la serp, mou el coll recolzat en la part alta del pal i cerca un lloc adequat per a instal·lar-se. El riu es divideix en dos braços que rodegen un espai de terra, que du el nom d'Illa⁵⁷, i a banda i banda estén els seus dos braços iguals deixant la terra en mig. Allà es dirigí la serp de Febus des de la nau llatina i, prenent de nou la seua figura divina, posà fi a la pesta i portà la salut a Roma.

Titus Livi, *Història de Roma des de la seva fundació*, 29.10-11 – 29.14.10**Introducció de nous déus: *Magna Mater***

En plena Segona Guerra Púnica (aprox. 218–201 a.n.e.), mentre Publi Corneli Escipió (més tard conegut com l'Africà) estava lluitant contra Anníbal, succeí el següent:

Ciuitatem eo tempore repens religio inuaserat inuento carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset eum pelli Italia uincique posse si mater Idaea a Pessinunte Romam aduecta foret. Id carmen ab decemuiris sacris faciundis inuentum eo magis patres mouit quod et legati qui donum Delphos portauerant referebant et sacrificantibus ipsis Pythio Apollini omnia laeta fuisse et responsum oraculo editum maiorem multo uictoriam adesse populo Romano. Itaque quo maturius fatis

⁵⁶ W. A. Anderson (ed.): *P. Ouidii Nasonis Metamorphoses*, Teubner, Leipzig, 1977; R. J. Tarrant (ed.): *P. Ouidii Nasonis Metamorphoses*, Oxford, Oxford University Press 2004.

⁵⁷ L'Illa Tiberina.

ominibus oraculisque portendentis sese uictoriae compotes fierent, id cogitare atque agitare quae ratio transportandae Romam deae esset. [...]

Memores Aesculapium quoque ex Graecia ualetudinis populi causa arcessitum, atque iam cum Attalo rege amicitiam esse —facturum eum quae posset populi Romani causa—, legatos ad eum decernunt. Pergamum ad regem uenerunt. Is legatos comiter acceptos Pessinuntem deduxit sacrumque iis lapidem quam matrem deum esse incolae dicebant tradidit ac deportare Romam iussit. [...]

P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam obuiam ire deae iussus. Matronae primores ciuitatis acceperunt. eae per manus, succedentes deinde aliae aliis, omni obuiam effusa ciuitate, turbulis ante ianuas positae qua praeferebatur atque accenso ture precantibus ut uolens propitiaque urbem Romanam iniret.⁵⁸

En aquella època, un sobtat sentiment religiós s'estengué per la ciutat, ja que els Llibres Sibil·lins (que van ser consultats perquè aquell any⁵⁹ havien estat molt freqüents les pluges de pedres), van vaticinar que, sempre que un enemic estranger portés la guerra a terres italianes, podria ser vençut i expulsat d'Itàlia, si es traslladava la Mare de l'Ida⁶⁰ a Roma des de Pessinus⁶¹. Aquest vaticini, pronunciat pels *decemviri sacris faciundis*, impactà profundament en els senadors, perquè, poc abans, els ambaixadors que havien dut una ofrena a Delfos havien explicat que mentre sacrificaven víctimes a Apol·lo Piti, el resultat havia estat satisfactori i l'oracle havia respost que una molt gran victòria esperava al poble romà ben aviat. Per tot això, per a aconseguir tan aviat com fos possible la victòria que anunciaven els vaticinis, els oracles i els presagis, es començà a pensar i preparar el trasllat de la deessa a Roma. [...]

Recordant que ja Esculapi havia estat traslladat des de Grècia [a Roma] per raons de salut pública i que hi havia certa amistat amb el rei Àtal⁶² —que faria qualsevol cosa per a ajudar el poble romà—, li enviaren ambaixadors [per sol·licitar la seua ajuda]. Aquests arribaren a Pèrgam a presència del rei, que els acollí cordialment i els acompanyà a Pessinus on els entregà la pedra sagrada (diuen els habitants de la regió que aquesta pedra representa la Mare dels Déus)⁶³ i els convidà a endur-se-la a Roma. [...]

Publi Corneli⁶⁴ rebé l'encàrrec d'anar a buscar la deessa a Òstia⁶⁵ juntament amb les matrones i la deessa fou rebuda per les principals matrones de la ciutat: se la passaren de mà en mà, fent relleus d'una a l'altra, mentre tota la població cremava encens davant les portes de les cases per allà on passaven i pregaven, a la deessa, que entrés amb bona voluntat a la ciutat de Roma.

⁵⁸ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titi Livi ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

⁵⁹ 205 a.n.e.

⁶⁰ També coneguda com a *Magna Mater*, *Cibele* o *Mare dels Déus*.

⁶¹ Pessinus és una ciutat d'Anatòlia, a l'Àsia Menor (actual Turquia).

⁶² Rei de Pèrgam, Pessinus és a prop de Pèrgam.

⁶³ Sembla que la pedra havia caigut del cel i rebia culte com a encarnació de la divinitat.

⁶⁴ Publi Corneli Escipió Nasica, cosí d'Escipió l'Africà.

⁶⁵ Ciutat costanera utilitzada com a port de Roma.

b. El sacrifici, l'endevinació i els augurs

Plutarc, *Vides paral·leles, Ròmul*, 11.1.4 – 12.1.Fundació de Roma. (Cf. Livi, *Historia de Roma*, 6.3 i ss.)

Ὁ δὲ Ῥωμύλος ἐν τῇ Ῥεμορία θάψας τὸν Ῥέμον ὁμοῦ καὶ τοὺς τροφεῖς, ὄκιζε τὴν πόλιν, ἐκ Τυρρηνίας μεταπεμψάμενος ἄνδρας ἱεροῖς τισι θεσμοῖς καὶ γράμμασιν ὑφηγουμένους ἕκαστα καὶ διδάσκοντας ὡσπερ ἐν τελετῇ. βόθρος γὰρ ὠρύγη

περὶ τὸ νῦν Κομίτιον κυκλοτερῆς, ἀπαρχαί τε πάντων, ὅσοις νόμῳ μὲν ὡς καλοῖς ἐχρῶντο, φύσει δ' ὡς ἀναγκαίοις, ἀπετέθησαν ἐνταῦθα. καὶ τέλος ἐξ ἧς ἀφίκτο γῆς ἕκαστος ὀλίγην κομίζων μοῖραν ἔβαλλον εἰς ταῦτόν καὶ συνεμείγνυνον. καλοῦσι δὲ τὸν βόθρον τοῦτον ᾧ καὶ τὸν ὄλυμπον ὀνόματι μουνδον. εἶθ' ὡσπερ κύκλον κέντρῳ περιέγραψαν τὴν πόλιν. [...] τῇ μὲν οὖν γραμμῇ τὸ τεῖχος ἀφορίζουσι, καὶ καλεῖται κατὰ συγκοπὴν ποιμήριον, οἷον ὄπισθεν τεῖχους ἢ μετὰ τεῖχος.

Fetge de Piacenza, Lokilech, 2007.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Piacenza_Bronzeleber.jpg

12. Ὅτι μὲν οὖν ἡ κτίσις ἡμέρα γένοιτο τῇ πρὸ ἔνδεκα καλανδῶν Μαΐων, ὁμολογεῖται, καὶ τὴν ἡμέραν ταύτην ἐορτάζουσι Ῥωμαῖοι, γενέθλιον τῆς πατρίδος ὀνομάζοντες. ἐν ἀρχῇ δ' ὡς φασιν οὐδὲν ἔμψυχον ἔθνον, ἀλλὰ καθαρὰν καὶ ἀναίμακτον ὦντο δεῖν τῇ πατρίδι τὴν ἐπώνυμον τῆς γενέσεως ἐορτὴν φυλάττειν.⁶⁶

Ròmul, després d'enterrar Rem a la Remòria i els pares que els havien criat, començà a organitzar la ciutat i va fer venir de Tirrenia⁶⁷ uns homes que, gràcies a certes ordenances i escriptures sagrades, guiaren i mostraren tot el que calia fer com en un ritual iniciàtic. Es va excavar un pou circular al voltant del que avui és el Comici⁶⁸ i s'hi dipositaren primícies de tot allò que es considerava bo per costum i necessari per natura. Finalment, cada home havia dut una petita porció de terra del seu lloc d'origen i la llançaren dins el pou i ho barrejaren tot. Anomenaren aquest pou amb el mateix nom que el cel: *mundus*. Llavors, prenent com a referència aquest pou central⁶⁹, traçaren el límit de la ciutat al voltant. [...] Així, amb aquesta línia delimiten la muralla i s'anomena, per síncope, *Pomerium*, és a dir, «darrere del mur» o «més enllà del mur».

Hom està d'acord que la fundació fou l'onzè dia abans de les calendes de maig [21 de maig] i els romans celebren una festa aquest dia, coneguda com l'aniversari de la pàtria. Al principi, segons diuen, no sacrificaven cap animal, perquè creien que calia conservar pura i sense taca de sang la festa commemorativa del naixement de la pàtria.

Plini el Vell, *Història natural*, 28.10.6 – 28.11 (= 28.3)

Sobre la forma correcta de realitzar un sacrifici

*quippe victimas caedi sine precatione non videtur referre aut deos rite consuli. praeterea alia sunt verba inpetritis, alia depulsoriis, alia commendationis, videmusque certis precationibus obsecrasse summos magistratus et, ne quod verborum praetereatur aut praeposterum dicatur, de scripto praeire aliquem rursusque alium custodem dari qui adtendat, alium vero praeponi qui favere linguis iubeat, tibicinem canere, ne quid aliud exaudiatur, utraque memoria insigni, quotiens ipsae dirae obstrepentes nocuerint quotiensve precatio erraverit; sic repente extis adimi capita vel corda aut geminari victima stante.*⁷⁰

⁶⁶ K. Ziegler (ed.): *Plutarchi vitae parallelae*, vol. 1.1, Teubner, Leipzig, 1969⁴; B. Perrin (ed.): *Plutarch's Lives*, vol. 1, Loeb, Londres, William Heinemann, 1914.

⁶⁷ Un altre nom per a Etrúria.

⁶⁸ El lloc on es reunien les assemblees.

⁶⁹ κέντρῳ és el centre d'un cercle; en Vitruvi és també la punta del compàs que es manté fixa mentre el traça el cercle.

⁷⁰ C. Mayhoff (ed.): *C. Plini Secundi Naturalis. Historiae Libri XXXVII*. vols. 1–5, Teubner, Leipzig, 1892–1909; W. H. S. Jones (ed.): *Pliny. Natural History*, vol. VIII: llibres 28–32. Loeb, Harvard University Press, Cambridge, 1963.

En efecte, sense una pregària, no tindria cap efecte ni el sacrifici de víctimes ni una consulta ritual a les divinitats. A més a més, s'utilitzen unes paraules per a demanar auguris, altres per a evitar els mals i unes altres per a pregar. Veiem, d'altra banda, que els summes sacerdots fan les seues pregàries usant unes paraules molt precises: perquè no s'ometa cap paraula ni es diga en un ordre diferent, algú els dicta la fórmula a partir d'un text escrit; una altra persona vigila el que es diu; i encara una altra té la feina d'assegurar que hi ha silenci, mentre un músic toca la flauta per a assegurar que no se senten altres paraules.

Certament, es recorden casos en què va passar alguna d'aquestes coses: o bé que la pregària fou interrompuda per sorolls o crits, o bé que es produí alguna errada en la mateixa pregària. Llavors, de sobte, pot passar que part del fetge o el cor de la víctima desaparega del seu interior o bé que apareguen un segon fetge i un segon cor en les entranyes.

Ciceró, *Sobre l'endevinació*, 1.119

Problemes en les víctimes sacrificials.

*Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paulo ante interitum Caesaris contigit. Qui cum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? †Qua ille rei novitate percussus, cum Spurinna diceret timendum esse, ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utramque a corde proficisci. Postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a dis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Cum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset, intellegendum est in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse.*⁷¹

No es pot posar en dubte, ja que en tenim una prova clara, allò que succeí poc abans de la desaparició de Cèsar. Després d'oferir un sacrifici el dia en què per primera vegada va seure en el tron daurat i isqué en processó vestit de porpra, no aparegué el cor entre les entranyes del magnífic bou. Doncs bé, consideres que pot viure sense cor un animal que tinga sang? L'estranyesa del fet no preocupà Cèsar, tot i que Espurina⁷² l'advertí que calia témer, no fos cas que perdés el seny i la vida, ja que ambdues coses procedeixen del cor. L'endemà [en un altre sacrifici] no aparegué la part superior del fetge. Aquests prodigis eren enviats pels déus immortals perquè Cèsar pogués conèixer d'antuvi la seua mort, no perquè l'evités. Així, quan no apareixen en les entranyes aquelles parts sense les quals un animal no pot viure, cal entendre que aquestes parts que manquen han desaparegut justament en el moment de la immolació.

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació* 8.9-10 (extractes).

Devotio de Publi Deci Mus

Romani consules, priusquam educerent in aciem, immolauerunt. Decio caput iocineris a familiari parte caesum haruspex dicitur ostendisse: alioqui acceptam dis hostiam esse; Manlium egregie litasse. «atqui bene habet» inquit Decius, «si ab collega litatum est». instructis, sicut ante dictum est, ordinibus processere in aciem. [...]

in hac trepidatione Decius consul M. Ualerium magna uoce inclamat. «deorum» inquit, «ope, M. Ualeri, opus est; agedum, pontifex publicus populi Romani, praei uerba quibus me pro legionibus deuoueam». pontifex eum togam praetextam sumere iussit et uelato capite, manu subter togam ad mentum exserta, super telum subiectum pedibus stantem sic dicere: «Iane, Iuppiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, Diui Nouensiles, Di Indigetes, Diui, quorum est potestas nostrorum hostiumque, Dique Manes, uos precor ueneror, ueniam peto feroque, uti populo

⁷¹ C. F. W. Müller (ed.) *M. Tulli Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia*. Part 4, vol. 2, Teubner, Leipzig, 1890; W. A. Falconer (ed.), *Cicero. De senectute. De amicitia. De diuinatione*. Loeb. Harvard University Press, 1923; O. Plasberg – A. Wilhelm (eds.), *Cicero. De diuinatione. De fato. Timaeus*. Teubner, Walter de Gruyter, 1938.

⁷² Harúspex de nom etrusc.

Romano Quiritium uim uictoriam prosperetis hostesque populi Romani Quiritium terrore formidine morteque adficiatis. sicut uerbis nuncupauit, ita pro re publica populi Romani Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones auxiliaque hostium mecum Deis Manibus Tellurique deuoueo».

haec ita precatus lictores ire ad T. Manlium iubet matureque collegae se deuotum pro exercitu nuntiare. [...] ac se in medios hostes immisit, conspectus ab utraque acie, aliquanto angustior humano uisu, sicut caelo missus piaculum omnis deorum irae qui pestem ab suis auersam in hostes ferret. ita omnis terror pauorque cum illo latus signa primo Latinorum turbauit, deinde in totam penitus aciem peruasit. [...]

ceterum inter omnes ciues sociosque praecipua laus eius belli penes consules fuit, quorum alter omnes minas periculaque ab deis superis inferisque in se unum uertit. [...]

Decii corpus ne eo die inueniretur, nox quaerentes oppressit; postero die inuentum inter maximum hostium stragem, coopertum telis, funusque ei par morti celebrante collega factum est.⁷³

Els còsols romans, abans d'encaminar-se a la batalla, oferiren un sacrifici. Es diu que l'harúspex mostrà a Deci que la part del fetge que l'afectava estava esguerrada, però que la resta de la víctima era acceptada pels déus i que Manli havia obtingut excel·lents presagis. «En tal cas —digué Deci—, va bé si es tenen bons presagis per al meu col·lega». Organitzada la formació, tal com ja s'ha dit, s'encaminaren a la batalla. [... però no fou propícia]

En ple desordre, el còsol Deci cridà amb grans veus a Marc Valeri: «Valeri, cal l'ajuda de les divinitats —digué. Vinga, *pontifex* públic del poble romà, dicta'm les paraules amb les quals m'oferiré en sacrifici per les legions!». El *pontifex* li ordenà que prengués la toga pretexta i es velés el cap, que tragués la mà de sota la toga, es toqués la barbata i que dempeus sobre una fletxa repetís aquestes paraules: «Janus, Júpiter, pare Mart, Quirinus, Belona, Lares, Déus Novénsils, Déus Indigets, déus que teniu poder sobre nosaltres i els enemics, Déus Manes, a vosaltres us invoque i us venere, us pregue i suplique la gràcia perquè sigueu favorables a la força i la victòria del poble romà dels *quirites* i que als enemics del poble romà dels *quirites* els dugueu la por, el pànic i la mort. Així com he pronunciat aquestes paraules, per la república del poble romà dels *quirites*, per l'exèrcit, les legions i les tropes auxiliars del poble romà dels *quirites*, m'oferisc en sacrifici, juntament amb les legions i tropes dels enemics, als Déus Manes i a la Terra.

Feta la pregària, ordena als lictors que s'acosten a Titus Manli i li anuncien de seguida que ell s'ha ofert en sacrifici per l'exèrcit. [...] Llavors, es llançà enmig dels enemics i fou contemplat per ambdós bàndols amb un aspecte més august que humà, com enviat del cel per a expiar la ira de les divinitats portant contra els enemics la destrucció que apartava dels seus. Així, tot el terror i el pànic que duia amb ell confongué les primeres línies dels llatins i després s'estengué per tot l'exèrcit enemic.

[...] Per tots els ciutadans i aliats, la glòria d'aquella guerra correspongué als còsols, un dels quals va atraure sobre si mateix tots els perills i les amenaces de les divinitats celestes i subterrànies.

[...] El cos de Deci no es va trobar aquell dia i la nit dissuadí els que el buscaven. L'endemà el trobaren enmig d'un bon nombre de cadàvers enemics, cobert de fletxes. Se li va celebrar un digne funeral presidit pel seu col·lega.

⁷³ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titi Livi ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

Peter Paul Rubens (1577-1640) *Cicle de Publi Deci Mus*⁷⁴

⁷⁴ Herrero Carretero, Concha, *Rubens 1577-1640. Colección de tapices*. Madrid, Patrimonio Nacional, 2008.

Ovidi, *Fastos*, 2.639 i ss.**Númens i deus indigets: el déu Términus**

Nox ubi transierit, solito celebretur honore

separat indicio qui deus arva suo.

Termine, sive lapis sive es defossus in agro

*stipes, ab antiquis tu quoque numen habes.*⁷⁵

Quan la nit haja passat, es retrà l'homenatge acostumat al déu que amb les seues fites limita els terrenys. O Términus, tant en forma de pedra com de soca enmig del camp, tu tens una força divina des d'antic!

Ciceró, *Sobre l'endevinació*, 1.3-4**Sobre els diferents tipus d'endevinació**

*Principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato urbem condidisse, sed ipse etiam optumus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi, et exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. Cumque magna vis videretur esse et inpetriendis consulendisque rebus et monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et cum duobus modis animi sine ratione et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furente, altero somniante, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt.*⁷⁶

La tradició diu que, al principi, Ròmul, el pare de la ciutat, no només la fundà tenint en compte els auspicis, sinó que ell mateix fou un gran àugur. Després, la resta de reis usaren àugurs i, després de la seua expulsió, res públic no es feia sense comptar amb els auspicis, ni en temps de pau ni de guerra. I com que semblava que la disciplina dels harúspexs tenia un gran poder, tant en les pregàries i les consultes com en la interpretació de prodigis i la seua expiació, s'admeté tota aquesta ciència que venia d'Etrúria perquè no hi hagués cap gènere d'endevinació que quedés desatès. I pensaven que la ment —en un estat irracional i inconscient, moguda per un impuls de llibertat i desinhibició— es podia inspirar de dues maneres: mitjançant el deliri o el somni. Així, com que es considerà que l'endevinació procedent del deliri es trobava dins els Llibres sibil·lins, es triaren deu ciutadans de la ciutat perquè interpretessen els versos.

⁷⁵ H. Alton; D. E. W. Wormell; E. Courtney (eds.) *P. Ovidi Nasonis Fastorum Libri Sex*, Teubner, Leipzig, 1978.

⁷⁶ C. F. W. Müller (ed.) *M. Tulli Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia*. Part 4, vol. 2, Teubner, Leipzig, 1890; W. A. Falconer (ed.), *Cicero. De senectute. De amicitia. De divinatione*. Loeb. Harvard University Press, 1923; O. Plasberg – A. Wilhelm (eds.), *Cicero. De divinatione. De fato. Timaeus*. Teubner, Walter de Gruyter, 1938.

c. Màgia, superstició, prodigis i malediccions

Virgili, *Eneida*, 4.478-498

L'ús de la màgia per part de Dido

«*inueni, germana, uiam (gratare sorori)*
quae mihi reddat eum uel eo me soluat amantem.
Oceani finem iuxta solemque cadentem
ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum:
hinc mihi Massylae gentis monstrata sacerdos,
Hesperidum templi custos, epulasque draconi
quae dabat et sacros seruabat in arbore ramos,
spargens umida mella soporiferumque papauer.
haec se carminibus promittit soluere mentes
quas uelit, ast aliis duras immittere curas,

sistere aquam fluuuis et uertere sidera retro,
nocturnosque mouet Manis: mugire uidebis
sub pedibus terram et descendere montibus ornos.
testor, cara, deos et te, germana, tuumque
*dulce caput, **magicas inuitam accingier artis.***
tu secreta pyram tecto interiore sub auras
erige, et arma uiri thalamo quae fixa reliquit
impius exuiasque omnis lectumque iugalem,
quo perii, super imponas: abolere nefandi
cuncta uiri monimenta iuuat monstratque sacerdos».⁷⁷

He trobat la manera (alegra't germana!) de recuperar Enees o d'alliberar-me de l'amor que li tinc. A l'extrem de l'Oceà, on es pon el sol i habiten els més llunyans dels Etiòps, allà on el gran Atlas fa girar el cel ple d'estels ardents sobre les espatlles; d'allà se m'ha presentat una **sacerdotessa** de llinatge massili que té cura del temple de les Hespèrides i alimenta el drac; protegeix el fruit de l'arbre sagrat espargint mel i roselles soporíferes. Aquesta promet que amb els seus conjurs allibera les ments que desitja o bé infon les més cruels angoixes; atura l'aigua dels rius, fa retrocedir els estels i de nit evoca els Manes; sentiràs mugir la terra sota els peus i veuràs baixar els oms des de les muntanyes. Estimada germana, pose els déus per testimonis i el teu dolç cap que **recórrec a la màgia a contracor**. Aixeca una pira en secret a l'aire lliure dins el palau i posa-hi damunt les armes que aquest home va deixar penjades a l'habitació juntament amb tots els seus vestits i el llit conjugal on vaig perdre'm: la sacerdotessa ordena que es destrúisquen tots els records d'aquest home odiós.

Teofrast, *Characters*, 16Actituds de les persones supersticioses. [Cf. Plutarc, *Sobre la superstició*]

Ἀμέλει ἢ δεισιδαιμονία δόξειεν ἂν εἶναι δειλία πρὸς τὸ δαιμόνιον, ὃ δὲ δεισιδαίμων τοιοῦτός τις, οἷος ἐπιτυχῶν ἐκφορᾷ ἀπονησάμενος τὰς χεῖρας καὶ περιρρανάμενος ἀπὸ ἱεροῦ δάφνην εἰς τὸ στόμα λαβὼν οὕτω τὴν ἡμέραν περιπατεῖν. καὶ τὴν ὁδὸν εἰς ὑπερδράμη γαλῆ, μὴ πρότερον πορευθῆναι, ἕως διεξέλθῃ τις ἢ λίθους τρεῖς ὑπὲρ τῆς ὁδοῦ διαβάλλῃ. [...] καὶ ὅταν ἐνύπνιον ἴδῃ, πορευέσθαι πρὸς τοὺς ὄνειροκρίτας, πρὸς τοὺς μάντις, πρὸς τοὺς ὀρνιθοσκόπους, ἐρωτήσων, τίτι θεῶν – ἢ θεᾶ – προσεύχεσθαι δεῖ. [...] μαινόμενον δὲ ἰδὼν ἢ ἐπίληπτον φρίζας εἰς κόλπον πτύσαι.⁷⁸

⁷⁷ R. A. B. Mynors (ed.), *P. Vergili Maronis Opera*, Oxford University Press, 1972.

⁷⁸ P. Steinmetz (ed.), *Theophrast. Charaktere*, vol. 1, Munich, Hueber, 1960.

En efecte, la superstició sembla ser una por cap a tot el que és sobrenatural. El supersticiós és tal que així: després de rentar-se les mans i purificar-se a la font, agafa una branca de lloret del temple per a dur-la a la boca durant tot el dia mentre passeja. Si es creua una mostela en el seu camí, no continua caminant fins que algú altre passa per davant o bé fins que ha llançat tres pedres per sobre del camí. [...] Si té un somni, acudeix als intèrprets de somnis, als endevins o als observadors de somnis, perquè esbrinen a quin déu o deessa cal oferir una pregària. [...] Quan veu un boig o un epilèptic, tremola i escup en el seu propi vestit.

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació*, 22.1.4-20

Aparició de prodigis diversos i expiació

per idem tempus Cn. Seruilius consul Romae idibus Martiis magistratum iniit. ibi cum de re publica rettulisset, redintegrata in C. Flamini inuidia est: duos se consules creasse, unum habere; quod enim illi iustum imperium, quod auspiciū esse? magistratus id a domo, publicis priuatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacrificio in monte perfecto, uotis rite in Capitolio nuncupatis, secum ferre; nec priuatum auspicia sequi nec sine auspiciis profectum in externo ea solo noua atque integra concipere posse.

augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti uigilias equiti scipionem quem manu tenuerit arsisse et litora crebris ignibus fulsisse et scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam ictos fulminibus et solis orbem minui uisum, et Praeneste ardentis lapides caelo cecidisse, et Arpis parmas in caelo uisas pugnantemque cum luna solem, et Capenae duas interdū lunas ortas, et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis, et in Antiati metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse, et Faleriis caelum findi uelut magno hiatus uisum quaque patuerit ingens lumen effulsisse; sortes sua sponte attenuatas unamque excidisse ita scriptam: 'Mauors telum suum concutit', et per idem tempus Romae signum Martis Appia uia ac simulacra luporum sudasse, et Capuae speciem caeli ardentis fuisse lunaeque inter imbrem cadentis. inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam sese uertisse.

his, sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam introductis consul de religione patres consuluit. decretum ut ea prodigia partim maioribus hostiis, partim lactentibus procurarentur et ut supplicatio per triduum ad omnia puluinaria haberetur; cetera, cum decemuiri libros inspexissent, ut ita fierent quemadmodum cordi esse di sibi diuinis carminibus praefarentur. decemuirorum monitu decretum est Ioui primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Mineruaeque ex argento dona darentur et Iunoni reginae in Auentino Iunonique Sospitae Lanuui maioribus hostiis sacrificaretur, matronaeque pecunia conlata quantum conferre cuique commodum esset donum Iunoni reginae in Auentinum ferrent lectisterniumque fieret, et ut libertinae et ipsae unde Feroniae donum daretur pecuniam pro facultatibus suis conferrent.⁷⁹

En aquell moment⁸⁰, el cònsol Gneu Servili prengué possessió del seu càrrec a Roma el 15 de març [del 217 a.n.e.]. Allà, mentre informava sobre la situació de l'Estat, ressorgí la repulsió envers Gai Flamini: s'havien escollit dos còsols, però només en tenien un; quina legitimitat d'*imperium*, quins auspicis tenia l'altre [Flamini]?⁸¹ Els magistrats els prenien a casa, davant dels penats públics i privats, després de les festes Llatines i d'oferir un sacrifici perfect al mont Albà i formular els vots al Capitoli; un ciutadà privat no pot endur-se els auspicis ni pot sortir de Roma sense tenir-los i prendre'ls de nou en sòl estranger.

La por augmentà pels prodigis anunciats per tot arreu i de manera simultània: les llances d'alguns soldats s'havien incendiat a Sicília igual que el bastó que duia a la mà un vigilant a Sardenya mentre

⁷⁹ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titi Livi ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

⁸⁰ En plena guerra contra Anníbal.

⁸¹ Gai Flamini havia decidit prendre possessió del càrrec (i, per tant, prendre els auspicis) fora de Roma.

feia la ronda; a la costa havien brillat focs i dos escuts havien suat sang; alguns soldats havien estat assolits per llamps i el sol semblava haver-se fet més petit; a Preneste havien caigut pedres ardents del cel; a Arpis havien estat vistos escuts al cel i la lluna i el sol lluitant; a Capena havien sortit dues llunes durant el dia; l'aigua de Ceretes havia fluït barrejada amb sang i la font d'Hércules havia brollat també amb taques de sang; a Anci s'havien recollit espigues ensangonades; a Faleri es veié el cel obrir-se com si tingués una gran esquerda i a través d'ella brillà una llum molt intensa; els oracles s'havien trencat⁸² i un duia aquesta inscripció: «Mart sacseja la seua llança». En el mateix moment, a Roma havia suat l'estàtua de Mart i la dels llops a la via Àpia i a Capua semblà que s'incendiava el cel i que la lluna queia enmig de la pluja. Després, altres prodigis menors també foren considerats: unes cabres que s'havien cobert de llana i una gallina que s'havia convertit en gall i un gall en gallina.

Després d'haver-se comunicat tots aquests detalls i d'haver estat exposats a la cúria per part dels testimonis, el cònsol consultà el senat sobre les qüestions religioses. Fou decretat que s'expressen aquests prodigis amb víctimes majors i també amb lactants i que se celebressen *suplicacions* durant tres dies en tots els altars. Més endavant, després que els decemvirs consultessin els llibres sibil·lins, se celebrarien altres rituals de la manera que fos agradable a les divinitats segons anunciessin els oracles. Així, per consell dels decemvirs, es decretà que la primera ofrena fos per a Júpiter, un llamp d'or de cinquanta lliures⁸³, que a Juno i Minerva s'ofrenés plata i a Juno Reina a l'Aventí i a Juno Salvadora a Lanuvi se'ls sacrificuessen víctimes majors. També es decretà que les matrones recollissen diners, tant com cadascuna pogués, per a dur-los com a ofrena a Juno a l'Aventí, que se celebrés un lectisterni⁸⁴ i que fins i tot les llibertes recollissen també diners, en funció de les seues possibilitats, per a dur una ofrena a Ferònia⁸⁵.

⁸² *Sortes*: els oracles s'inscrivien en tauletes; que les tauletes es trenquen és un mal senyal

⁸³ 1 lliura = menys de 300 gr.

⁸⁴ Banquets celebrats dins els temples.

⁸⁵ Antiga deessa etrusca, deesa de les llibertes (esclaves alliberades).

d. El calendari romà

Fasti antiates maiores (més info.: http://www.attalus.org/docs/cil/add_7.html)

Ovidi, *Fastos*, 1.27-30; 1.39-44

Origen del calendari romà

Tempora digereret cum conditor Urbis, in anno 27
constituit menses quinque bis esse suo.
scilicet arma magis quam sidera, Romule, noras,
curaque finitimos vincere maior erat.

[...]

Martis erat primus mensis, Venerisque secundus; 39
haec generis princeps, ipsius ille pater:
tertius a senibus, iuvenum de nomine quartus,
quae sequitur, numero turba notata fuit.
at Numa nec Ianum nec avitas praeterit umbras,
mensibus antiquis praeposuitque duos.⁸⁶

Quan el fundador de la Ciutat [Roma] ordenà els temps, fixà un any amb dues vegades cinc mesos⁸⁷. És evident, Ròmul, que coneixies millor les armes que els estels i que estaves més preocupat per vèncer els veïns. [...] A Mart pertanyia el primer mes, el segon a Venus; aquesta era la primera del llinatge, aquell el seu propi pare. El tercer pren el nom dels vells, el quart dels joves i els següents s'anomenaren amb un nombre. Tanmateix, Numa no oblidà Janus o les ombres dels avantpassats i afegí dos mesos davant dels antics.

⁸⁶ H. Alton; D. E. W. Wormell; E. Courtney (eds.) *P. Ovidi Nasonis Fastorum Libri Sex*, Teubner, Leipzig, 1978.

⁸⁷ És a dir, un any de 10 mesos que començava al març i acabava al desembre.

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació*, 1.19.6-7**Modificacions de Numa al calendari**

*atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim menses describit annum; quem quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet desuntque sex dies solido anno qui solstitiali circumagitur orbe, intercalariis mensibus interponendis ita dispensavit, ut uicesimo anno ad metam eandem solis unde orsi essent, plenis omnium annorum spatii dies congruerent. idem nefastos dies fastosque fecit quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.*⁸⁸

[Numa] Primer de tot, dividí l'any en dotze mesos seguint el curs de la lluna. Tanmateix, la lluna no té un cicle de trenta dies cada mes i resten dies per a completar un any complet al voltant del sol. Per això afegí els mesos intercalars, perquè cada vint anys els dies coincidissen amb la mateixa posició del sol que en començar el mateix període de vint anys. També instituí els dies fastos i nefastos perquè sovint seria necessari que no fos fet res pel poble.

Suetoni, *Vida dels dotze Cèsars*. Cèsar, 40.1-2**Correcció de Cèsar del calendari**

*Conuersus hinc ad ordinandum rei publicae statum fastos correxit iam pridem uitio pontificum per intercalandi licentiam adeo turbatos, ut neque messium feriae aestate neque uindemiarum autumno competerent; annumque ad cursum solis accommodauit, ut trecentorum sexaginta quinque dierum esset et intercalario mense sublato unus dies quarto quoque anno intercalaretur. quo autem magis in posterum ex Kalendis Ianuariis nouis temporum ratio congrueret, inter Nouembrem ac Decembrem mensem interiecit duos alios; fuitque is annus, quo haec constituebantur, quindecim mensium cum intercalario, qui ex consuetudine in eum annum inciderat.*⁸⁹

[Cèsar], dedicant-se ara a organitzar la república, corregí el calendari, alterat des de feia temps pel costum dels pontífexs d'intercalar-hi dies, de manera que ni les festes de la sega coincidien amb l'estiu ni les de la verema amb la tardor. Acomodà l'any al curs del sol, de manera que tingués tres-cents seixanta-cinc dies, suprimí el mes intercalar i incorporà solament un dia cada quatre anys. A més a més, a partir de calendes del següent gener, perquè en el futur les dates fossen congruents, entre els mesos de novembre i desembre introduí dos mesos nous. Així, aquell any en el qual s'introduí la reforma, tingué quinze mesos amb l'intercalar, que, segons el costum, coincidia aquell any.

⁸⁸ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titus Livius Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titus Livius Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titus Livius ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

⁸⁹ M. Ihm (ed.), *De Vita Caesarum*, C. Suetoni Tranquilli Opera, vol. 1, 1908.

3. República i gènesi del culte imperial

- a. Institucions i sacerdocis
- b. Culte privat i culte públic
- c. Rituals de pas i ciutadania. Ordre i desordre.
- d. Els cultes orientals i de salvació
- e. El culte imperial

a. Institucions i sacerdocis

Varró, *La llengua llatina*, 5.83

Etimologies dels sacerdocis romans (segons Varró)

*Sacerdotes universi a sacris dicti. pontifices, ut a Scaevola Quintus pontifex maximus dicebat, a posse et facere, ut po[n]tifices. ego a ponte arbitrator: nam ab his sublicius est factus primum ut restitutus saepe, cum ideo sacra et uls et cis Tiberim non mediocri ritu fiant. curiones dicti a curiis, qui fiunt ut in his sacra faciant. flamines, quod in Latium capite velato erant Semper ac caput cinctum habebant filo, f<i>lamines dicti. horum singuli cognomina habent ab eo deo cui sacra faciunt; sed partim sunt aperta, partim obscura: aperta ut Martialis, Volcanalis; obscura Dialis et Furinalis, cum Dialis ab Iove sit (Diovis enim), Furi<n>alis a Furrina, cuius etiam in fastis feriae Furinales sunt. sic flamen Falacer a divo patre Falacre.*⁹⁰

El conjunt de sacerdots rep el seu nom a partir de *sacer* [dedicat o consagrat a la divinitat]. Els pontífexs, com el pontífex màxim Quint Escèvola deia, el reben de *posse* i *facere*, com a *pontifices*. Jo crec que el reben de *pons* [pont], ja que el pont Sublici fou construït per ells per primera vegada (i reconstruït sovint) i per això se celebra un ritual gens senzill tant a l'altra banda del Tíber com en aquesta. Els curions reberen el seu nom de les cúries perquè són ells els qui celebren els rituals en aquestes. Els flamines, ja que en el Laci anaven sempre amb el cap velat i duïen un fil al voltant del cap, prengueren el nom de *filamines*. Cada un d'aquests obté el seu sobrenom a partir del déu a qui ret culte (alguns són evidents, altres obscurs): són evidents els de Mart i Vulcà; obscurs el *flamen dialis* i el *furinalis*, ja que *dialis* ve del nom de Júpiter (de *Diovis*) i *furinalis* del de Furrina, a qui estan dedicades les festes Furinals. De manera semblant, el flamen fàlacre, obté el seu nom a partir del pare Fàlacre.

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació*, 1.20

Organització de la religió per part de Numa

tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maxime quae nunc ad Dialectem flaminem pertinent. sed quia in civitate bellicosa plures Romuli quam Numae similes reges putabat fore iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae vicis desererentur flaminem Iovi adsiduum sacerdotem creavit insignique eum ueste et curuli regiae sella adornavit. huic duos flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino, uirginesque Uestae legit, Alba oriundum sacerdotium et genti conditoris haud alienum. his ut adsiduae templi antistites essent stipendium de publico statuit; uirginitate aliisque caerimoniis uenerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti

⁹⁰ G. Goetz; F. Schoell (eds.), *M. Terenti Varronis De Linguae Latinae Quae Supersunt*, Teubner, Leipzig, 1910.

*Gradiuo legit, tunicaeque pictae insigne dedit et super tunicam aeneum pectori tegumen; caelestiaque arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollemnique saltatu iussit.*⁹¹

[Numa] Llavors, dirigí el seu ànim a instituir els sacerdocis. Ell mateix, però, duia a terme molts rituals, sobretot els que avui pertanyen a l'àmbit del flamen *Dialis*. Tanmateix, considerava que en una ciutat bel·licosa hi hauria més reis semblants a Ròmul que a Numa i que aquests es dedicarien a la guerra. Per això, perquè no s'oblidessen els rituals reials, creà el sacerdoci del flamen de Júpiter i li atorgà un vestit insigne i la reial sella curul. Afegí dos flamines més, un per a Mart i l'altre per a Quirinus, i tria les verges per a Vesta (sacerdocí original d'Alba i que no era aliè al llinatge del fundador). Se'ls assignà un salari públic perquè es dediquessin completament al temple i mitjançant la virginitat i unes cerimònies venerables les feu inviolables. Així mateix, trià dotze Salis per a Mart Gradivus i els atorgà una túnica brodada sobre la qual duïen una cuirassa de bronze. Els ordenà que, portant els escuts divins, anomenats *ancilia*, i cantant himnes, marxessin per la ciutat ballant la solemne dansa dels tres salts.

Aule Gel·li, *Nits Àtiques*, 10.15

Sobre el *Flamen Dialis* i les restriccions del sacerdoci

Caerimoniae impositae flamini Diali multae, item castus multiplices, quos in libris, qui de sacerdotibus publicis compositi sunt, item in Fabii Pictoris librorum primo scriptos legimus. Vnde haec ferme sunt, quae commemoramus:

*Equo Dialem flaminem uehi religio est; item religio est classem procinctam extra pomerium, id est exercitum armatum, uidere; idcirco rarer flamen Dialis creatus consul est, cum bella consulibus mandabantur; item iurare Dialem fas numquam est; item anulo uti nisi peruiro casoque fas non est. Ignem e 'flaminia', id est flaminis Dialis domo, nisi sacrum efferrí ius non est. Vinculum, si aedes eius introierit, solui necessum est et uincula per impluuium in tegulas subduci atque inde foras in uiam demitti. Nodum in apice neque in cinctu neque alia in parte ullum habet. Si quis ad uerberandum ducatur, si ad pedes eius supplex procubuerit, eo die uerberari piaculum est. Capillum Dialis, nisi qui liber homo est, non detondet. Capram et carnem incoctam et hederam et fabam neque tangere Diali mos est neque nominare. Propagines e uitibus altius praetentas non succedit. Pedes lecti, in quo cubat, luto tenui circumlitos esse oportet et de eo lecto trinocitium continuum non decubat neque in eo lecto cubare alium fas est neque * * *. Apud eius lecti fulcrum capsulam esse cum strue atque ferto oportet. Vnguuium Dialis et capilli segmina subter arborem felicem terra operiuntur. Dialis cotidie feriatu est. Sine apice sub diuo esse licitum non est; sub tecto uti liceret, non pridem a pontificibus constitutum Masurius Sabinus scripsit et alia quaedam remissa, gratiaque aliquot caerimoniary facta dicitur. Farinam fermento inbutam adtingere ei fas non est. Tunica intima nisi in locis tectis non exiit se, ne sub caelo tamquam sub oculis Ionis nudus sit. Super flaminem Dialem in conuiuio, nisi rex sacrificulus, haut quisquam alius ac cumbit.*

*Vxorẽ si amisit, flamonio decedit. Matrimonium flaminis nisi morte dirimi ius non est. Locum, in quo bustum est, numquam ingreditur, mortuum numquam attingit; funus tamen exsequi non est religio. Eaedem ferme caerimoniae sunt flaminicae Dialis; alias seorsum aiunt obseruitare, ueluti est, quod uenenato operitur, et quod in rica surculum de arbore felici habet, et quod scalas, nisi quae Graecae appellantur, escendere ei plus tribus gradibus religiosum est atque etiam, cum it ad Argeos, quod neque comit caput neque capillum depectit.*⁹²

Les cerimònies que són pròpies del flamen *Dialis* són moltes i també són moltes les restriccions religioses que li són pròpies i que estan escrites en els llibres que s'escrigueren sobre els sacerdocis públics i que també podem llegir en el llibre primer de Fabi Píctor. D'aquí hem extret gairebé tot el que ara recordem:

Al flamen *Dialis* li està vedat de muntar a cavall. També li està vedat de veure l'armada equipada fora del *pomerium*, és a dir, l'exèrcit en armes; per això poques vegades el flamen *Dialis* és nomenat

⁹¹ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titi Livi ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

⁹² K. Marshall (ed.), *A. Gelli Noctes Atticae*. vols. 1–2, Oxford, Oxford University Press, 1968.

cònsol, ja que als cònsols se'ls encomana la guerra. No és lícit que el *Dialis* faci juraments i tampoc li és lícit utilitzar un anell si no està tallat. No és permès traure foc, excepte si és per un ritual sagrat, de la *Flaminia*, és a dir, de la casa del *Dialis*. Si un encadenat entrés a la casa, és necessari desencadenar-lo i llançar les cadenes a la teulada a través de l'*impluvium* i enviar-les al carrer. No du mai un nus ni a l'*apex* ni a la cintura ni a cap altre lloc. Si algú que fos portat per a ser assotat s'agenolla suplicant als peus [del flamen], aquell dia no podrà ser assotat. Els cabells del *Dialis* només poden ser tallats per un home lliure. És costum que el *Dialis* no toque ni anomeni la carn de cabra ni la carn sense coure ni l'heura ni les faves. No pot passar sota una parra. És necessari que els peus del llit en què dorm estiguen cobertes d'una capa de fang; no pot estar més de tres nits seguides sense dormir al seu llit i no és lícit que dorma acompanyat. Al costat del seu llit cal que hi haja una capsa amb pastissos i coques. Les restes de les ungles i els cabells tallats del *Dialis* s'enterren sota un arbre feliç. Per al *Dialis*, tots els dies són festa. No és lícit que estiga a l'aire lliure sense l'*apex*; poder-se'l llevar en interiors és una cosa que han decidit els pontífexs fa poc, tal com va escriure Masuri Sabí⁹³, i es diu que altres restriccions i cerimònies s'han suavitzat o restringit. No li és permès tocar farina barrejada amb ferment. No es lleva mai la túnica excepte en interiors de manera que no apareix mai nu a cel obert (com si diguéssim, a ulls de Júpiter). En els banquets, ningú no se situa per sobre del flamen *Dialis*, excepte el *rex sacrificorum*⁹⁴.

Si perd l'esposa, decau el seu flaminat. El matrimoni del flamen no es pot dissoldre excepte amb la mort. Mai no entra en un lloc en què s'haja incinerat algú ni toca mai un mort, però no té prohibit assistir a un funeral. Gairebé els mateixos compromisos té la flàmínica *Dialis*. Diuen que, a més a més, ha de seguir altres normes, com vestir un vel tenyit que duga una branca d'un arbre feliç; li està prohibit baixar escales de més de tres graons, excepte les escales gregues; i, també, durant el ritual dels Argeus, no es pot cobrir el cap ni es pot pentinar.

Varró, La llengua llatina, 5.85

Sobre les *fratries* o germandats

*Salii ab salitando, quod facere in comitiis in sacris quotannis et solent et debent. Luperci, quod Lupercalibus in lupercali sacra faciunt. fratres aruales dicti qui sacra publica faciunt propterea ut fruges ferant arva: a ferendo et arvis fratres aruales dicti. sunt qui a fratria dixerunt. fratria est graecum vocabulum partis hominum, ut Neapoli etiam nunc. sodales Titii dicti ab Titii avibus quas in auguriis certis observare solent. fetiales, quod fidei publicae inter populos praerant: nam per hos fiebat ut iustum conciperetur bellum et inde desitum, ut foedere fides pacis constitueretur.*⁹⁵

Els *Salii* reben el seu nom dels salts que cada any acostumen a fer (hi estan obligats) en els comicis durant els rituals. Els *Luperci* el reben perquè celebren les *Lupercalia* dins la cova Lupercal⁹⁶. Els *Fratres Aruales* celebren rituals públics perquè els camps siguin fèrtils en fruits (s'anomenen així a partir de *fero* i *arva*)⁹⁷. Hi ha qui diu que reben el nom a partir de *fratria*, que és la paraula grega per a un grup d'homes, com encara avui es diu a Nàpols. La confraria dels *Titii* s'anomena així pels ocells cantaires que acostumen a observar en certs auguris. Els *Fetiales*, perquè s'encarreguen de la fidelitat pública entre pobles; gràcies a ells s'iniciava la guerra justa i es constituïen els tractats de pau que la finalitzaven.

⁹³ Jurista romà del segle I n.e.

⁹⁴ *Rex sacrificorum* = *Rex sacrorum*

⁹⁵ G. Goetz; F. Schoell (eds.), *M. Terenti Varronis De Linguae Latinae Quae Supersunt*, Teubner, Leipzig, 1910.

⁹⁶ Se celebraven al febrer a la cova que hi havia al vessant del Palatí.

⁹⁷ *Arva*, -ae: camps cultivats.

Plutarc, *Vides paraleles. Numa, 9.5***Sobre les Vestals**

ἦν δὲ καὶ τῶν ἱερῶν παρθένων ἐπίσκοπος, ἃς Ἑστιάδας προσαγορεύουσι. Νομᾶ γὰρ δὴ καὶ τὴν τῶν Ἑστιάδων παρθένων καθιέρωσιν καὶ ὅλως τὴν περὶ τὸ πῦρ τὸ ἀθάνατον, ὃ φυλάττουσιν αὐται, θεραπείαν τε καὶ τιμὴν ἀποδιδόασιν, εἴτε ὡς καθαρὰν καὶ ἄφθαρτον τὴν τοῦ πυρὸς οὐσίαν ἀκηράτους καὶ ἀμίαντους παρατιθεμένου σώμασιν, εἴτε τὸ ἄκαρπον καὶ ἄγονον τῆ παρθενία συνοικειοῦντος.

[El summe pontífex] Era també el guardià de les verges sagrades conegudes com a Vestals. A Numa és atribuïda també la consagració de les Vestals i tot allò que té a veure amb la cura i el culte del foc immortal que elles vigilen. Això fou així ja fos perquè pensés que la pura i incorruptible substància del foc havia de ser confiada a cossos castos i ímpol·luts, o bé perquè associés a la virginitat allò que el foc té d'estèril i infecund.

Plutarc, *Vides paraleles. Numa, 10.1-5***Sobre les Vestals**

ῶρίσθη δὲ ταῖς ἱεραῖς παρθένοις ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀγνεία τριακονταέτις, ἐν ἧ τὴν μὲν πρώτην δεκαετίαν ἃ χρῆ δρᾶν μανθάνουσι, τὴν δὲ μέσσην ἃ μεμαθήκασι δρῶσι, τὴν δὲ τρίτην ἐτέρας αὐταὶ διδάσκουσιν. εἶτα ἀνεῖται τῆ βουλομένη μετὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἤδη καὶ γάμου μεταλαμβάνειν καὶ πρὸς ἕτερον τραπέσθαι βίον, ἀπαλλαγείση τῆς ἱερουργίας.

[...] Τιμὰς δὲ μεγάλας ἀπέδωκεν αὐταῖς, ὧν ἔστι καὶ τὸ διαθέσθαι ζῶντος ἐξεῖναι πατρὸς καὶ ἄλλα πράττειν ἄνευ προστάτου διαγούσας, ὥσπερ αἱ τρίπαιδες.

[...] κόλασις δὲ τῶν μὲν ἄλλων ἀμαρτημάτων πληγαὶ ταῖς παρθένοις, τοῦ μεγίστου Ποντίφικος κολάζοντος ἔστιν ὅτε καὶ γυμνὴν τὴν πλημμελήσασαν, ὀθόνης ἐν παλινσκίῳ παρατεινομένης· ἢ δὲ τὴν παρθενίαν καταισχύνασα ζῶσα κατορύττεται παρὰ τὴν Κολλίνην λεγομένην πύλην· [...] ἐνταῦθα κατασκευάζεται κατάγειος οἶκος οὐ μέγας, ἔχων ἄνωθεν κατάβασιν. κεῖται δὲ ἐν αὐτῷ κλίνη τε ὑπεστρωμένη καὶ λύχνος καιόμενος, ἀπαρχαί τε τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων βραχεῖαί τινες, οἷον ἄρτος, ὕδωρ ἐν ἀγγείῳ, γάλα, ἔλαιον, ὥσπερ ἀφοσιουμένων τὸ μὴ λιμῶ διαφθείρειν σῶμα ταῖς μεγίσταις καθιερωμένον ἀγιστείαις.

El rei determinà que les sagrades verges observessen la castedat durant trenta anys: durant la primera dècada aprenen el que han de fer; durant la segona, fan el que han après; i en la tercera ensenyen el que saben a unes altres. Després d'aquest temps, la que vulga té llibertat per a casar-se i seguir una altra mena de vida, alliberada del servei religiós.

[... El rei els] concedí grans privilegis, com el de fer testament en vida del pare o la gestió d'altres qüestions sense tutor, com les mares de tres fills.

[...] El càstig per les seues faltes són assots i el pontífex màxim és l'encarregat de castigar la culpable, sovint nua, en una sala fosca tapada amb una cortina. Tanmateix, la que trenca el vot de castedat és enterrada viva a prop de la porta Col·lina. [...] Allà preparen una petita cambra subterrània amb una obertura a la part superior per on es pot entrar. A dins es col·loca un llit amb llençols, una llàntia encesa i una mica de menjar necessari per a viure (pa, aigua en un cànfir, llet i oli), per a purificar-se de la falta d'haver deixat morir de gana el cos d'una de les que s'han dedicat al més alt servei religiós.

b. Culte privat i culte públic

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació*, 1.4

Sobre el naixement de Ròmul i Rem

sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis maximique secundum deorum opes imperii principium. ui compressa Vestalis cum geminum partum edidisset, seu ita rata seu quia deus auctor culpae honestior erat, Martem incertae stirpis patrem nuncupat. sed nec di nec homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regia iudicant: sacerdos uincta in custodiam datur, pueros in profluentem aquam mitti iubet. forte quadam diuinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat amnis et posse quamuis languida mergi aqua infantes spem ferentibus dabit. ita uelut defuncti regis imperio in proxima alluue ubi nunc ficus Ruminalis est – Romularem uocatam ferunt – pueros exponunt. uastae tum in his locis solitudines erant. tenet fama cum fluitantem alueum, quo expositi erant pueri, tenuis in siccis aqua destituisset, lupam sitientem ex montibus qui circa sunt ad puerilem uagitum cursum flexisse; eam submissas infantibus adeo mitem praebuisse mammas ut lingua lambentem pueros magister regii pecoris inuenerit – Faustulo fuisse nomen ferunt – ab eo ad stabula Larentiae uxori educandos datos. sunt qui Larentiam uolgato corpore lupam inter pastores uocatam putent; inde locum fabulae ac miraculo datum.⁹⁸

1. Rhyton (drinking horn).
2. Patena (libation bowl).
3. Dog-skin tunic, often associated with Lares (see Plutarch, *Roman Questions* 51).

De la imatge: M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, vol. 2, Cambridge University Press, 1996, p.31.

nens, una lloba que tenia set i havia baixat dels turons propers s'acostà als infants que ploraven i els oferí les mamelles tan gentilment que la trobà llepant-los el pastor reial (que diuen que es deia Fàustul). D'allà els dugué a l'estable i els donà a la seua dona, Larència, perquè els educés. Hi ha qui diu que Larència, generosa amb el seu cos, era anomenada «lloba»⁹⁹ pels pastors i d'aquí ve la llegenda meravellosa.

Devia ser cosa del fat, crec jo, l'origen de tan gran ciutat i l'inici de la major empresa imperial, després de la de les divinitats. La Vestal fou violada, donà a llum bessons i, o bé convençuda del fet o bé perquè considerà més honest culpar de la falta un déu, anuncià que el pare de la incerta descendència era Mart. No obstant això, ni els déus ni els homes la protegiren a ella o als fills de la crueltat del rei: aquest ordenà que la sacerdotessa fos encadenada i posada en custòdia i els nens abandonats al riu. Per algun atzar diví, el Tíber s'havia desbordat per les ribes i no era possible acostar-se al curs habitual del riu a causa de les aigües estancades, però els que duïen els infants tingueren l'esperança que aquestes aigües superficials serien suficients per a ofegar-los. Així, pensant que complien l'ordre del rei, exposaren els infants en el gual més proper que trobaren, allà on ara hi ha la figuera Ruminal, que abans es deia Romular. Llavors en aquesta zona hi havia un gran espai deshabitat.

La tradició diu que, quan la fina capa d'aigua diposità en sec la cistella en la qual abandonaren els

⁹⁸ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titus Livius Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titus Livius Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titus Livius ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

⁹⁹ «Lloba» era una de les paraules que es feien servir per a les prostitutes.

Ciceró, *Sobre la naturalesa del déus*, 2.67.10-68.1

Etimologia dels Penats

*Nam Vestae nomen a Graecis (ea est enim quae ab illis Ἑστία dicitur); vis autem eius ad aras et focos pertinet, itaque in ea dea, quod est rerum custos intumarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. Nec longe absunt ab hac vi di Penates, sive a **penu** ducto nomine (est enim omne quo vescuntur homines penus) sive ab eo quod **penitus** insident; ex quo etiam penetrales a poetis vocantur.*

El nom de Vesta prové dels grecs (aquesta és la que ells anomenen Hèstia). El seu poder està lligat als altars i les fogueres, de manera que tota pregària i sacrifici per aquesta deessa es fa al final, perquè és la custòdia de les coses més ocultes. I no gaire lluny d'ella hi ha els *Penats*, nom provinent de 'viandes' (ja que 'viandes' són tot allò que alimenta els homes) o bé del fet que resideixen en el lloc més **interior**, raó per la qual els poetes els anomenen 'habitants de l'interior'.

Virgili, *Encida*, 1.375 i ss.

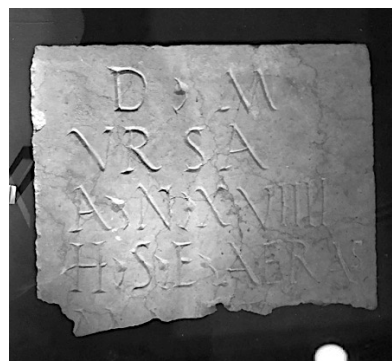
Els Penats de Troia

*nos Troia antiqua, si uestras forte per auris
Troiae nomen iit, diuersa per aequora uectos
forte sua Libycis tempestas appulit oris.
sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penatis
classe ueho mecum, fama super aethera notus;
Italiam quaero patriam, et genus ab Ioue summo.¹⁰⁰*

A nosaltres, conduïts per diversos mars des de l'antiga Troia —si per casualitat el nom de Troia arribà a les vostres orelles—, una tempesta ens ha empès al seu antull fins a les riberes de Líbia. Soc el pietós Enees, porte amb la meua flota els déus Penats que rescatàrem dels enemics, la meua fama és notable per arreu, cerque la pàtria a Itàlia i el meu llinatge prové de Júpiter.

D(is) M(anibus) S(acrum)
VESONIA FLORIDA
ANN(orum) LIII PIA IN
SUIS H(ic) S(ita) E(st) S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)
Museu de Prehistòria de València

D(is) M(anibus)
URSA AN(norum) XVIII
H(ic) S(ita) E(st) AERAS MATER
Museu de Prehistòria de València

¹⁰⁰ R. A. B. Mynors (ed.), *P. Vergili Maronis Opera*, Oxford University Press, 1972.

c. Rituals de pas i ciutadania. Ordre i desordre.

Aule Geli, *Nits àtiques*, 10.28.1

Sobre les edats de la vida

*Tubero in historiarum primo scripsit Seruium Tullium regem, populi Romani cum illas quinque classes seniorum et iuniorum census faciendi gratia institueret, pueros esse existimasse, qui minores essent annis septem decem, atque inde ab anno septimo decimo, quo idoneos iam esse reipublicae arbitraretur, milites scripsisse, eosque ad annum quadragesimum sextum 'iuniores' supraque eum annum 'seniores' appellasse.*¹⁰¹

Tuberó, en el primer llibre de les seues *Històries*, escrigué que el rei Servi Tul·li, quan va instituir les cinc *classes* del poble romà, per a fer el cens d'ancians i joves considerà que eren «nens» els qui eren menors de disset anys; a partir dels disset, tenint en compte que ja eren idonis per a servir a l'Estat, els va inscriure com a soldats; a la resta, fins als quaranta-sis anys els anomenà «joves» i als majors «ancians».

Ovidi, *Fastos*, 3.771

Sobre la *toga viril* i el pas a l'edat adulta

*Restat ut inueniam quare toga libera detur
Lucifero pueris, candide Bacche, tuo:
sive quod ipse puer semper iuuenisque videris,
et media est aetas inter utrumque tibi;
seu quia tu pater es, patres sua pignora, natos,
commendant curae numinibusque tuis:
sive, quod es Liber, vestis quoque libera per te
sumitur et vitae liberioris iter:*

Em queda per mostrar per què la *toga libera*¹⁰² és lliurada als nois en la teua celebració, brillant Bacus: ¿és perquè tu mateix et presentes sempre com un noi o un jove i et trobes entre les dues edats? ¿És perquè tu ets pare i els pares t'ofereixen la seua descendència en penyora a la teua divinitat? ¿És perquè ets *Liber* que es pren la *toga libera* per a prendre el camí de la vida lliure?

San Agustí, *Ciutat de Déu*, 6.9.3

Crítica a la multiplicitat de nùmens

Cum mas et femina coniunguntur, adhibetur deus Iugatinus; sit hoc ferendum. Sed domum est ducenda quae nubet; adhibetur et deus Domiducus; ut in domo sit, adhibetur deus Domitius; ut maneat cum uiro, additur dea Manturna. Quid ultra quaeritur? Parcatur humanae uerecundiae; peragat cetera concupiscentia carnis et sanguinis procurato secreto pudoris. Quid impletur cubiculum turba numinum, quando et paranympbi inde discedunt? Et ad hoc impletur, non ut eorum praesentia cogitata maior sit cura pudicitiae, sed ut feminae sexu infirmae, nouitate pauidae illis cooperantibus sine ulla difficultate uirginitas auferatur. Adest enim dea Virginensis et deus pater Subigus, et dea mater Prema et dea Pertunda, et Venus et Priapus. Quid est hoc? Si omnino laborante, in illo opere virum ab diis adiuari oportebat, non sufficeret aliquis unus aut aliqua una? Numquid Venus sola parum esset.

¹⁰¹ K. Marshall (ed.), *A. Gelli Noctes Atticae*. vols. 1–2, Oxford, Oxford University Press, 1968.

¹⁰² *Toga libera* = *toga viril*

[...] *Et certe si adest Virginiensis dea, ut virgini zona solvatur; si adest deus Subigus, ut viro subigatur; si adest dea Prema, ut subacta, ne se commoveat, conprimatur; dea Pertunda ibi quid facit? Erubescat, eat foras; agat aliquid et maritus.*¹⁰³

Quan un home i una dona es casen, és convocat el déu Jugatinus. Acceptem-ho. Tanmateix, quan s'ha de dur a casa la núvia, es convoca el déu *Domiducus*; perquè es quede a casa, és convocat a Domici; pera què romanga amb el seu home, a la deessa Manturna. Què més cal? Respectem la vergonya humana, que la concupiscència de la carn i la sang faça la resta guardant el secret del pudor. Per què s'ha d'omplir l'habitació de divinitats si fins i tot els padrins se'n van? I s'omple no perquè la seua presència es considere favorable al pudor, sinó perquè la dona, el sexe dèbil, tímida davant la novetat, perda la virginitat sense dificultats amb la seua cooperació. Són presents la deessa *Virginiensis*, el déu *Subigus*, la deessa mare *Prema* i la deessa *Pertunda*, Venus i Príap. Què és tot això? Si calia que les divinitats ajudessen l'home que es disposa a fer la seua feina, no n'hi havia prou amb un déu o una deessa? No hauria estat suficient amb Venus? [...] Certament, si és present la deessa *Virginiensis*, és per a llevar-li el cinturó a la verge; si hi ha el déu *Subigus*, és per a sotmetre l'home; si hi ha la deessa *Prema*, és perquè una vegada sotmesa la dona, no es moga quan ell se li posa a sobre; què fa aquí la deessa *Pertunda*? Que es ruboritze i se'n vaja d'aquí; que faça alguna cosa el marit.

Ovidi, *Fastos*, 2.533 i ss.

Sobre els honors debuts als morts

*Est honor et tumulis, animas placare paternas,
parvaeque in exstructas munera ferre pyras.
parva petunt manes: pietas pro divite grata est
munere; non anidos Styx habet ima deos.
tegula porrectis satis est velata coronis
et sparsae fruges parvaeque mica salis,
inque mero mollita Ceres violaeque solutae:
haec habeat media testa relicta via.
nec maiora veto, sed et his placabilis umbra est:
adde preces positis et sua verba focis.
hunc morem Aeneas, pietatis idoneus auctor,
attulit in terras, iuste Latine, tuas.*

*ille patris Genio sollemnia dona ferebat:
hinc populi ritus edidicere pios.
at quondam, dum longa gerunt pugnacibus armis
bella, Parentales deseruere dies.
non impune fuit; nam dicitur omine ab isto
Roma suburbanis incaluisse rogis.
vix equidem credo: bustis exisse feruntur
et tacitae questi tempore noctis avi,
perque vias Urbis latosque ululasse per agros
deformes animas, volgus inane, ferunt.
post ea praeteriti tumulis redduntur honores,
prodigiisque venit funeribusque modus.*

Cal honrar les tombes, apaivagar les ànimes paternes i dur petits regals a les pires construïdes. Els manes demanen poca cosa: els plau la pietat més que la riquesa; la profunda Estix no té uns déus cobdiciosos. N'hi ha prou amb una teula adornada amb garlandes, fruits dispersos, uns grans de sal, cereals mesclats amb vi i violetes. Tot això en un test que es deixarà enmig del camí. No vete coses més grans, però les ombres es poden apaivagar amb aquestes. Afegeix pregàries i les paraules necessàries davant els focs. Aquest costum el dugué Enees, el model de pietat, al teu país, just llatí. Ell portava regals solemnes al Geni del seu pare, d'ell va aprendre el poble els rituals pietosos.

¹⁰³ William M. Green (ed.), *Augustine. City of God, Volume II: Books 4-7*. Loeb Classical Library, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1963.

En certa època, mentre s'esdevenien llargues guerres amb armes combatives, s'oblidaren de les celebracions dels morts. No fou impune, es diu que després d'aquest oblit, Roma s'escalfà amb les pires dels barris. És difícil de creure, però diuen que els avantpassats sortiren de les tombes queixant-se en la nit silenciosa; pels carrers de la ciutat, pels amplis camps, es diu que udolaven les ànimes informes. Després d'això, es van reprendre els honors deguts a les tombes i acabaren els prodigis i els funerals.

Macrobi, *Saturnalia*, 1.24.22-23

Sobre la inversió de papers en les *Saturnalia*

*Inter haec seruilis moderator obsequii, cui cura uel adolendi Penates uel struendi penum et domesticorum actuum ministros regendi, admonet dominum familiam pro solemnitate annui moris epulatam. Hoc enim festo, religiose domus prius famulos instructis tamquam ad usum domini dapibus honorant, et ira demum patribus familias mensae apparatus nouatur. Insinuat igitur praesuli famulitii cenae tempus et dominos iam vocare.*¹⁰⁴

Mentrestant, l'esclau que s'ocupa dels convidats —encarregant-se dels honors dels Penats, de servir el menjar i de comandar els servents domèstics— avisa el senyor que els esclaus de la casa han acabat el banquet que s'acostuma a fer cada any per aquella festivitat. Certament, en aquesta festa, les cases pietoses primer honoren els esclaus preparant-los un banquet, com el que és habitual per al senyor, i després paren taula de nou per a la família de l'amo. Llavors, el cap dels esclaus informa els amos que ja és el moment de menjar i els convida.

Titus Livi, *Història de Roma des de la fundació*, 39.8.3-8; 39.13.8-11

Sobre les bacanals i la seva prohibició

Graecus ignobilis in Etruriam primum uenit nulla cum arte earum, quas multas ad animorum corporumque cultum nobis eruditissima omnium gens inuexit, sacrificulus et uates; nec is qui aperta religione, propalam et quaestum et disciplinam profitendo, animos errore imbueret, sed occultorum et nocturnorum antistes sacrorum. initia erant, quae primo paucis tradita sunt, deinde uulgari coepta sunt per uiros mulieresque. additae uoluptates religioni uini et epularum, quo plurimum animi illicerentur. cum uinum animos <incendissent>, et nox et mixti feminis mares, aetatis tenerae maioribus, discrimen omne pudoris exstinxissent, corruptelae primum omnis generis fieri coepta, cum ad id quisque, quo natura prouioris libidinis esset, paratam uoluptatem haberet. nec unum genus noxae, stupra promiscua ingenuorum feminarumque erant, sed falsi testes, falsa signa testamentaque et indicia ex eadem officina exhibant: uenena indidem intestinaeque caedes, ita ut ne corpora quidem interdum ad sepulturam exstarent. [...]

*tum Hispala originem sacrorum expromit. primo sacrarium id feminarum fuisse, nec quemquam eo uirum admitti solitum. tres in anno statos dies habuisse, quibus interdum Bacchis initiarentur; sacerdotes in uicem matronas creari solitas. Pacullam Anniam Campanam sacerdotem omnia, tamquam deum monitu, immutasse: nam et uiros eam primam filios suos initiasse, Minium et Herennium Cerrinios; et nocturnum sacrum ex diurno, et pro tribus in anno diebus quinos singulis mensibus dies initiorum fecisse. ex quo in promiscuo sacra sint et permixti uiri feminis, et noctis licentia accesserit, nihil ibi facinoris, nihil flagitii praetermissum. plura uirorum inter sese quam feminarum esse stupra. si qui minus patientes dedecoris sint et pigriores ad facinus, pro uictimis immolari.*¹⁰⁵

Primer arribà a Etrúria un grec d'ascendència desconeguda i sense cap d'aquelles moltes arts que va difondre entre nosaltres el més erudit de tots els pobles pel culte de l'ànima i el cos, un sacrificador i profeta. No era d'aquells que condueixen a error l'ànima obertament, predicant una doctrina clara i profitosa, sinó un profeta de rituals ocults i nocturns. [Introduí a Roma un ritual

¹⁰⁴ Ludwig von Jan, *Macrobi Opera. Saturnalia*, vol. 2, Gottfried Bass, Quedlinburg and Leipzig, 1852.

¹⁰⁵ R. S. Conway; C. F. Walters (eds.): *Titus Livii Ab Urbe Condita*, Oxford, Clarendon Press, 1914; R. M. Ogilvie (ed.) *Titus Livii Ab Urbe Condita*, Oxford University Press, 1974; W. Weissenborn, H. J. Müller, (ed.): *Titus Livii ab urbe condita*, Teubner, Leipzig, 1932.

nou:] Al principi, van ser iniciats uns pocs, més tard començà a difondre's entre homes i dones. Als rituals religiosos es van afegir els plaers del vi i els banquets per a atraure més persones. Quan el vi incendià els ànims i la nit, la barreja d'homes i dones, de joves i adults eliminaren els límits del pudor, començaren a esdevenir-se nombroses corrupteles de tota mena, ja que tots tenien a l'abast aquells desitjos a què la natura els feia més proclius. No s'hi donava un sol tipus de delicte, com la violació d'homes lliures i dones, sinó que es donaven per tot arreu falsos testimonis, falsos segells i testimonis i delacions, així com enverinaments i tantes morts que sovint no es trobaven els cossos per a enterrar-los.

[...]

Llavors, Hispala explicà l'origen dels misteris. Primer, fou un santuari per a les dones i el costum era no acceptar-hi cap home. Hi havia tres dies a l'any en què, durant el dia, se celebraven les iniciacions de Bacus i s'escollien matrones per torn per a ser sacerdotesses. Pacul·la Annia, una sacerdotessa de la Campània, havia introduït canvis inspirada pels déus: ella fou la primera que inicià homes, els seus propis fills, Mini i Herenni Cerrini; a més a més, havia convertit el ritual en una celebració nocturna i va fer les iniciacions durant cinc dies al mes i no només tres a l'any. Per això, els rituals eren promiscus i es barrejaven homes i dones, ja que la nit comportà major llibertat i no hi havia cap maldat ni cap vergonya que no es permetés. Eren més les violacions entre els homes que entre les dones. Aquells que refusaven la falta de decòrum i es negaven a fer maldats eren immolats com a víctimes.

d. Els cultes orientals i de salvació

Mitra de Cabra
 Museu Arqueològic de Còrdova
 (<https://n9.cl/mffjo>)

Porfiri, *La cova de les nínfes*, 6.10

El culte a Mitra en coves i habitacions subterrànies

πρώτου μὲν, ὡς ἔφη Εὐβουλος, Ζωροάστρου αὐτοφυὲς σπήλαιον ἐν τοῖς πλησίον ὄρεσι τῆς Περσίδος ἀνθηρὸν καὶ πηγὰς ἔχον ἀνιερώσαντος εἰς τιμὴν τοῦ πάντων ποιητοῦ καὶ πατρὸς Μίθρου, εἰκόνα φέροντος αὐτῷ τοῦ σπηλαίου τοῦ κόσμου, ὃν ὁ Μίθρας ἐδημιούργησε, τῶν δ' ἐντὸς κατὰ συμμετρους ἀποστάσεις σύμβολα φερόντων τῶν κοσμικῶν στοιχείων καὶ κλιμάτων· μετὰ δὲ τοῦτον τὸν Ζωροάστην κρατήσαντος καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις, δι' ἄντρων καὶ σπηλαίων εἴτ' οὖν αὐτοφυῶν εἴτε χειροποιήτων τὰς τελετὰς ἀποδιδόναι. ὡς γὰρ τοῖς μὲν Ὀλυμπίοις θεοῖς ναοὺς τε καὶ ἔδη καὶ βωμοὺς ἰδρύσαντο, χθονίοις δὲ καὶ ἥρωσιν ἐσχάρας, ὑποχθονίοις δὲ βόθρους καὶ μέγαρα, οὕτω καὶ τῷ κόσμῳ ἄντρα τε καὶ σπήλαια.¹⁰⁶

Com diu Eubul, Zoroastre fou el primer a consagrar en les muntanyes a prop de Pèrsia una cova natural amb fonts en honor de Mitra, creador i pare de totes les coses. La cova era una representació del cosmos creat pel propi Mitra i les coses que hi havia dins la cova estaven disposades en intervals regulars simbolitzant els elements còsmics i els climes. Després de ser instaurat per Zoroastre, es convertí en costum celebrar els rituals en coves i antres, fossen naturals o fets per la mà de l'home. Certament, igual que als déus olímpics se'ls fan temples, santuaris i altars; als terrenals i als herois, altars; als subterrànies, cavitats i fosses; de la mateixa manera, al cosmos se li dediquen antres i coves.

¹⁰⁶ Porphyry. *The cave of the nymphs in the Odyssey*, Ed. Seminar Classics 609 Buffalo, Department of Classics, State University of New York, 1969

e. El culte imperial

Virgili, *Eneida*, extractesTradicions i anticipacions a l'*Eneida*

5.596

*hunc morem cursus atque haec certamina primus
Ascanius, Longam muris cum cingeret Albam,
rettulit et priscos docuit celebrare Latinos,
quo puer ipse modo, secum quo Troia pubes;
Albani docuere suos; hinc maxima porro
accepit Roma et patrium servavit honorem;
Troiaque nunc pueri, Troianum dicitur agmen.*

El costum d'aquesta marxa i aquestes competicions el restaurà Ascani quan tancà Alba Longa amb la muralla i ensenyà els primers llatins a celebrar-les. Tal com ell mateix de petit les celebrà, juntament amb els companys troians, els albans ho ensenyaren als seus fills i així ho va rebre Roma més tard i conservà l'honor dels pares. Ara, anomenem la celebració 'Troia' i, als joves, 'Tropa troiana'.

6.789

*hic Caesar et omnis Iuli
progenies magnum caeli uentura sub axem.
hic uir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, diui genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arua
Saturno quondam, super et Garamantas et Indos...*

[A l'infern]

Aquest és Cèsar i tota la progènie de Iulus que habitarà sota la gran cúpula celeste. Aquest home, aquest és aquell que sovint has sentit prometre't, Cèsar August, fill d'un déu, que portarà de nou una època daurada al Laci, pels camps llaurats que foren de Saturn, per sobre dels garamants¹⁰⁷ i l'Indos...

8.675

*in medio classis aeratas, Actia bella,
cernere erat, totumque instructo Marte uideres
feruere Leucaten auroque effulgere fluctus.
hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
cum patribus populoque, penatibus et magnis dis,
stans celsa in puppi, geminas cui tempora flammis
laeta uomunt patriumque aperitur uertice sidus.*¹⁰⁸

[A l'escut d'Enees] Al mig hi havia la flota bronzina, la batalla d'Acci. Es veia el Leucata¹⁰⁹ bullir amb la tropa disposada per Mart i les onades brillaven daurades. Allà, Cèsar August du els itàlics a la batalla amb el senat i el poble, els penats i els grans déus, dempeus a l'alçada popa; dues flames sorgeixen de les seues temples i al damunt del cap apareix l'estrella paterna.

¹⁰⁷ Poble del nord d'Àfrica

¹⁰⁸ R. A. B. Mynors (ed.), *P. Vergili Maronis Opera*, Oxford University Press, 1972.

¹⁰⁹ Turó a prop d'Acci.

Suetoni, *Vida d'August*, 29**Ampliació del fòrum i l'espai públic en època d'August**

fori extruendi causa fuit hominum et iudiciorum multitudo, quae uidebatur non sufficientibus duobus etiam tertio indigere; itaque festinatius necdum perfecta Martis aede publicatum est cautumque, ut separatim in eo publica iudicia et sortitiones iudicum fierent. aedem Martis bello Philippensi pro ultione paterna suscepto uouerat; sanxit ergo, ut de bellis triumphisque hic consuleretur senatus, prouincias cum imperio petituri hinc deducerentur, quique uictores redissent, huc insignia triumphorum conferrent.

templum Apollinis in ea parte Palatinae domus excitauit, quam fulmine ictam desiderari a deo haruspices pronuntiarant; addidit porticus cum bibliotheca Latina Graecaque, quo loco iam senior saepe etiam senatum habuit decuriasque iudicum recognouit. Tonanti Ioni aedem consecrauit liberatus periculo, cum expeditione Cantabrica per nocturnum iter lecticam eius fulgur praestrinxisset seruumque praelucentem exanimasset.¹¹⁰

El motiu pel qual va crear un fòrum va ser la gran multitud d'homes i judicis, que feien necessària l'existència d'un tercer per la insuficiència dels dos existents. Per això ràpidament es va obrir el temple de Mart, tot i que no estava acabat, per a celebrar-hi els judicis públics i els sortejos dels jutges. [August] havia promès el temple de Mart durant la guerra de Filipos com a venjança pel seu pare: instituí que el Senat hi deliberés sobre les guerres i triomfs, que d'allà partirien els que anessen a les províncies amb el comanament dels exèrcits i que els generals vencedors hi dugessen les insígnies dels triomfs.

Aixecà el temple d'Apol·lo en la part de la seua casa del Palatí que havia estat tocada per un llamp i que els harúspexs havien anunciat que era desitjada pel Déu; hi afegí pòrtics amb una biblioteca llatina i grega, lloc on, ja ancià, sovint reuní el Senat i passà revista a les decúries de jutges. Consagrà un temple a Júpiter Tonant per haver-lo alliberat del perill quan, durant la seua expedició cantàbrica, de nit, un llamp fregà la seua llitera i matà l'esclau que duia el llum per davant.

Suetoni, *Vida de Cèsar*, 88**Sobre la divinització de Cèsar**

siquidem ludis, quos primos consecratos ei heres Augustus edebat, stella crinita per septem continuos dies fulsit exoriens circa undecimam horam, creditumque est animam esse Caesaris in caelum recepti.

Durant els jocs que per primera vegada organitzà el seu hereu August en honor seu [de Cèsar], un cometa brillà durant set dies seguits apareixent a prop de l'hora onzena i es cregué que era l'ànima de Cèsar essent rebuda pel cel.

Suetoni, *Vida d'August*, 100**Funerals d'August**

uerum adhibito honoribus modo bifariam laudatus est: pro aede Diui Iuli a Tiberio et pro rostris ueteribus a Druso Tiberi filio, ac senatorum umeris delatus in Campum crematusque. nec defuit uir praetorius, qui se effigiem cremati euntem in caelum uidisse iuraret.

[A la mort d'August] certament, tingueren lloc els honors fúnebres i es pronunciaren dos discursos laudatoris: un davant el temple del diví Juli per part de Tiberi i l'altre en l'antiga tribuna d'oradors per part de Drus, fill de Tiberi. Després fou portat sobre les espatlles dels senadors al Camp de Mart i cremat. No faltà un expretor que jurà haver vist la seua ombra pujar al cel després de la cremació.

¹¹⁰ M. Ihm (ed.), *C. Suetoni Tranquilli Opera*, vol. 1, Teubner, Leipzig, 1908.

4. Resistència dels cultes grecoromans i triomf del cristianisme. Tradició i pervivència.

Juvenal, *Sàtires*, 14.96

Crítica als jueus

*quidam sortiti metuentem sabbata patrem
nil praeter nubes et caeli numen adorant,
nec distare putant humana carne suillam,
qua pater abstinnit, mox et praepudia ponunt;
Romanas autem soliti contemnere leges
Iudaicum ediscunt et seruant ac metuunt ius,
tradidit arcano quodcumque uolumine Moyses:
non monstrare uias eadem nisi sacra colenti,
quaesitum ad fontem solos deducere uerpos.
sed pater in causa, cui septima quaeque fuit lux
ignaua et partem uitae non attigit ulla.*¹¹¹

Alguns, a qui els ha tocat un pare que reverencia el dissabte, no adoren res més que els núvols i la divinitat del cel i creuen que la carn porcina, de la qual s'absté el pare, no és gaire diferent de la humana i ràpidament es fan circumcidat. D'altra banda, acostumats a menysprear les lleis romanes, aprenen, segueixen i reverencien totes les lleis jueves que Moisès llegà en un llibre misteriós: com, per exemple, no mostrar el camí als qui no segueixen els mateixos rituals i portar a la font que busquen només els circumcidats. Però la culpa és del pare, per a qui tot setè dia és inútil i no realitzen cap activitat de la vida diària.

Tàcit, *Històries*, 5.4

Diferències entre la religió grecoromana i la jueva

*Moyses quo sibi in posterum gentem firmaret, novos ritus contrariosque ceteris mortalibus indidit. profana illic omnia quae apud nos sacra, rursum concessa apud illos quae nobis incesta. [...] sue abstinent memoria cladis, quod ipsos scabies quondam turpauerat, cui id animal obnoxium. [...] septimo die otium placuisse ferunt, quia is finem laborum tulerit; dein blandiente inertia septimum quoque annum ignaviae datum.*¹¹²

Moisès, per tal de refermar el seu llinatge per a la posteritat, introduí nous rituals contraris als de la resta de mortals. Tot allò que entre nosaltres és sagrat, és profà per a ells; al contrari, es permet entre ells el que per a nosaltres és impur. [...] S'abstenen de menjar porc en record d'una epidèmia que els va fer emmalaltir d'algun tipus de sarna, de la que pateix l'animal. [...] Diuen que els plau descansar el setè dia perquè porta la fi de les feines i aquesta inèrcia indolent els porta també a dedicar el setè any al descans.

¹¹¹ W. V. Clausen (ed.), *A. Persi Flacci et D. Iuni Iuuenalis Saturae*, Oxford, Oxford University Press, 1959.

¹¹² C. D. Fisher (ed.), *Cornelii Taciti Historiarum Libri*, Oxford, Oxford University Press, 1911.

Tàcit, *Annals*, 15.44**Sobre l'incendi de Roma en època de Neró i la culpabilització dels cristians**

Et haec quidem humanis consiliis providebantur. mox petita dis piacula aditque Sibyllae libri, ex quibus supplicatum Vulcano et Cereri Proserpinaeque ac propitiata Iuno per matronas, primum in Capitolio, deinde apud proximum mare, unde hausta aqua templum et simulacrum deae perspersum est; et sellisternia ac pervigilia celebrare feminae quibus mariti erant. sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia quin iussum incendium crederetur. ergo abolendo rumori Nero subdidit reos et quae sitissimis poenis adfecit quos per flagitia invisos vulgus Christianos appellabat. auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat; repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per urbem etiam quo cuncta undique atrocitas aut pudenda confluent celebranturque.¹¹³

[Es reconstruí la ciutat després de l'incendi]. Després, es feren rituals propiciatoris per a les divinitats i es va recórrer als Llibres Sibil·lins, que aconsellaren fer súplices a Vulcà, Ceres i Prosèrpina; a més a més, Juno rebé súplices de les matrones, primer al Capitoli i després a la zona més a prop del mar, d'on es tragué aigua per a humitejar el temple i l'estàtua de la deessa; a part, les dones casades celebraren banquets sagrats i vigílies. Tanmateix, ni els esforços humans ni la generositat del príncep ni els rituals propiciatoris allunyava la creença infame que l'incendi havia estat ordenat. Per això, per a posar fi als rumors, Neró anuncià com a culpables i sotmeté a tota mena de càstigs aquells als quals el poble detestava pels seus ultratges i anomenava cristians. Crist, que els donava nom, havia estat ajusticiat en temps de Tiberi pel procurador Ponç Pilat; llavors es va reprimir aquella perniciosa superstició, però ara tornava a irrompre, no només per Judea, origen d'aquell mal, sinó per la mateixa ciutat de Roma, on conflueixen i se celebren totes les coses terribles i vergonyoses.

Orígenes, *Contra Cels***El cristià Orígenes intenta rebatre els arguments de Cels, filòsof grec del s. II****1.9**

Μετὰ ταῦτα προτρέπει ἐπὶ τὸ «λόγῳ ἀκολουθοῦντας καὶ λογικῶ ὁδηγῶ παραδέχεσθαι δόγματα, ὡς πάντως ἀπάτης γινομένης τῶ μὴ οὕτω συγκατατιθεμένῳ τισί»· καὶ ἐξομοιοῖ «τοὺς ἀλόγως πιστεύοντας μητραγύρταις καὶ τερατοσκόποις, Μίθραις τε καὶ Σαβαδίοις, καὶ ὄτῳ τις προσέτευχεν, Ἐκάτης ἢ ἄλλης δαίμονος ἢ δαιμόνων φάσμασιν».¹¹⁴

[Cels] ens exhorta també a «acceptar dogmes seguint la raó i la lògica, ja que l'error és total per a aquells que no es comporten així»; i els compara «als qui irracionalment creuen en els sacerdots de Cíbele i els endevins, en Mitra i Sabaci i en qualsevol altre d'aquest tipus, Hècate i altres demòns o fantasmes de demòns».

3.55

«Ὁρῶμεν δὴ καὶ κατὰ τὰς ἰδίας οἰκίας ἐριουργοὺς καὶ σκυτοτόμους καὶ κναφεῖς καὶ τοὺς ἀπαιδευτοτάτους τε καὶ ἀγροικοτάτους ἐναντίον μὲν τῶν πρεσβυτέρων καὶ φρονιμωτέρων δεσποτῶν οὐδὲν φθέγγεσθαι τολμῶντας, ἐπειδὰν δὲ τῶν παιδῶν αὐτῶν ἰδία λάβωνται καὶ γυναικῶν τινῶν σὺν αὐτοῖς ἀνοήτων, θαυμάσι' ἄττα διεξιόντας, ὡς οὐ χρὴ προσέχειν τῶ πατρὶ καὶ τοῖς διδασκάλοις σφίσι δὲ πείθεσθαι· <καὶ> τοὺς μὲν γε ληρεῖν καὶ ἀποπλήκτους εἶναι καὶ μηδὲν τῶ ὄντι καλὸν μήτ' εἰδέναι μήτε δύνασθαι ποιεῖν, ὕθλοισ κενοῖς προκατειλημμένους, σφᾶς δὲ μόνους ὅπως δεῖ ζῆν ἐπίστασθαι, καὶ ἂν αὐτοῖς οἱ παῖδες πείθωνται, μακαρίους αὐτοὺς ἔσεσθαι καὶ τὸν

¹¹³ C. D. Fisher (ed.), *Cornelii Taciti Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri*, Oxford, Oxford University Press, 1906.

¹¹⁴ M. Borret (ed.), *Origène. Contre Celse*, 4 vols., Paris: Cerf, 1967-1969.

οἶκον ἀποφανεῖν εὐδαίμονα· καὶ ἅμα λέγοντες ἐὰν ἴδωσί τινα παριόντα τῶν παιδείας διδασκάλων καὶ φρονιμωτέρων ἢ καὶ αὐτὸν τὸν πατέρα, οἱ μὲν εὐλαβέστεροι αὐτῶν διέτρεσαν, οἱ δ' ἰταμώτεροι τοὺς παῖδας ἀφηνιάζειν ἐπαίρουσι, τοιαῦτα ψιθυρίζοντες, ὡς παρόντος μὲν τοῦ πατρὸς καὶ τῶν διδασκάλων οὐδὲν αὐτοὶ ἐθελήσουσιν οὐδὲ δυνήσονται τοῖς παισὶν ἐρμηνεύειν ἀγαθόν, ἐκτρέπεσθαι γὰρ τὴν ἐκείνων ἀβελτηρίαν καὶ σκαιοτήτα, πάντη διεφθαρμένων καὶ πόρρω κακίας ἠκόντων καὶ σφᾶς κολαζόντων· εἰ δὲ θέλοιεν, χρῆναι αὐτοὺς ἀφεμένους τοῦ πατρὸς τε καὶ τῶν διδασκάλων ἰέναι σὺν τοῖς γυναῖοις καὶ τοῖς συμπαίζουσι παιδαρίοις εἰς τὴν γυναικωνίτιν ἢ τὸ σκυτεῖον ἢ τὸ κναφεῖον, ἵνα τὸ τέλειον λάβωσι· καὶ ταῦτα λέγοντες πείθουσιν».

[Cels diu] «Veiem a les llars privades cardadors, sabaters i filadors —els més ignorants i rústics de tots els homes—, que no tindrien valor de parlar davant dels amos de la casa, prudents i savis, però quan s'acosten d'amagat als nens o les dones menys lletrades, els expliquen les majors extravagàncies: que no cal parar esment als pares o mestres, sinó confiar en ells [els cristians], ja que aquells són rucs i deliren i no poden dir ni fer res bo perquè només es preocupen per qüestions vàcues; els diuen que només ells [els cristians] coneixen la manera convenient de viure i, que si els infants es deixen persuadir per ells, seran feliços i faran feliç la seua família. Si, mentre parlen així, veuen que s'acosta algun dels mestres dels infants o algun home prudent o el mateix pare, els més cautelosos, desapareixen de seguida; però els més agosarats animen als infants a rebel·lar-se, xiuxiuejant-los que no poden ni volen explicar-los res sobre la bondat en presència del pare i el mestre, ja que aquests són estúpids i necis i estan corromputs per la maldat i podrien castigar-los. Els diuen que, si ells volen, que s'aparten dels pares i dels mestres i vagen juntament amb les dones i els companys de jocs a les habitacions de les dones o al taller del sabater o al del cuir per a aprendre la perfecció. Dient aquestes coses és com els convencen».

Plini el Jove, *Cartes*, 10

Plini, governador de Bitínia, escriu a l'emperador Trajà per demanar consell sobre com procedí amb els cristians.

96. Plini a Trajà

Sollemne est mihi, domine, omnia de quibus dubito ad te referre. Quis enim potest melius uel cunctationem meam regere uel ignorantiam instruere? Cognitionibus de Christianis interfui numquam: ideo nescio quid et quatenus aut puniri soleat aut quaeri. Nec mediocriter haesitavi, sitne aliquod discrimen aetatum, an quamlibet teneri nihil a robustioribus differant; detur paenitentiae uenia, an ei, qui omnino Christianus fuit, desisse non prosit; nomen ipsum, si flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur. Interim, in iis qui ad me tamquam Christiani deferebantur, hunc sum secutus modum. Interrogavi ipsos an essent Christiani. Confitentes iterum ac tertio interrogavi supplicium minatus: perseuerantes duci iussi. Neque enim dubitabam, qualecumque esset quod faterentur, pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri. Fuerunt alii similis amentiae, quos, quia ciues Romani erant, adnotaui in urbem remittendos.

Mox ipso tractatu, ut fieri solet, diffundente se crimine plures species inciderunt. Propositus est libellus sine auctore multorum nomina continens. Qui negabant esse se Christianos aut fuisse, cum praeunte me deos adpellarent et imagini tuae, quam propter hoc iusseram cum simulacris numinum adferri, ture ac uino supplicarent, praeterea male dicerent Christo, quorum nihil cogi posse dicuntur qui sunt re uera Christiani, dimittendos putavi. Alii ab indice nominati esse se Christianos dixerunt et mox negauerunt; fuisse quidem sed desisse, quidam ante triennium, quidam ante plures annos, non nemo etiam ante uiginti. <Hi> quoque omnes et imaginem tuam deorumque simulacra uenerati sunt et Christo male dixerunt. Adfirmabant autem hanc fuisse summam uel culpae suae uel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem conuenire, carmenque Christo quasi deo dicere secum inuicem seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum adpellati abnegarent. Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua haereticas

*esse uetueram. Quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset ueri, et per tormenta quaerere. Nihil aliud inueni quam superstitionem prauam et immodicam. Ideo dilata cognitione ad consulendum te decurri. Visa est enim mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam uocantur in periculum et uocabuntur. Neque ciuitates tantum, sed uicos etiam atque agros superstitionis istius contagio peruagata est; quae uidetur sisti et corrigi posse. Certe satis constat prope iam desolata templa coepisse celebrari, et sacra sollemnia diu intermissa repeti passimque uenire carnem uictimarum, cuius adhuc rarissimus emptor inueniebatur. Ex quo facile est opinari, quae turba hominum emendari possit, si sit paenitentiae locus.*¹¹⁵

És habitual que jo, senyor, et trasllade a tu tot allò que em genera dubtes. Car, qui pot millor que tu guiar les meues vacil·lacions o instruir la meua ignorància? Mai no havia estat abans en processos contra els cristians, per això desconec quines coses i fins a quin punt s'acostumen a castigar o investigar. He dubtat bastant sobre si cal discriminar per edat o si els infants no es diferencien dels adults; si s'obté el perdó mitjançant la penitència o si a tot aquell que fou cristià no li serveix el fet de deixar de ser-ho; si es castiga el mateix nom, encara que no haja delinquit, o si el càstig està implícit en el nom. Mentrestant, amb aquells que m'eren portats com a cristians, he procedit de la manera següent. Els preguntava si eren cristians: als que confessaven, els preguntava dues i tres vegades més amenaçant amb suplicis; als que perseveraven vaig ordenar que els executassen. No dubtava que, fos el que fos el que diguessen, calia castigar aquesta pertinàcia i inflexible obstinació. N'hi hagué uns altres amb la mateixa mania als quals vaig enviar a Roma, ja que eren ciutadans romans.

Aviat, com a conseqüència d'això i com acostuma a passar, en difondre's aquest procediment, van aparèixer altres tipus de delictes. Aparegué un llibel sense autor que contenia nombrosos noms: vaig decidir que es deixés en llibertat els que negaven ser o haver estat cristians, després d'invocar davant meu les divinitats, haver fet ofrenes d'encens i vi a una imatge teua (que jo havia ordenat col·locar al costat de la resta d'imatges de les divinitats) i després que haguessen insultat Crist (cosa que diuen que és impossible d'obligar a fer a un vertader cristià). Altres, acusats per un delator, afirmaren haver estat cristians, però que ara renegaven: deien que ho havien estat, però que ja no ho eren des de feia més de tres anys, alguns deien que feia més anys i altres que feia més de vint anys.

Tots aquests veneraren la teua imatge i les estàtues de les divinitats i blasfemaren contra Crist. Afirmaven, però, que tota culpa o falta comesa no era res més que el costum de reunir-se de matinada en un dia determinat per a cantar himnes a Crist, com si fos un déu, i comprometre's per jurament, no a cometre delictes, sinó a no robar, ni furar ni cometre adulteri ni faltar a la paraula ni negar-se a tornar un dipòsit pecuniari. Deien que una vegada fetes aquestes coses, acostumaven a separar-se i retrobar-se més tard per a menjar, de manera normal i inofensiva, però que deixaren de fer-ho després del meu edicte en el qual, seguint el teu mandat, havia prohibit les germanats. Així, vaig considerar necessari descobrir mitjançant dues esclaves, suposadament diaconesses, què hi havia de cert en aquestes afirmacions (utilitzant la tortura si calia). No hi vaig trobar res més que una superstició depravada i desmesurada.

Així, aturats els processos, m'he afanyat a consultar-te, ja que m'ha semblat una qüestió digna de consulta, sobretot pel gran nombre de processats. N'hi ha molts, en efecte, de totes les edats, de totes les extraccions socials i d'ambdós sexes que són i seran cridats als tribunals. I no només en les ciutats, sinó pels pobles i els camps s'ha estès el contagi d'aquesta superstició, que em sembla que es pot aturar i corregir. Certament, em consta que temples que havien estat abandonats han començat a rebre culte de nou, els solemnes rituals que s'havien interromput es recuperen i torna a vendre's carn de les víctimes sacrificials, cosa de la qual era difícil trobar un comprador últimament. Així, doncs, és fàcil suposar que aquesta munió de persones es pot corregir, si se'ls dona l'ocasió de penedir-se.

¹¹⁵ R. A. B. Mynors (ed.) *C. Plini Caecili Secundi Epistularum Libri Decem*, Oxford University Press; Oxford Classical Texts, 1966.

97. Resposta de Trajà a Plini

Actum quem debuisti, mi Secunde, in excutiendis causis eorum, qui Christiani ad te delati fuerant, secutus es. Neque enim in uniuersum aliquid, quod quasi certam formam habeat, constitui potest. Conquirendi non sunt; si deferantur et arguantur, puniendi sunt, ita tamen ut, qui negauerit se Christianum esse idque re ipsa manifestum fecerit, id est supplicando dis nostris, quamuis suspectus in praeteritum, ueniam ex paenitentia impetret. Sine auctore uero propositi libelli in nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est.

Has actuat com devies, Segon estimat, en els processos d'aquells que havien estat duts com a cristians a la teua presència. Certament, no pot establir-se una norma universal que seguisca una regla única. No s'han de perseguir [els cristians]; si són denunciats i resulten culpables, cal castigar-los; ara bé, cal fer-ho de manera que, els qui reneguen del cristianisme i ho facen de manera manifesta (això és, pregant als nostres deus), tot i haver estat sospitosos en el passat, aconseguisquen el perdó per mitjà de la penitència. Els libels sense autor no han de ser tinguts en compte en cap delictes, ja que no només és un exemple pèssim, sinó que no és propi dels nostres temps.

Codi Teodosià

Llei del 341 prohibint els sacrificis.

C .16.10.2. [Imp. Constantius] Cesset **superstitio**, sacrificiorum aboleatur insania. Nam quicumque contra legem divi principis parentis nostri et hanc nostrae mansuetudinis iussionem ausus fuerit sacra celebrare, competens in eum vindicta et praesens sententia exeratur. Accepta Marcellino et Probino cons (341).

Que cesse la **superstició**, que siga abolida la bogeria dels sacrificis. Qui s'atrevisca a contradir la llei del diví emperador, pare nostre, i qui no acate la nostra ordre i seguisca celebrant sacrificis serà immediatament castigat amb tot rigor (any 341).

Lactanci, *Instituciones divines*, 4.1

Lament de Lactanci sobre la ignorancia de la societat grecoromana

*Cogitans mihi, Constatine imperator, et cum animo meo saepe reputanti priorem illum generis humani, et mirum pariter, et indignum videri solet, quod unius saeculi stultitia religiones varias suscipientis, deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorationem sui ventum est, ut ablata ex oculis veritat, neque religio Dei veri neque humanitas ratio teneretur, hominibus non in caelo summum bonum querentibus, sed in terra.*¹¹⁶

Quan pense, emperador Constantí, i reflexione en el meu interior sobre la situació anterior del gènere humà, acostuma a semblar-me sorprenent i alhora indigne que, per la follia d'una època que albergà diverses religions i cregué en moltes divinitats, s'arribà a tal nivell d'ignorància que s'ocultà la veritat dels seus ulls i ni s'observà la religió del vertader Déu ni la condició humana, ja que els homes no cercaven el bé suprem en el cel sinó en la terra.

¹¹⁶ E. Heck – A. Wlosok (eds.): *Lactantius. Divinarum institutionum*, Fasc. 2 (libri III et IV), Teubner, Berlín, Walter de Gruyter, 2007.